ISSN: 3107-0493 (Print)
ISSN: 3107-0507 (Online)

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ШАКАРИМА ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY HISTORICAL SCIENCES

SCIENTIFIC JOURNAL

1(1)/2024

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ШАКАРИМА ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY HISTORICAL SCIENCES

SCIENTIFIC JOURNAL

1(1)/ 2024

2024 жылдан бастап шығады
Founded in 2024
Издается с 2024 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Semey, 2024

Атантаева Бақыт Жумағазықызы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей, Қазақстан

Редакция алқасы:
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

Байсарина Қымбат	т.ғ.д., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Енсенов Қанат	т.ғ.к., қауым. профессор, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы Институты
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо Университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат	т.ғ.д., Анкара Хаджи Байрам Вели Университеті, Түркия
Азаматова Гульназ	т.ғ.д., профессор, Политехниқалық Университеті, Мәскеу, Ресей
Жанбосинова Альбина	т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан
Щеглова Татьяна	т.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік педагогикалық Университет, Барнаул, Ресей
Каримов Мұхтарбек	т.ғ.к., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Исин Амантай	т.ғ.к., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А
E-mail: history@vestnik.shakarim.kz
Техникалық хатшы: +77089285850

Шәкәрім университетінің хабаршысы. Тарих ғылымдары сериясы
Меншіктенуші: «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Мерзімділігі: жылына 4 рет
Тиражы: 100 дана
Типографияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

© Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

Editor-in-Chief:
Atantayeva Bakyt Zhumagazyevna,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Shakarim University of Semey
Semey, Kazakhstan

Editorial Board:
HISTORICAL SCIENCES

Baisarina Kymbat	Doctor of Historical Sc., Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan
Ensenov Kanat	Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Institute of State History, Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
Finke Peter	Doctor of Historical Sc., Universität Zürich, Switzerland
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Kurmangaliyeva-Erdzhilasun Gulzhanat	Doctor of Historical Sc., Ankara Hacı Bayram Veli University,Turkey
Azamatova Gulnaz	Doctor of Historical Sc., Professor, Polytechnic University, Moscow, Russia
Zhanbossinova Albina	Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Shcheglova Tatiana	Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russia
Karimov Mukhtarbek	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan
Isin Amantay	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

Editorial Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A.
E-mail: history@vestnik.shakarim.kz
Technical Secretary: +77089285850

Bulletin of Shakarim University. Series: History Sciences
Owner: Non-profit Joint Stock Company "Shakarim University of Semey"
Publication Frequency: 4 times a year.
Circulation: 10 copies
Printing House Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A

© Shakarim University of Semey

Главный редактор:
Атантаева Бакыт Жумагазыевна,
доктор исторических наук, профессор,
Университет имени Шакарима г. Семей
Семей, Казахстан

Редакционная коллегия:
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Байсарина Кымбат	д.и.н., Университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан
Енсенов Канат	к.и.н., ассоциированный профессор, Институт истории государства Комитета науки МНВО РК
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо Университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат	д.и.н., Анкара Хаджи Байрам Вели Университет, Турция
Азаматова Гульназ	д.и.н., Политехнический Университет, Москва, Россия
Жанбосинова Альбина	д.и.н., профессор, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Щеглова Татьяна	д.и.н., профессор, Алтайский государственный педагогический Университет, Барнаул, Россия
Каримов Мухтарбек	к.и.н., Университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан
Исин Амантай	к.и.н., Университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан

Адрес редакции: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А
E-mail: history@vestnik.shakarim.kz
Технический секретарь: +77089285850

Вестник университета Шакарима. Серия: Исторические науки
Учредитель: Некоммерческое акционерное общество «Университет имени Шакарима г. Семей»
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 10 экземпляров
Адрес типографии: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А.

© Университет имени Шакарима г. Семей

Шәкәрім университетінің хабаршысы. Тарих ғылымдары сериясы
BULLETIN of Shakarim university. Historical Sciences Series
Вестник Университета Шакарима. Серия: Исторические науки

№1(1) /2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мұхатова О.
Алаш қайраткері – Барлыбек Сыртанов
Mukhatova O.
Alash figure – Barlybek Syrtanov
Мухатова О.
Деятель Алаш – Барлыбек Сыртанов…….. 8

Мамырбеков А., Оралбекова А.
Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің ұлттық саясатындағы жер мәселесі (1920-1928)
Mamyrbekov A., Oralbekova A.
The land issue in the national policy of the soviet state in Kazakhstan (1920-1928)
Мамырбеков А., Оралбекова А.
Земельный вопрос в национальной политике советского государства в Казахстане (1920-1928 гг.) ……. 22

Жанбосинова А.
Қазақстандағы украиндар: әлеуметтік-экономикалық трансформация жағдайындағы ұтқырлық
Zhanbossinova A.
Ukrainians in Kazakhstan: mobility in the context of socio-economic transformation
Жанбосинова А.
Украинцы в Казахстане: мобильность в условиях социально-экономической трансформации…….. 37

Мухаметкалиева К., Кариева Т.
Семей губерниясындағы ауыл мектептерінің мәселелері және оларды шешу жолдары: 1920-жылдар тәжірибесі
Mukhametkaliyeva K., Karieva T.
Problems of Rural Schools in Semipalatinsk Governorate and Ways to Address Them: The Experience of the 1920s
Мухаметкалиева К., Кариева Т.
Проблемы сельских школ Семипалатинской губернии и пути их решения: опыт 1920х годов …… 46

Щеглова К., Сайранбекова Ұ.
Татар қауымының Семейдің экономикалық және мәдени дамуына әсері (XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басы)
Shcheglova K., Sairanbekova U.
The influence of the Tatar community on the economic and cultural development of Semipalatinsk (second half of the XIX th - early XX th century)

Щеглова К., Сайранбекова У.
Влияние татарской общины на экономическое и культурное развитие Семипалатинска (вторая половина XIX-начало XXвв.)..... 61

Абенова Г., Нұрғазы Қ.
Жоңғар басқыншылығы кезінде қол бастаған Семей – Ертіс өңірінің батырлары
Abenova G., Nurgazy K.
Batyrs of the Semey-Irtysh region during the dzungarian aggression
Абенова Г., Нұрғазы Қ.
Батыры Семипалатинского Прииртышья в период джунгарской агрессии..... 77

Камалджанова Т., Ахметова Д.
XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық процестер
Kamaljanova T., Akhmetova D.
Ethnodemographic Processes in Eastern Kazakhstan in the Second Half of the XX th – Early XXIst Century
Камалджанова Т., Ахметова Д.
Этнодемографические процессы в Восточном Казахстане во второй половине XX – начале XX начале века..... 91

Конбай Е., Әбденов А.
Батыстан шыққан тұңғыш әйел дәрігер – Аққағаз Досжанова
Konbay Y., Abdenov A.
The First Female Doctor from Western Kazakhstan – Akkagaz Doszhanova
Конбай Е., Абденов А.
Первая женщина-врач из Западного Казахстана – Аккагаз Досжанова..... 103

Атантаева Б., Ахметова Р., Ботабекова А.
Қазақстандағы ашаршылық құрбаны болған балалар (Абай облысының Мемлекеттік архиві материалдары бойынша)
Atantayeva B., Akhmetova R., Botabekova A.
Children - Victims of the Kazakh Famine (Based on Materials from the State Archive of the Abai Region)
Атантаева Б., Ахметова Р., Ботабекова А.
Дети - жертвы казахстанского голодомора (по материалам Государственного архива области Абай)..... 117

FTAMP 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-1

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ – БАРЛЫБЕК СЫРТАНОВ

Оразгүл Х. Мұхатова
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: Orazgul7@rambler.ru,
https://orcid.org/0000-0002-8613-7248

Аңдатпа. Жетісулық Алаш қайраткерлерінің арасында Қазақ Елінің Жарғысын - заңын жазған тұлға бар, ол – Барлыбек Сыртанов. Барлыбек Верный ерлер гимназиясында білім алған. Петербордағы Император университетінің тілдер факультетін түрік-татар және араб-парсы тілдері мамандығы бойынша бірінші дәрежелі дипломмен тәмамдаған. Барлыбектің алған білімі, Ресей астанасында көрген-білгендері, көкейіне түйгендері оны нағыз ұлтжанды, елінің болашағы үшін күрескер-қайраткер етті. Барлыбектің елжанды, әділ, еңбекқорлық қасиеттері және терең білімі, білігі кеңсе қызметкері ретінде еңбек еткен уақытында жергілікті халықтың қамқоршысы, құқықтарын қорғаушысы атандырды. Зерттеудің мақсаты және міндеттері – халқының тәуелсіздігі жолында күрескен Алаш қайраткері, елінің адал перзенті, құқықтанушы Барлыбек Сыртановтың ғұмыры мен қызметін тарихи деректер негізінде зерделеу; Барлыбектің Верный ерлер гимназиясында білім алуын қарастыру; Петербор императорлық университетіндегі оқуын талдау; оның тұлға ретінде қалыптасу үрдістерін анықтау; Барлыбек дайындаған Қазақ Елі заңының мазмұнын ашу; Алаш арысының қоғамдық-саяси қызметін көрсету. Мақалада архив деректері бойынша Б. Сыртановтың балалық шағы, студенттік кезі, қызметі зерттелді. Оның өмірі мәнді, елінің, жерінің тағдырына алаңдап, халық мүддесінде қызмет етумен өтті. Барлыбек Сыртанов XX ғасырдың бас кезіндегі мұсылмандық қозғалысқа қатысқан. Ағартушылық идеясын таратумен де айналысты. Қарашекпенділер легін азайтуға Б. Сыртанов бар күш жігерін жұмсаған. Верный ерлер гимназиясының, Петербор императорлық университеті қабырғасындағы оқуы Барлыбектің білімді әрі білікті маман болып қалыптасуына ықпал етті. Терең білімі, баға жетпес адами қасиеттері Барлыбекті ұлттық рухтың биігіне шығарды. Қазақ Елінің жарғысының авторы XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыста өшпес із қалдырды.

Түйін сөздер: Барлыбек Сыртанов, Жетісу, Алаш, қайраткер, гимназия, университет, Қазақ Елі, Устав (Жарғы), құқықтанушы, қорғаушы.

Алғыс айту

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыруаясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP 14872226).

Кіріспе

Соңғы жылдары Қазақстанда Алаш зиялыларының өмірлік жолы мен қызметін зерделеуге ерекше ықылас байқалады. Мемлекеттің көшбасшысы Қ.К. Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (Тоқаев, 2021) атты мақаласында XX ғасырдың бас кезіндегі «Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиістілігін» де түртіп өткен болатын. Осыған байланысты Алаш зиялыларының қатары толықтырылып, мұралары зерделенуде. Арнайы ғылыми жобалар аясында зерттеулер жүргізіліп, бұрын-соңды ғылыми айналымға түсірілмеген, құпия сақталған архив құжаттары жинақ ретінде жарық көруде. Қайраткерлердің өмірі мен қызметін зерттеуді былай қойғанда есімдері қалтарыста қалып жатқандары да бар. Олардың есімдері іргелі еңбектерде ғана айтылады. Әсіресе Қайсерке Тоқсанбаев, Әбубәкір

Жақыпбаев, Мақсұт Солтаев тәрізді жетісулық Алаш қайраткерлерінің тек білім алған оқу орындары, қызметі жөнінде мардымсыз мәліметтер ғана кездеседі.

XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт зиялыларының арасында Барлыбек Сыртановтың есімі ерекше тарихи тұлға ретінде аталады. Қазақ елінің Жарғысын – Заңын жазған Барлыбек – алты Алаштың мақтанышы болып табылады. Елеулі қоғам қайраткері, білімді, елінің егемендігі үшін қажырлы еңбек еткен Барлыбек Сыртановты көкірегі ояу, көзі ашық қауым белгілі құқықтанушы ретінде танып, бағалайды. Бұл – Барлыбектің тек бір қыры ғана. Білікті азамат күрделі мәселелердің шешімін табуға ықпал етіп, ұлт мүддесіне қызмет жасады. Б.Сыртанов халқының қамқоршысы ретінде тұрғындардың құқықтарын қорғаған. Бұл – оның екінші қыры. Барлыбектің ғұмыры мен қызметінің әлі де ашылмаған қырларының бар екендігі байқалады. Сондықтан да Алаш арысының өмір жолын тың деректер бойынша зерделеудің маңызы зор. Осы орайда тақырыптың өзектілігі күмән тудырмайды.

Материалдар мен әдістер

Барлыбек Сыртановтың өмірі мен қызметіне байланысты тарихи мәліметтерді Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (одан әрі – ҚР ОМА) 44, 94, Алматы қаласы мемлекеттік архивінің (одан әрі - Алматы қ. МА) 390-қорынан табуға болады. Санкт-Петербургтегі Императорлық университетінде оқыған кездегі студенттік өміріне қатысты құжаттар Ресей мемлекеттің тарихи архивінің (одан әрі - РМТА) 14-қорында сақтаулы. Олардың біразы ғылыми айналымға енгізілген. Е. Тоқтарбай Б. Сыртановтың өмірлік жолы мен қоғамдық-саяси қызметіне, шығармашылығына байланысты архив құжаттарын, материалдарын жинақтап, жариялады (Тоқтарбай, 2019). Алайда олар толық талданбады. Осы орайда құжаттарды деректанулық талдаудан өткізіп, шынайылығын айқындау міндеті туындайды.

Философиядағы феноменологиялық бағыттың негізін салушы неміс ғалымы Э. Гуссерльдің (Гуссерль, 2008) адам өмірінің түрлі қырларын зерттеу әдістері мен М. Блоктың (Блок, 1986) атақты тарихи тұлғалардың әрекеттерін қоғамның ішкі өмірімен байланыстыра зерттеу тәсілдері осы тақырыпты қарастыруда қолданылды. Бұл феноменологиялық бағыттар Б. Сыртановтың заңгерлік қызметін, қоғамдық-саяси көзқарастарын, тұлғаның өмір сүру бейнесін өзара байланыста зерделеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік құрылымның басты компоненті жеке адамның, мәселен, Б. Сыртановтың ғұмырын тарихи тұрғыда қарастыруда және тарихи портретін қалыптастыруда «антропологияландыру» бағыты (Февр, 1991) ұтымды болып табылады. Сонымен қатар Барлыбектің өмірі мен қызметін зерттеуде өркениеттілік (Сорокин, 1992) бағытын ұстану маңызды. Артур Онкен Лавджойдың (Лавджой, 2001) зерттеу бағыты арқылы Б.Сыртановтың қоғамдық қызметін зерделеуге болады. Сондай-ақ Э. Эриксонның (Эриксон, 1996) тұлғаның даму теориясы Алаш қайраткерінің ашылмаған қырларын, беймәлім ғұмыр белестерін айқындауға септігін тигізеді. Сонымен қатар, XX ғасырдың белгілі философы, әлеуметтанушысы, психолог Эрих Фроммның (Фромм, 2008) тұлға туралы теориясы жетісулық Алаш арысының ойлары мен идеяларын тереңнен түсінуге мүмкіндік туғызады.

Ғылыми зерттеу бағыттары мен теориялар тарих ғылымының тарихилық, объективтілік және әлеуметтік қағидаларымен тығыз байланыста Барлыбек Сыртановтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл қағидалар Барлыбектің білім алуын, қызмет етуін, әлеуметтік-саяси хронологиялық, ретроспективті, талдау, модельдеу, қорыту, сипаттау әдістерімен ұштастыра отырып зерделеуде ұтымды болды.

Талқылау

Отандық тарих ғылымында Жетісулық Алаш қайраткері, ұлт-азаттық қозғалыстың белді мүшесі – Барлыбек Сыртановтың өмірі мен қызметі туралы еңбектер көп емес. Барлыбектің құқықтық, қоғамдық саяси қызметін өз кезегінде алғашқылардың бірі болып С. Өзбекұлы зерттеді. Кеңес Одағындағы қоғамды қайта құру және демократияландыру кезеңінде жарық

көрген «Арыстары Алаштың» атты еңбегінде ғалым Б. Сыртановтың құқықтанушылық көзқарастарын зерделеді (Өзбекұлы,1988). Бұдан кейінгі уақытта ол жетісулық Алаш қайраткерінің өмірі мен қызметін арнайы зерттеп, еңбек жариялады (Өзбекұлы, 1996).

Қысқаша тарихнамалық шолудан Барлыбек Сыртановтың ғұмыры мен еліне еткен қызметінің зерттелгендігін байқауға болады. Алайда Алаштың қадірлі өкілінің өніп өскен ортасы мен тарихи ой-көзқарастары әлі арнайы зерттелмеді. Мұның өзі әлі де болса Барлыбектің өмірі мен қызметін терең зерделеу қажет дегенді білдіреді.

Зерттеу нәтижелері

Барлыбек Сыртанов 1866 жылы Жетісу облысының Қапал уезіне қарасты Арасан болысындағы Қарашоқы жерінде Сыртан есімді шаруа отбасында дүниеге келді. Оның тегі - Найман тайпасының Матай руы, Қаптағай тармағынан. Барлыбек әкесі Сыртанның күш-жігерлігі мен ортасына беделдігінің арқасында Верный (қазіргі Алматы) қаласындағы ерлер гимназиясында білім алған. Сыртан өз заманында Матай елінде әділдік үшін күрескен, білімпаз, көкірегі ояу тұлға ретінде танылған. Ұрпағының келешегіне алаңдаушылықпен қараған Сыртан ұлдары Барлыбек пен Тұрлыбекті 1874 жылы Қапал қаласында қазақ балаларына арналған даярлық пансионда білім алуға жіберген. Архив қорларында сақталған тарихи деректерде бұл туралы келесідей мәлімденеді: «1874 жылы қазан айында Арасан болысының қырғызы Сыртан Бокин уездік басқармаға 11 және 9 жастағы екі ер балаларын ертіп әкеліп, училищеге оларды оқу ақысын, тамақ, жатын орын шығындарын төлеуді талап етпеу, сондай-ақ олардың жанында анасының, оның үлкен әйелінің бірге болу шартымен қабылдауды өтінді. Балалар қабылданып, басқа киіз үйді жалдауға қаржы табылғанша Сыртан берген киіз үйге орналастырылды» (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс.372. П.11.). Сыртанның «олардың оқуы мен жағдайлары үшін меннен ақы талап етпейсіздер» деген талабын гимназия директорының есеп-рапортындағы мына жолдар растайды: «...Бастапқы кезеңде балалар және олардың анасына, маған аударылған арнайы қаражат есебінен жағдайымыз жасалынды, кейін бұл іс-шаралар болысты басқарушылары арқылы салынған және жобаның ережелеріне сай уезд басшыларының шешімімен тағайындалған айыппұлдар есебінен қарастырылды. Екі бала мен олардың анасының тамақ, отын-су шығындары өте аз болды, әзірше балаларға киім-кешек қажет емес, сондықтан айыппұлдан түскен ақша әрдайым және өте аз мөлшерде (3-тен 6 сомға дейін) болғанымен де қазақ мектебінің капиталын құрайтын депозитке бөлініп, жинақталуда» (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс.372. П.12-13.).

Барлыбек Сыртанов Верный гимназиясында өте жақсы үлгеріммен, үлгілі тәртіппен ерекшеленді. Бұл турасындағы құжаттарды ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 94-қорынан табуға болады (ҚР ОМА. Қ.94. Т.1. Іс.).

Гимназияны үздік тәмамдап, 1886 жылдың тамыз айында Петербордағы Императорлық университетке оқуға қабылданған. Оның сол кездегі танымал оқу ордасында білім алуына Верный гимназиясының директоры Д. Новактың септігі тиген. Ол Барлыбектің университет қабырғасында оқуы үшін арнайы қаржы бөлуін сұрап, Жетісу облысының әскери губернаторына өтініш білдірген. Осы қамқорлыққа толы өтініште келесідей айтылған: «7-сынып оқушысы - Сыртанов Бардыбек, оқуын жоғары оқу орнында жалғастырғысы келеді, бірақ жоғары оқу орнын жалғастыруға ата-анасының қаржысы болмағандықтан, жоғары мәртебелі мырза, Сізден ол үшін қарамағыңыздағы қаржыдан қандай да бір мүмкіндікті қарастыруды кішіпейілділікпен өтінемін, оның үстіне мінезі өте кішіпейіл Бардыбек Сыртанов гимназия курсында өзін тамаша ұстады және бұратана ретінде еңсеруге тура келген қиындықтарға қарамастан, сынақтарға жіберілу үшін қойылған баллдар дәлелдегендей, оқу жетістіктерінің өте жақсы нәтижелерін көрсетті. Мен сізден басымды ие отырып, осы елдегі алғашқы қырғызға жоғары білім алу мүмкіндігін беруіңізді сұраймын, бұл бүкіл қырғыз сословиесіне жақсы әсер ететіні сөзсіз» (ҚР ОМА. Қ.64. Т.1. Іс.2911. П.2.).

Осылайша, Барлыбек өлкеден тұңғыш болып Жетісу әскери губернаторының қолдау көрсетуімен Петербордағы Императордың университет қабырғасында білім алуға

қабылданды. Бұны Санкт-Петербургтегі тарихи архивте сақтаулы Барлыбек Сыртановқа берілген куәлік растайды. Куәлікте былай деп жазылған: «Мұны көрсетуші мұсылман дінін ұстанушы Бардыбек Сыртанов, қырғыз, 1866 жылы Жетісу облысы Қопал уезінде туған, Верный гимназиясын бітіргені туралы куәлігі бойынша 1886 жылы тамызда Санкт-Петербургтегі Император университеті студенттерінің қатарына қабылданған. және шығыс тілдері факультетінің араб-парсы-түрік-татар разрядына оқуға түскен» (Ресей мемлекеттің тарихи архиві. Қ.14.Т.3. Іс.25876. П.40.).

Университеттің 1886-1887 академиялық оқу жылының І-жартысында араб тілі (аптасына 6 сағат), Шығыс тарихы (1), халықаралық құқық (3), неміс тілі (2) пәндерін оқыған (РМТА, Қ.14. Т.3. Іс.25876. П.46.) Елінен жырақта, үкімет бөлген шәкіртақыға Петербор тәрізді үлкен қалада білім алып, өмір сүрудің қиындығы мен қаржының жетіспеушлігі тек сонда оқыған жастарға және тарихшы-зерттеушіге аян. Сол себепті Петерборда ғана емес Ресейдің басқа қалаларында жоғары оқу орындарында білім алған қазақ жастары өздері туған облыстардың губернаторларының атына өтініш жазып, көмек сұраған. Сондай өтініштің бірін 1888 жылы Барлыбек те жазған. Өтініші қанағаттандырылып, оған 100 сом ақша көлемінде бір реттік шәкіртақы берілген (РМТА. Қ.14.Т.3. Іс.25876. П.23.).

Сурет 1. Студент - Барлыбек Сыртанов
(РМТА. Қ.14. Т.3. Іс.25876. П.4.).

1890 жылы университетте шығыстану факультетінің түрік-татар және араб-парсы тілдері мамандығын бірінші дәрежелі дипломмен тәмамдады. Студент шағында Ресей империясының астанасында түрлі саяси тартыстарға куәгер атанып, орыстардың мәдениеті мен өнерін тани білген Барлыбектің санасы қарқынды дамыды. Барлыбектің алған білімінің, қоршаған ортасының және түйгендерінің нәтижесінде ол шын мәнінде ұлтжанды, халқына адал, елінің тәуелсіздігі үшін күресуші тұлғаға айналды, себебі Барлыбектің балалық және жастық шағы патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау кезеңіне сәйкес келді.

Университетті ойдағыдай аяқтаған Барлыбек 1891-1894 жылдары Ташкент қаласының Түркістан генерал-губернаторлығының Қазыналық палатасында бас кеңсе қызметкері болып жұмыс істеген. Осы қызметінде оған алқа хатшысы шені берілген. Жетісу облыстық әскери губернаторының бұйрығымен 1894 жылдың 29 қыркүйегінде облыстық басқармаға іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалған. Қызметінде жергілікті халық өкілдерін отарлық биліктің жасаған әділетсіздігінен заң бойынша қарап, олардың құқықтарын қорғап отырған. Барлыбектің адам құқықтарын қорғаудағы қызметіне кезінде Алаш арысы Мұхамеджан Тынышбаев шынайы баға берген еді. «Теңдікке қол жеткізе алмағандар Барлыбек пен оның туған інісі Тұрлыбекке келіп, теңдік алып, мұндарын басатын еді. Олардың сөзінен ешқашан облыстың орыс, қазақ-қырғыз халқы да, ешкім де тысқары қалған емес» деген жетісулық

қайраткердің сөздері - айтылғанның айғағы (Тынышбаев, 2001:83). Сол себепті де биліктегілер оны сырттай бақылап, әрбір басқан қадамын аңдыған.

Жетісу облыстық басқармадағы қызметінде Барлыбек ағартушылық идеясын таратумен де айналысты. Ол Ахметкәрім Зейнулин деген ауқатты адаммен бірігіп, қазақ балаларының білім алу мәселелерін шешуге ұмтылды. Оқуға қажетті құралдар алдырып, білім алуға талпынған жастарға қол ұшын созған. Өзі оқыған Верный ерлер гимназиясына Мұхамеджан Тынышпаевты, Қанатхан Сыртановты тартқан. Сонымен қатар «Семиреченские областные ведомости» газетінде «Бұратана бөлімі» деген айдар ашқан (Федоров, 1925:46). Атынан көрініп тұрғандай, бөлімде жергілікті тұрғындардың мұң-мұқтажы, ауыр тұрмыс-тіршілігі, көкейкесті түйткілдер туралы мәселелер басылды. Алайда отарлық биліктің мүддесіне қайшы келген бөлім көп ұзамай жабылып қалды.

Жетісудағы отарлау саясаты бірнеше бағытта жүргізілгені белгілі. Оның ішінде шаруалар отарлауы еді. «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деп білетін қазақ үшін негізі мал болғандықтан және оны жайылымдармен қамтамасыз ету қажеттігі туындағандықтан, Жетісу өлкесіндегі жер мәселесі Барлыбекке қатты әсер етті. Туып өскен жеріндегі ахуалды не әдеби кітаптардан, не көзі көріп куә болған оқиғалармен түсінген азамат бұл мәселелерді ұлт мүддесіне сай шешуге тырысты. Дегенмен, Барлыбек орасан державаның қуатына төтеп беруге әлсіз болды. Отарланған өңірдегі ахуал мүшкіл болып қала берді.

XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында қазақ жеріне орыс шаруалары көптеп қоныстанды. Патша өкіметі қазақ жеріне келімсектерді орналастыру саясатын жеделдету үшін, 1904-1905 жылдары Қазақстанды қоныс аудару аудандарына бөлді. Осы бағытта XX ғасырдың бас кезеңінде Жетісу қоныс аудару басқармасы құрылды. Отарлау мақсатында бой көтерген Қоныс аудару басқармалары тұрғылықты халықтың «артық» деп табылған жерлерін тартып алып, қоныс аудару телімдерін дайындауға кірісті. Әр жылы Жетісу облысы бойынша кіші аудандарда қоныс аудару телімдерін құру жоспарланды (Сборник законов, 1909). Осылайша, Жетісу облысындағы Қоныс аудару мекемесі С.Н. Велецкийдің тікелей басшылық етуімен патша билігінің отаршыл саясатын іске қосты (Велецкий, 1916). Патша қызметкері А.Л. Трегубов өз зерттеу жұмысында Жетісу өлкесінде бос жатқан жердің көптігін айрықша сөз етіп, 1 миллионға дейін орыс шаруаларын орналастыру мүмкіндігі бар екенін айтты. Қытаймен шекаралас өңірде ауыл шаруашылығымен айналысатын адамдарды көбірек орналастыру қажет деген қорытындыға келген.

Ресей өкіметінің әкімшілік билігі тұрғылықты қазақ халқын өзінің мәдениеті мен діни наным-сенімінен алыстату үшін орыс халқының мектептері мен шіркеулерінің сандық мөлшерін көбейтті. Бұл тұста, өңірдің бұрынғы халқы медреселер мен мешіттерді салудың орнына, ауыр жағдайларға тап болды. 1905 жылы Ресей империясының үкіметі арнайы жарлықпен миссионерлік саясаттың аясында мұсылмандардың барлық мешіттерінде патша II Николайдың суретін ілу қажеттілігін жүзеге асыра бастаған. Бір жағы мұсылман халықтардың жаппай наразылығынан бас көтерулердің туындауынан, екінші жағынан шын мәнінде бұл әрекеттің заңға қайшы екендігін дәлелдеген Барлыбектің талабынан сескенген губернатор мұндай нұсқаудан бас тартқан.

1903-1907 жылдары Барлыбек Жетісу өңірінің Қытай елімен тоғысқан шекара аумағын тексеретін тобының мүшесі болып, айтарлықтай жұмыс істеді. Шекарадағы межелерді картаға түсіріп, белгіледі. Қазіргі Жетісу, Алматы облыстарының Қытаймен шектесетін Барлыбек Сыртанов белгілеген шекаралас межелері күні бүгінге дейін өзгертілмеген.

Столыпиннің аграрлық реформасына орай Жетісу өңірінде шұрайлы жерлерді тартып алып, қазақ халқының тұрмысын қиындатқан келімсектер легін азайту мақсатында Барлыбек Сыртанов барлық күшін жұмылдырды. Осы мезетте ерекше атап өту керек, Барлыбек ата-бабаларынан қалған жерді отаршылдық саясатқа қарсы тұру арқылы қорғап, Жетісу халқын осы маңызды іске жұмылдыруға тырысты. Бұл мақсатпен ол съезд өткізіп, қазақ халқынан алынған жерлерді қайтаруды күн тәртібіне қосуды қадап айтты. Мұндай әрекеттерге тосқауыл қою мақсатында, 1910 жылдың 21 қазан айында Ұзынағаш жерінде облыстың қазақтарын

жинап, кеңес ұйымдастырды (Сыртанов архиві, Т.1.Б.13.). Кеңесте өзі баяндама жасап, жерінен айырылып, шөл және шөлейт жерлерге ығысқан жұртшылықтың қиын ахуалын, отарлаудың қияметін баса айтты. Жердің тапшылығы мен қиындықтарына ұшыраған халықтың рухын жігерлендіріп, өзі жасаған баяндамада ол халықты бірлік пен тай-таласқа үндеді: «Ел-жұртым, қара шекпенділер күн сайын өңірімізге қоныстанып жатыр, жағдайымыз қиындап барады, күн көруіміз ауыр болып барады, құнарлы жерлердің барлығы қарашекпенділердің үлесіне өтіп, тартып алған жерлерден қазақ бос далаға сауғалады. Бұлайша үнсіз қалуымыз жарамас, оянуымыз керек, ата-бабамыздан қалған жерімізді сақтау - біздің басты міндетіміз. Қарашекпенділердің қоныстануын тоқтату үшін қазақ болып бірлесуіміз керек» (Сыртанов архиві, Т.1.Б.4.). Осы мақсатты көздеген Барлыбек 1911 жылы қазақ халқының мәселелерін патша үкіметінің басшыларына жеткізу үшін Петербургке сапар шеккен. Сырқатына қарамастан, Барлыбек Сыртанов Жетісу облысындағы қазақтардың, қырғыздардың, сарттардың, ноғай жұртшылығының патша үкіметінің жерді отарлау саясатына қарсылықтарын, жер мәселесінің күрделі жағдайын, қазақтардың дәрменсіз күйін аса батылдықпен жеткізеді. Өтініште былай делінді: «1905 жылдан бастап Жетісу облысында қырғыздар (қазақтар) пайдаланған жерлерден қоныс аудару учаскелері бөлінді. Жергілікті қоныстандыру ұйымы жыл сайын көктемгі қар суы ерігеннен кейін қоныстандыру учаскелеріне қазақтардың шұрайлы жерлерін, қыстауларын, бау-бақша алып жатқан мәдени алқаптарын, жасанды арықтармен және суармалы арықтармен суарылатын жасанды тоғайларын, егістік жерлерін алады. Қазақтарды қуып жатыр. Қазақтардың арызы қанағаттандырусыз қалуда... Қоныс аудару басқармасының жергілікті қоныстандыру ұйымының қазіргі тәжірибесі халықты жер иеліктерінен, мәдени дақылдар алқаптарынан айырып қана қоймайды, қолданыстағы заңға қайшы келеді... Жетісу облысындағы 800 мың қазақ халқы өздерінің заңды, өмірлік маңызды мүдделерін қорғай алмай түңілуде және отырықшы халық үлесінің мөлшерінде жер бөлуді сұрауға мәжбүр болады, дегенмен бұл көшпелі шаруашылықтың күйреуіне әкеледі және 800 мың тұрғынға, көшпелі өлкеге кедейшілік қаупін төндіреді» (Сыртанов архиві, Т.1.Б.4.). Барлыбек өзіне халықтың аманатын орындау тапсырылғандықтан, ол патша өкіметінің шенеуніктеріне жүгінуіне тура келді. Бірақ оның сөзін ешбір тірі жан елемеді. Ресейдің қатыгез, халық пен ұлт мүддесіне алыс тұрған аппараты оның сөзіне мүлдем құлақ аспады. Барлыбек Сыртанов XX ғасырдың бас кезіндегі мұсылмандық қозғалысқа қатысқан. Алайда бұл турасында зерттеулер жоқтың қасы. Дегенмен архив деректері оның түркі халықтарының бірігуі жолында өлкенің ықпалды адамдарымен қарым-қатынас жасағанын дәлелдейді. Түркістан аудандық күзет бөлімі бастығының 1912 жылдың 20 қазанындағы №5358 жазбасында Верный тінту пункіті меңгерушісінің жеткізуінше, осы қалада тұратын Құдыс Ғабдуалиев деген татардың Жетісу облысының мұсылмандарымен тығыз байланыс орнатқан, бұның өзі панисламизм мақсатында барлық мұсылман халықтарының бірігіуін көздейді. Тінту кезінде Қ. Ғабдуалиевтың Тоқмақ, Пржевальск, Жаркент, Лепсі, Қопал және Гавриловка селосында тұратын адамдармен байланыс жасағаны, оларға хат жазғаны анықталған (Алматы қ.МА. Қ.390. Т.6. Іс.31. П.3.).

Хаттардың бірінде Қопалда тұратын қазақ – Бардыбек Сыртановты Петерборға жібергені туралы айтылған. Сапардың мақсаты - жоғарғы үкімет алдында қазақ жерлері мәселесін қою. Осы мақсатты пайдаланып, Б. Сыртанов тағы бір құпия шаруаны атқаруға тиіс болған. Осы соңғы мәселе Қ. Ғабдуалиев пен Б. Сыртановтың хат алмасуларына әсер еткен. Қ. Ғабдуалиев Б. Сыртановтың жолына ақша жинаған. Б. Сыртановтың сапарының мақсаты құпия сақталғанымен тергеуге алынғандар олардың кейбіреуін айтқан. Мәселен, облыста муфтиат құру, мектептер мен медреселер ашу, мұсылмандарды біріктіру. Барлық шаруаның бастамашысы әрі ұйымдастырушысы Бардыбек Сыртанов екені айдан анық. Сондықтан да Қопал уезінің бастығына оның үйінде тінту жүргізу тапсырылды. Тінту шұғыл түрде жүргізілді. Алайда Ғабдуалиевтың ісі бойынша тінту жүргізілгендігі Сыртановқа жетсе керек, оның үйінен басқасын былай қойғанда жазу қағазы да табылмады (Алматы қ.МА, Қ.390. Т.6. Іс.31. П.3.).

Ары қарай хатта «Сыртанов жоғары білім алған, ол тек облыс мұсылмандары ғана емес одан тысқары жерлерде де танымал, зор ықпалды адам», - деп жазылған (Алматы қ.МА, Қ.390. Т.6. Іс.31. П.5.). Міне, осы Петерборға барған сапарында Барлыбек Сыртанов сол кезде күллі мұсылман қауымына кең танымал Әлихан Бөкейхановпен кездескен (Өзбекұлы, 1996:89). Ұлт игілігі жолындағы ортақ мақсат Әлихан мен Барлыбектің достығына, қазақ халқының азаттығы үшін күресті бірге жүргізуге жол ашты.

Барлыбек қазақ халқының құқықтарын империядағы басқа ұлттармен теңестіру, елінің егенмендігі мен білім беру ісін дамыту жолындағы күресін ешқашан тоқтатпаған. Халықтың өзекті мәселелерін шешу үшін белсенді күресті және осы мақсатпен бірнеше еңбек жазды. Барлыбек өз шығармаларын жариялау кезінде жансыздар мен тыңшыларды жаңылыстыру үшін «Алатау баласы» немесе кейде «С.Б. Алашинский» деген жалған аттарды қолданған (Дала уалаятының газеті, 1994). Мұнда Алашинский деп, алты Алаштың ұлы деген мағынада түсініп, бабалардың жолын ұстанғанын айтуға болады.

Барлыбек Сыртановтың Ресей астанасындағы кітапханаларда ұзақ уақыт жұмыс істеп, көптеген зерттеулерді зерделеп, өз ой елегінен өткізіп, саралап жазған еңбектерінің бірі – «Қазақ елінің Уставы» (Жарғысы). Оның бұл жұмысы расыменде нағыз қазақ елінің Конституциясы атанды. Бұл еңбектің кіріспесінде тарихқа байланысты келесідей ой-кезектер айтылған: «Қазақ елінің Жарғысы» расында Қазақ елінің шынайы Конституциясы болды. Бұл еңбектің кіріспесінде тарихқа байланысты келесі идеялар айтылады: «Қазақ халқы ежелгі ұлт өкілдерінің бірі болып табылады және халқының тарихы көне дәуірден бастау алады. Ол дербес мемлекет ретінде өмір сүріп, өз елін және жерін қорғады. Халқының саны 7 миллионға жетіп, Ресейде үшінші орынға ие болды. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» жылдары қазақтар бірліктің болмауынан қалмақтардың күшті әрі үлкен әскерімен күресе алмады. Алайда, Үш жүздің дана азаматтары бір тудың астына топтасып, қалмақтарды жеңіп шықты. Хан асығыс шешім қабылдап, Кіші жүздегі қазақтарды Ресейге бағындырды. Ресей патша билігі шарттасқан келісімді бұзып, қазақтың жерінде бекіністерді салып, жаулауды күшейтті, орыс шаруаларын арттырып, қазақ халқының жері мен табиғи байлықтарын тартып алып, қазақтарды өз жерінен айырып, шөл мен құмға ығыстырды...» (Дала уалаятының газеті, 1994:15). Автор қазақ тарихына қысқаша шолу жасап, елдің отарға айналу себептерін түсіндіруге тырысқан. Отарлау саясатының салдарын анық көрсете білген. Бұл орайда, Барлыбек тәуелсіз және азат ел болу үшін жарғының қажеттілігін түсініп, конституцияны дайындаған.

Төрт бөлімнен тұратын «Қазақ елінің Уставы» әзірленді. Ондағы «Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында», «Адам баласының хұқы турасында», «Қазақ жері турасында», «Сот турасында». «Қазақ Елі республикасының жеке болуы турасында» бөлімдерінің тарихи маңыздылығы өзекті, себебі ондағы қарастырылған идеялар бүгінгі таңда егеменді республиканың қоғамдық-саяси өмірінде толығымен жүзеге асқан. Мұның нәтижесінде Барлыбек армандаған тәуелсіз республика әлемге танылып, өз салтанатын орнатуда. Алаш кемеңгерінің анық жазып, оның өміршеңділігін қалаған Конституцияның қазақ халқының дербес мемлекет ретінде дамуымен байланысты аспектілеріне зейін салайық.

«4. Қазақ еліндегі ең жоғары басқарушы орган – Ұлт Мәжілісі. Мәжіліс мүшелері дауыс беру арқылы Қазақ Елінің Президентін төрт жылдық мерзімге сайланады.

5. Бір Президент мемлекетті екі мерзімен көп басқаруға құқысыз.

6. Президент қазақ елін басқаруды министрлер арқылы жүзеге асырады. Министрлерді Президент өзі таңдағанымен, Ұлт мәжілісінің дауысымен шешім қабылданады.

7. Министрлер өздерінің атқарған жұмыстары бойынша Президент

8. тің һәм Ұлт Мәжілісі алдында есеп беріп отырады. Қазақ елінде билік заң шығару, орындау һәм сот билігі

деп бөлінеді. Үш билік бір-біріне тәуелді емес және бұл бассыздықты тоқтатудың белгісі болып табылады», - деп көрсетілген тармақшалар Барлыбектің жарғыны әзірлеуде кеңінен ізденгенін аңғартады (Сыртанов архиві,Т.1. Б.7-35.). Әрі оның білімділігі туралы да хабардар етеді. Бұл

үзінділер Барлыбектің құқықтық мемлекеттің ерекшеліктерін дөп көрсеткенін дәлелдейді. Бүгінгі таңда егемен елімізде Барлыбек ұсынған құқықтық мемлекеттің белгілері жүзеге асырылған. Саяси билік үш тармаққа бөлініп, атқарушы, заң шығарушы, және сот билігі ретінде өз функцияларын орындайды. Барлыбектің Ұлт мәжілісінің орнына қос палаталы парламенттің келгені, Сенат және Мәжіліс арқылы күллі қауымға белгілі.

Жарғыда басты назар аударатын аспекті жерге қатысты айтылған. Барлыбек оны былай дейді: «19. Қазақ Елінің жері сатылмайды, оны Құдай адамзаттың пайдалануына жаратқан».

20. Жердегі кен, орманы, суы, көлдері һәм таулары қазақ еліне тиесілі. Мал бағу, егіншілікпен шұғылдану, үй салу, жерді өңдеу және оны тиімді мақсаттар үшін қолдану үкіметтің рұқсатымен жүзеге асырылады», - деп жазылған (Сыртанов архиві,Т.1. Б.7-35.). Бұл жерде автор жердің қазақ үшін басты байлық болатынын меңзейді. Барлыбек Сыртанов жер туралы: "...Құдай жерді адамзаттың пайдалануына жаратқан", - деп атап көрсетеді, өйткені жер дауы XX ғасыр басында аса өзекті мәселелердің бірі болған. Столыпиндік аграрлық реформаны жүзеге асыру барысында патша үкіметінің «жерге орналастыру» саясаты бойынша жергілікті тұрғындарға жан басына 15 десятинадан жер үлесін беру тәртібі енгізілді. Осыған байланысты қазақ шаруаларының бір бөлігі кең көлемде отырықшылыққа өте бастаған. Жерден айырылып қалу қаупі төнсе де «отырықшы норманы» алған шаруалар өз үлестерін сатып жіберіп, жалға беріп отырған. Соның салдарынан жерді тартып алу, сату, мердігерлікке беру, сыйға тарту сияқты әрекеттердің көбеюіне байланысты жағдай ушығып кетті. Осы кезеңде қазақтардан 45 миллион десятина жер тартып алынып, Ресейдің орталық аймақтарынан келген көшіп келушілерге берілді. Жерсіз қалған жұртшылықтың ырысы да жоғала бастады. Сондықтан Барлыбек «отырықшы нормаларға», әсіресе, жерді сатуға қарсылық білдіріп қана қоймай, оның халық үшін өте зиянды екенін атап өтті. Себебі аграрлық реформа қарашекпенділердің қазақ жерлеріне көптеп қоныстануына, қазақ халқының жерден айырылып қалуына, көшпелі шаруашылықтың үргесінің сөгілуіне әкелді.

Б. Сыртанов «Алатау баласы» деген бүркеншік есіммен «Дала уалаятының газетінде» және т.б. мерзімді басылымдарда өз заманының өзекті мәселелеріне арналған бірқатар малалалар жариялаған. Барлыбектің «Бұқарбай балаларының «Ынтымақ ережесі», «Партия һәм низамсыз жинаған алым» деп аталатын мақалаларының басты мақсаты халықты бірлік пен ынтымаққа шақыру, ата-баба дәстүрлеріне сай тәрбиелеу, рушылдықтан арылу және өзге де ұқсас мәселелерді шешу, «Партия һәм низамсыз жинаған алым» бұл мақаласында болыстардың әділетсіздік көрсеткеніне және рулар арасындағы қақтығыстарды терең ашып сипаттаған. «Орыстар болыстық, билік һәм старшындық қызметтерді енгізгенде, олар қазақ халқы өз мүддесін ойлайтын, елге қызмет ете алатын адамдарды сайлайды деп ойлаған еді. Алайда, бұл үміттері ақталмады. Болыс, би, старшындар халыққа қызмет көрсетудің орнына, оларды өздерінің пайдасына пайдалануды жөн көрді. Халыққа жасағандары көбінесе зорлық-зомбылық» - дегені осының дәлелі (Дала уалаятының газеті, 1994).

Барлыбек өзінің осы мақаласында билік, болыстық мансаб жолында руларға бөліну мен жұртшылықты тонап, талан-таражға салу халық арасында кең тарағанына наразы болған «Бір ру екінші руды жау санап, бір-біріне жат көзбен қарап, жағдайы келсе бірін-бірі жоқ қылады... Сайлау алдында жарты жыл немесе бір жыл бұрын байлар өз ықпалын күшейту үшін халық арасындағы сыйлы адамдарға ат, май, шай, ақша, шапан сыйлайды» деп, - мансап пен билікке қол жеткізу үшін ел ішіне іріткі салып, бірлікті бұзатындарды сынға алған. Қара бастарының қамын ойлағандардың діттеген мақсатына жету үшін пәрекорлықты өршіткендеріне налыған. «Мұны бергенде елден жасырын түрде бергені дұрыс болар еді, ал олар керісінше, көп бергендігімен мақтанады, халыққа көрсетіп, пәре таратады. Өзінің мал-мүлкін, ақшасын бермей, халықтан жиналған «шығын» мен «жұртшылық» деп алынған қаражатты пайдаланады. Сайлау кезінде қазақ арасында алдымен елубасыларды сайлайды» дегені осының айғағы. Абайдың сөзімен айтқанда «бас басына би болған өңшең қиқымның» ұят, ар деген қасиеттерді ұмытып, жаға жыртысып, бас жаруға дейін барып отырғандарын «Мұндай жағдайда әркім өз адамдарын орналастыруға тырысып, бір-бірімен жанжалдасады. Араларында араздық пайда

болып, қатты төбелесіп, қанға бөгіп кетеді...» деп көрсеткен (Дала уалаятының газеті, 1994:492).

Барлыбек Сыртанов өз мақалаларында жер мәселесінен бөлек, оқу-ағарту мәселелеріне де ерекше тоқталып өтеді. Білім және ғылымның маңыздылығын тереңнен алып түсіндірген. Қазақ елінің қараңғылықтың көлеңкесінде қалғанына наразы болып, келесідей жазады: «...Білімпаз халықтар біздің теріміз, жүндерімізді жоғары бағалайды, олардан шұға мен былғары жасайды. Өздері қалағанынша әлемді аралап, кедергісіз мұхиттарды кесіп өтіп, Сүлеймен патшаның ақылымен жаратылғындау от арбалары мен кемелерге міниіп, дала, тау және су айдындарынан өтіп жүргенде, ақ шайтанның күшімен адғандай, жердің түкпірінен телеграммалар арқылы хабар алғанда, біз қазақтар олардың бірінде де түсінбейміз...» (Дала уалаятының газеті, 1994:541-542). Қараңғылықтың көлеңкесінен шығуды, білім мен ғылымды игерудің маңыздылығын Барлыбек қадап айтқан. Ұлт кемеңгері білімге құштар жұртшылықтың тұрмысы жақсаратынын ескертті: «Ғылымның жолымен жүретін халықтар көбейіп, күшейіп келеді. Олар ақыл мен ғылымның жетістіктерінің арқасында қуанышқа бөленіп, алдынды ешқандай кедергі көрмейді. Олар ғылым мен техниканың түрлі жетістіктерін от пен су, бу, электричествоға (электричество деп жайдың әсерін айтады) пайдаланып, өмірлерін жеңілдетуде. Ғылымның арқасында адамға қажетті нәрселерді оңай табуға болады. Егер жақсы адаммен сырлассаң, пайдасын көресің; ал жаман адамға жолассаң, зиян шегесің. Бізде жағдай басқаша: біз өнер мен ғылымды, кәсіпті, білімді игеруді білмейміз, тек табиғаттың таза ауасына риза болумен жүрміз. Мұндай өмір сүру арзан болғанымен, ертеңгі күнді ойламай, өз өмірімізді жақсартуға көңіл бөлмейміз. Мал мен егін шаруашылығына арналған жер азайғандықтан, өмір сүру қиындап барады. Бізге ғылым мен білімді игеріп, һәм өзгеге де пайдалы болу жолдарын үйрену қажет. Біз әлі де ғылымның мүмкіндіктерін толық түсініп, дұрыс пайдалану жолдарын меңгергеніміз жоқ.» - деп, қазақ халқының болашағын ойлаудың уақытының әлдеқашан келіп жеткеніне назарын аударған уалаятының газеті, 1994: 541-542). Өз ұлтының қазіргі жағдайы мен болашағына алаңдаған бірегей зиялы адам, құнарлы жерінің тарылуы мен малдың әлсіреуіне қарамастан, әлі де егіншіліктің қыр-сырын игере алмай отырған елінің қиындықтарын өз атынан жеткізіп, білім алып, оқуға шақырды.

Елді білім алуға ынталандырумен қатар, М. Тынышпаев, С. Аманжолов, Б. Мәмбетов, Н. Жақыпбаев, Қ. Боранбаев, О. Жандосов, Ж. Бәрібаев, Ы. Дүйсенбаев сияқты жастардың Верный қаласындағы гимназияға түсуіне тікелей ықпал етті (ҚР ОМА. Қ.135. Т.1. Іс.564. П.1.). Сондай-ақ, Барлыбек Сыртанов 1909 жылы Қапалда Сейтбаттал Маманның қазақтың балалары үшін мектеп ашуына қаржы аударуына өзіндік үлесін қосқан болатын. Халық арасында үлкен беделге ие Барлыбек Сыртановтың ұсынысын ескерген С.Маманов, кейінірек Тұрысбек және Есенқұл Маман мектеп тұрғызып, қазақтың жас балаларына зор қолдау көрсетіп, демеу болды. (Есенқұлұлы, 2009). Қазақтың тарихында бұл мектеп Мамания деген атпен танымал болды. Жетісуға өз заманында кеңінен танымал болған, Маман байдың Тұрсыбек, Сейітбаттал, Есенқұл есімді ұлдары қазіргі Ақсу аулынан 12 шақырым жердегі Қарағаш елді мекенінде XIX ғасырдың соңында үш сыныптық мектеп салдырып, өздері қаржыландырды. Мектептің құрылыс жобасы, оқу бағдарламалары, ережелері Уфадағы Ғалия медресесінің білім беру тәжірибесіне негізділді. Мектеп бірте-бірте кеңейіп, 1904 жылы алтыжылдық, 1909 жылы сегізжылдық зайырлы оқу орнына айналды. Пансионаттағы балалар саны 60-тан 200-ге дейін көбейді. Мұнда арнайы оқу орындарын бітірген қазақ мұғалімдері және Қазан, Уфадан шақырылған білікті оқытушылар сабақ берді. Дәріс берген мұғалімдердің арасында қазақ зиялыларының белгілі өкілдерінің бірі, Каир университетін тәмамдаған Ғ.Мұсағалиев те болды. Мектепті үздік тәмамдаған түлектер Орынбор, Троицк, Қазан қалаларына оқуға жіберілсе, қалғандары Ақсу, Қапал, Лепсі уездеріндегі мекендерде балаларға хат танытып, мұғалімдік қызметін атқарды. Сондай түлектердің арасында Б. Сүлеев, І. Жансүгіров, М. Ермектасов, Ә. Жайшыбеков болды. Сабақ ана тілінде жүргізілді. Қазақ тілі, орыс тілі, география, арифметика және т.б. пәндер оқытылды.

Барлыбектің қоғамдық қызметі жайлы тарихи құжаттарда оның Мамания мектебімен байланысы келесідей сипатталған: «Б.Сыртанов жергілікті ауқаттыларға мектеп салу туралы ұсыныс жасайды және сарқандтық мұғалім Файзрахман Жихангеревпен (ол 1964 жылы Ташкентте қайтыс болған) келісіп, Мамановтарға мектеп салып, ашу туралы қолқа салады, олар келіседі, содан кейін Сейітбаттал Маманов Алматыда Сыртановта қонақта болып, Алматыдағы-Верныйдағы ерлер гимназиясының жоспарын алады, осы жоспар бойынша мектеп 1909 жылы салынды. Қарағаштағы бұл мектеп жақсы есімде, мектепті 1930 жылдары Махмұтов бұзған. Сыртанов ақсақалдар арасында жиналыс ұйымдастырып, ұлдар мен қыздарды оқыту, сонымен қатар көшпеліліктен отырықшылыққа көшу үшін мектеп ашу жөнінде кеңес береді. 1 гильдия көпесі Шаяхмет Әбсаттаровқа Матай және Жалайыр арасында 2 мектеп ашу туралы ұсыныс жасайды» (Мамания,1999). Көріп отырғанымыздай, Барлыбек халқының санасы ашық, көзқарасы кең, ой-өрісі зерделі болуына және оның дамуына оқу-білімді насихаттау арқылы зор үлесін қосқан.

Осылайша ұлт зиялысы Барлыбек Сыртанов өмірін қазақ халқының мүддесі үшін бар ғұмырын сарп етті. Алты Алаштың осындай ұлы тұлғасының өмір жолы мен халқының тәуелсіздігі, мәдениеті және келешегі үшін атқарған қажырлы тай-таласы келешек ұрпаққа үлгі болып табылады. Барлыбектің ғұмыры мен қоғамдық қызметі ғана емес мінезі де баршаға үлгі. Өз заманында Мұхамеджан Тынышбаев оның мінезі туралы былай деп жазған еді: «Біреумен дауыс көтеріп сөйлесу немесе біреуді жамандау, иә жаман әрекеттер жасау сияқты мінездер Барлыбекке тән емес еді. Ол үлкендерге «тақсыр» деп, кішілеу адамдарға «қарағым» деп құрмет көрсететін. Оның мұсылмандық болмысы шынайы еді және «ұлық болсаң, кішік бол» деген нақыл сөзді айқын көрсететін. Барлыбек білімді, білімге жете білген адам болатын. Оның мінезі мен ұстанымдары бір рет кездескен адамға ұзақ уақытқа есте қалатын. Барлыбекті білетін ұлықтар оны шынайы мақтап, құрметтеп, жоғары бағалайтын еді» (Тынышбаев, 2001: 83). Замандастарының арасында Барлыбектің құнды және бағалы қасиеттерін жоғары бағалаған Бақытжан Қаратаев**:** «Менің ойымша, тек өзің халықтың сеніміне ие болдың. Тек өзің «халық үшін еңбек еттім» деп ауыз толтырып айтуыңа құқылысың»,- деп сөз еткен (Федоров, 1925:25). Шын мәнісінде де, тарихи мәліметтер мен уақыт бұл сөздердің жаны бар екендігін растайды.

Қорытынды

Нағыз елжанды, өз Отанын, елін, жерін сүйген және халықтың мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары қойған қадірлі азамат 1914 жылы 26 қарашада өкпе ауруынан көз жұмды, Қапалда жерленді. Небәрі 48 жыл өмір сүрген Барлыбек артына өлмейтұғын сөз бен іс қалдырды. Қазіргі Қазақстан Республикасының Ата Заңынан орын алған мәселелерді өзінің Жарғысында көрсетті. Өз заманынан озық болған тұлға Қазақ Елін тәуелсіз, құқықтық, Ұлт мәжілісі, Президент басқаратын мемлекет ретінде көргісі келді. Барлыбектің асқақ арманы орындалды. Заманауи егемен Қазақстанда Барлыбек көрсеткен құқықтық мемлекеттің белгілері көрініс табыпты. Саяси билік үш тармаққа бөлініп, атқарушы, заң шығарушы және сот билігі ретінде өз қызметтерін жалғастыруда. Барлыбектің Ұлт мәжілісінің орнына екі палаталы парламент құрылды, ол Сенат пен Мәжіліс арқылы барлық республика халқына танымал. Б. Сыртанов соңынан 2000-ға жуық өзі жинаған кітаптар қалдырды. Білім, ғылымды жаны сүйетін тұлға оларды оқып қана қоймай, қызметінде пайдаланды. Болашақ жастарға қажет болар деген оймен жинады. Себебі білімді рухани азық деп таныды. Сол үшін Маман мектебін ашуға қолқа салды. Өмірден озған соң кітаптары Қапал маңындағы Қайнар мешітіне тапсырылған. Талдықорған қаласындағы Ілияс Жансүгіров музейінде Б. Сыртановтың 110 кітабының тізімі сақтаулы.

Өзі өмір сүрген кезеңдегі көкейкесті мәселелерді көтеріп, мақалалар жариялады. Халықтың қамқаршысы болды, еліне адал қызмет етті. Барлыбек Сыртановтың бойындағы асыл қасиеттер - жастарға үлгі-өнеге. Сондай игі қасиеттері, тәлімді, тәрбиелі жастары бар мемлекеттің болшағы зор екендігі даусыз.

Терең білімді, байтақ ой-өрісті, даналық пен парасаттылықты, игілікті бойына сіңірген Алаш арысының тұлғасы ұлттық рухтың бигінде тұрары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

Алатау баласы – *Алатау баласы.* Партия һәм низамсыз жиналған алым // Дала уалаятының газеті, 1897 жыл // Дала уалаятының газеті. Құрастырушы Ү.Сухбанбердина. Алматы, Ғылым, 1994. 590 б.

Алатау баласы – *Алатау баласы.* Қазақ халқының қазіргі һәм ілгері күні турасынан бірнеше ойға келген сана // Дала уалаятының газеті. 541-542-б. (590 б.).

Барлыбек Сыртанұлы – *Барлыбек Сыртанұлы* (1866-1914). Өмірі, шығармашылығы. Құраст.: Е. Тоқтарбай. Нұр-Сұлтан, «Алашорда» қоғамдық қоры, 2019. 248 б.

Блок – *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. Изд. 2-е, доп., пер. Е.М. Лысенко. М.: Наука, 1986. 255 с.

Велецкий – *Велецкий С.Н.* Семиреченская область и ее колония. Итоги работ по колонизации Семиречья за 8 лет (1906-1913 гг.). СПб., 1916. 62 с.

Гуссерль – *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. М, ИЦ Гуманитарная академия, 2008, 224с.

Есенқұлұлы – *Есенқұлұлы А*. Қазақтың нобелі. Тарихи деректер, естеліктер, құжаттар, пікірлер, өлеңдер. Жауапты ред. Ш. Күмісбайұлы. Алматы, Баянжүрек, 2009. 179 б.

Лавджой, 2001 – *Лавджой А.О.* Великая цепь бытия – The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Пер. с англ. В. Софронова-Антомони. М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 376 с.

Қойгелдиев – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы, «Санат», 1995. 368 б. Қойгелдиев – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы: екітомдық монография. 1-т. Алматы: Мектеп, 2008. 480 б.

Қойгелдиев – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы: екітомдық монография. 2-т. Алматы: Мектеп, 2017. 656 б.

Мамания – *Мамания*: тарихи деректер, естіліктер, өлеңдер, құжаттар, пікірлер. Құраст. Ж. Қалиұлы. *Алматы* : Атамұра, 1999. 272 б.

Нұрпейіс – *Нұрпейіс К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 265 б. Өзбекұлы – *Өзбекұлы С.* Арыстары Алаштың. Алматы, «Жеті жарғы», 1988. 192 б. Өзбекұлы – *Өзбекұлы С*. Барлыбек Сыртанов. Алматы, «Жеті жарғы», 1996. 108 б.

Сборник законов – *Сборник законов* и распоряжений по переселенческому делу и по поземельному устройству в губерниях и областях Азиатской России (по 1 августа 1909 г.). – СПб.: изд. Переселенческого Управления, 1909. – 698 с.

Сорокин – *Сорокин П.А.*Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.

Сыртанов – *Сыртанов Б.* Қазақ елінің Уставы //Б.Сыртанов архиві.1-т. 7-35-б.

Трегубов – *Трегубов А.Л.* Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской области. СПб., 1910. С. 42. (78 с.).

Тынышбаев – *Тынышбаев М.* Таңдамалы. Избранное. Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. 83-б. (332 б.).

Февр, 1991 – *Февр Л*. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 632 с.

Федоров – *Федоров Е.* Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент, Госиздат Узбекской ССР, 1925. С. 46. (81 с.).

Фромм, 2008 – *Фромм Э.* Человек для самого себя / Пер. с англ. Э. Спировой. М.: АСТ, 2008. 349с.

Эриксон, 1996 – *Эриксон Э.* Г.Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. СПб.: Ленато, АСТ, Фонд Университетская книга, 1996. 592 с.

ALASH FIGURE – BARLYBEK SYRTANOV

Orazgul Kh. Mukhatova
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Among the figures of Zhetysulyk Alash there is a person who wrote the Charter - the Law of the Kazakh state, this is Barlybek Syrtanov. Barlybek was educated at the Vernenskaya Men's Gymnasium. He graduated from the Language Faculty of the Imperial University in St. Petersburg with a first degree in Arabic-Persian and Turkish-Tatar languages. The education he received in the Russian capital, the knowledge and conclusions he came to, turned him into a true patriot and fighter for the future of his country. Benevolence, justice, hard work, as well as deep knowledge and skills during his work as an employee made Barlybek a guardian and defender of the rights of the indigenous residents. The goals and objectives of the study – to study, on the basis of historical data, the life and work of Barlybek Syrtanov, an Alash activist who fought for the independence of his people, a loyal son of his country, a lawyer Barlybek Syrtanov; to consider the issue of Barlybek's education at the Vernoye Men's Gymnasium; to analyze his studies at the Imperial University in St. Petersburg; to determine the trends in his formation as a person; to reveal the content of the Law of the Country of Kazakhs, prepared by Barlybek; to show the socio-political activities of a prominent representative of Alash. The article examines the childhood, student life, and activities of Syrtanov based on archival data. His life was meaningful, it was spent worrying about the fate of his country and land, in the interests of serving the people. Barlybek Syrtanov participated in the Muslim movement of the early twentieth century. He was also involved in spreading the ideas of enlightenment. He fought to reduce the flow of immigrants to the Kazakh steppe. Studying at the Vernoye Male Gymnasium and the St. Petersburg Imperial University contributed to the formation of Barlybek as an educated and qualified specialist. Deep knowledge and invaluable human qualities brought Barlybek to the top of the national spirit. The author of the Charter of the Country of Kazakhs left an indelible mark on the national liberation movement of the early 20th century.

Keywords: Barlybek Syrtanov, Zhetysu, Alash, figure, gymnasium, university, Kazakh Country, Charter, conductor, defender.

References

Alatau balasy/ Partiya həm nizamsyz jinalgan alym //Dala ualayatynyn gazeti, 1897 jyl // Dala ualayatynyn gazeti. Qyrastyrushy Y.Suhbanberdina. Almaty, Gylym, 1994. 590 b. (In Kaz.).

Alatau balasy. Qazaq halqynyn qazirgi həm ilgeri kүni turasynan birneshe ojga kelgen sana // Dala ualayatynyn gazeti. 541-542-b. (590 b.). (In Kaz.).

Barlybek Syrtanyly (1866-1914). Omiri, shygarmashylygy. Qyrast.: E. Toqtarbaj. Nyr-Syltan, «Alashorda» qogamdyq qory, 2019. 248 b. (In Kaz.).

Blok M. Apologiya istorii ili remeslo istorika. [The apology of history or the craft of the historian]. Izd. 2-e, dop., per. E.M. Lysenko. Moscow: Nauka, 1986. 255 p. (In Russia).

Veleckij S.N. Semirechenskaya oblasti ee koloniya. Itogi rabot po kolonizacii Semirechya za 8 let (1906-1913 gg.). SPb., 1916. 62 s. (In Russia)

Gusserl E. Ideya fenomenologii. M, IC Gumanitarnaya akademiya, 2008. 224 s. (In Russia).

Esenqylyly A. Qazaqtyn nobeli. Tarihi derekter, estelikter, qyjattar, pikirler, olender. Jauapt red. Sh. Kүmisbajyly. Almaty, Bayanjүrek, 2009. 179 b. (In Kaz.).

Erickson E. *G.* Childhood and Society. 2nd edition, reprint. St. Petersburg: Lenato, ACT, University Book Foundation, 1996. 592 p. (In Russia).

Fevr L. Boi za istoriyu. Moscow: Nauka, 1991. 632 p. (In Russia).

Fedorov E. Ocherki nacionalno-osvoboditelnogo dvijeniya v Srednej Azii. Tashkent, Gosizdat Uzbekskoj SSR, 1925. S. 46. (81 s.). (In Russia).

Fromm E. A man for himself / Translated from English by E. Spirova. Moscow: AST, 2008. 349 p. (In Russia).

Lovejoy A. *O.* The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Translated from the English by V. Sofronova-Anthony. Moscow: House of Intellectual books, 2001. 376 p. (In Russia).

Qoigeldiev M. Alaş qozğalysy. Almaty, 2008. 480 b. (In Kaz.).

Qojgeldiev M. Alash qozgalysy: ekitomdyq monografiya. 1-t. Almaty: Mektep, 2008. 480 b. (In Kaz.).

Qojgeldiev M. Alash qozgalysy: ekitomdyq monografiya. 2-t. Almaty: Mektep, 2017. 656 b. (In Kaz.).

Nūrpeıs *K.* Alaş häm Alaşorda. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).

Ozbekyly S. Arystary Alashtyn. Almaty, «Jeti jargy», 1988. 192 b. (In Kaz.).

Ozbekyly S. Barlybek Syrtanov. Almaty, «Jeti jargy», 1996. 108 b. (In Kaz.).

Sbornik zakonov i rasporyazhenij po pereselencheskomu delu i po pozemel'nomu ustrojstvu v guberniyah i oblastyah Aziatskoj Rossii (po 1 avgusta 1909 g.). SPb.: izd. Pereselencheskogo Upravleniya, 1909. 698 s. (In Russia).

Sorokin P.A. Schelom. Civilization. Society / General. Ed., Comp. And the foreword. A.Yu. Sogomonov; Per. from English. M.: Pilitizdat, 1992. 543 p. (In Russia).

Syrtanov B. Qazaq elinің Ustavy //B.Syrtanov arhivi.1-t. 7-35-b.

Tregubov A.L. Pereselencheskoe delo v Semipalatinskoj i Semirechenskoj oblasti. SPb., 1910. S. 42. (78 s.). (In Russia).

Tynyshbaev M. Tandamaly. Izbrannoe. Almaty: «Arys» baspasy, 2001. 83-b. (332 b.). (In Kaz).

ДЕЯТЕЛЬ АЛАШ – БАРЛЫБЕК СЫРТАНОВ

Оразгуль Х. Мухатова

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

Аннотация. Среди деятелей «Жетысулык Алаш» есть личность, написавший Устав – Закон Казахского государства, это - Барлыбек Сыртанов. Барлыбек Верный получил образование в Верненской мужской гимназии. Окончил языковой факультет Императорского университета в Санкт-Петербурге, получив диплом первой степени по арабо-персидскому и турецко-татарскому языкам. Образование, полученное в российской столице, знания и выводы, к которым он пришел, превратили его в истинного патриота и борца за будущее своей страны. Доброжелательность, справедливость, трудолюбие, а также глубокие знания и навыки во время его работы в качестве служащего сделали Барлыбека блюстителем и защитником прав местного населения. Цель и задачи исследован*ия* – изучить на основе исторических данных жизнь и деятельность Барлыбека Сыртанова, деятеля Алаша, сражавшегося за независимость своего народа, верного сына своей страны, правоведа Барлыбека Сыртанова; рассмотреть вопроса о получении образования Барлыбека в Верненской мужской гимназии; анализировать учебу в Императорском университете в Санкт-Петербурге; определить тенденции формирования его как личности; раскрыть содержание Закона Страны Казахов, подготовленного Барлыбеком; показать общественно-политическую деятельность яркого представителя Алаш. В статье по архивным данным изучены детство, студенческая жизнь, деятельность Сыртанова. Его жизнь была осмысленной, она прошла в беспокойствии о судьбе своей страны и земли, в интересах служения народу. Барлыбек Сыртанов участвовал в мусульманском движении начала XX века. Он также занимался распространением идей просвещения. Боролся за уменьшения потока переселенцев в казахскую степь. Обучение в Верненской мужской гимназии и Петербургском Императорском университете способствовало становлению Барлыбека как образованного и квалифицированного специалиста. Глубокие знания и бесценные человеческие качества вывели Барлыбека на вершину национального духа. Автор Устава Страны Казахов оставил неизгладимый след в национально-освободительном движении начала XX века.

Ключевые слова: Барлыбек Сыртанов, Жетысу, Алаш, деятель, гимназия, университет, Казахская Страна, Устав, прововед, защитник.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұхатова Оразгүл Хасенқызы - Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мухатова Оразгуль Хасеновна - Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Mukhatova Orazgul Khasenovna - Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan.

Редакцияға түсті: 16.07.2024
Өңдеуден кейін қайта түсті:29.08.2024
Жариялауға қабылданды: 27.09.2024

IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-2

THE LAND ISSUE IN THE NATIONAL POLICY OF THE SOVIET STATE IN KAZAKHSTAN (1920-1928)

Arafat M. Mamyrbekov[1*], Aisara A. Oralbekova[2]
[1]*University of Calgary, Calgary, Canada*
[2] Shakarim University of Semey, *Semey, Kazakhstan*

E-mail:[1*] arafat.mamyrbekov@ucalgary.ca,
[2]aysara.oralbekova@bk.ru
[1]https://orcid.org/0000-0002-3454-8563;
[2]https://orcid.org/0000-0002-9727-8388

Annotation. The agrarian policy of the Soviet state has consistently garnered attention from historians, particularly during the first decade of Soviet rule. This period marked a time of significant change as traditional economic systems and rural lifestyles were transformed. The history of pre-collective farm peasantry in the Soviet era is well documented, both in terms of the sheer volume of literature produced and its scientific merit. However, many aspects of the Bolshevik's agrarian policy in the 1920s remain controversial. One of the most debated issues is the unique nature of the Soviet state's agrarian policy in remote areas, including Kazakhstan, whose socio-economic situation during the specified period was quite distinctive. This article explores the agrarian reforms implemented by the Soviet government in the 1920s in Kazakhstan, a multi-ethnic region shaped by unique colonization patterns. The Soviet government's agrarian policy in Kazakhstan was marked by several distinct features. The article highlights the challenges in shifting policy approaches in the latter half of the 1920s, including the conflict between those advocating for strict centralization and Kazakh party members advocating for "national communism". This conflict was most prominently displayed in regards to preserving ethnic privileges in land management, and efforts to maintain a ban on the resettlement of non-Kazakh peasants. Using archival materials, the author demonstrates that the attempt to reconcile the national aspirations of Kazakh communists with socialist ideals resulted in failure, leading to accusations of "national deviationism" and purges within the party and state institutions. The article also examines the factors that worsened inter-ethnic relations during the implementation of agrarian reforms, focusing on the characteristics of land management practices and their impact on the formation of an ethnocentric model of governance in Kazakhstan.

Key words: agrarian policy, land and water reform, national-territorial autonomies, modernization, Kazakh ASSR, resettlement policy, Bolsheviks, Soviet government, land management.

Introduction

Today, the general public's interest in uncovering Kazakhstan's historical past provides opportunities to address numerous complex historical questions, such as the land issue. Hence, it is essential to meticulously study the difficulties surrounding the examination of agrarian relations that evolved based on land ownership and use in early 20th century Kazakhstan. Additionally, it is important to investigate the land-related issues passed down from the tsarist government to Soviet power, to analyze the Bolsheviks' efforts to resolve this problem, and to understand its impact on land relations in Kazakhstan.

The article aims to examine land relationships in post-revolutionary Kazakhstan and scrutinize the complexities of the Soviet government's agrarian policy. The study's subject matter is to clarify the essence of land relations and the Soviet government's agrarian policy in Kazakhstan during the

period from 1920 to 1928.

To achieve the study's objectives and main goal, the following tasks have been set in the article:

-Examining the historical research and source material available for the study;

-Depicting the state of agrarian relations between the indigenous Kazakh population and their traditional economy in the early 1900s;

-Examining the post-revolutionary land issue in Kazakhstan at the beginning of the 20th century and the Soviet Union's agrarian policy, its forms and methods.

Historians have continually shown interest in the Soviet state's agricultural policy. This is especially evident in the early years of Soviet rule when existing economic systems crumbled and the long-standing way of life for peasant families changed. There is a substantial body of literature and research on the history of Soviet pre-collective farm peasantry. However, many aspects of the Bolshevik's agrarian policy in the 1920s remain open to debate. One such disputed topic is the unique characteristics of the Soviet state's agricultural policy in rural areas, including Kazakhstan, which had a distinctive socio-economic situation during the relevant time period.

Nowadays, it is clear that the Soviet government's agricultural policy in the 1920s was not in line with Bolshevik ideologies, but was instead a short-term solution for addressing tactical issues. Building socialism in a multi-ethnic country with small-scale agriculture proved to be a challenge, requiring the search for temporary allies. While the Bolsheviks successfully gained the support of peasants in central European Russia by giving them the landlords' land, resolving this issue in rural areas was much harder to achieve. In the Kazakh steppe, land ownership was not a major issue as there were few landowners. Most of the cultivated land was either owned by settlers or held in "permanent use" by the Cossack troops. The Soviet government had a hostile attitude towards the Cossacks, who supported the "whites" during the Civil War. The settlers also sympathized with the Cossacks, with whom they had developed friendly relationships prior to the revolution. These circumstances likely prompted the Bolsheviks to use a nationalistic approach in Kazakhstan.

Materials and methods

There are only a limited number of scholarly works and historical studies on the issue of land ownership in Kazakhstan in national history. Although some works related to this subject include differentiation and analysis in economic and agricultural terms, a bias reflecting the Soviet period can still be found in the majority of them.

The issue of land ownership in Kazakhstan must be viewed in the broader context of the overall Russian agrarian history. In this context, a wide range of sources must be consulted, including imperial legislative acts (laws, decrees, resolutions), various clerical documents (reports, official letters, protocols, journals, presentations, messages, telegrams, orders, and circulars), orders and appeals of indigenous people and peasant settlers in the Kazakh steppe, speeches by State Duma members, and newspapers and magazines. All of these sources provide a comprehensive overview of the agrarian history of Kazakhstan at the turn of the 20th century. (Maltusynov, 2006).

As a result of research work, documents stored in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and “Center for documentation of modern history” of Abay region were widely used. Being guided by the works of not only domestic, but also foreign scientists, as the main sources when writing an article, makes it possible to comprehensively analyze zemstvo activities.

The study is based on the different levels and types of scientific knowledge methods that have evolved in science and ways to categorize them. The basic scientific principles, such as the historical principle, the principle of objectivity, the principle of a systematic and structural approach, and the principle of social analysis, were upheld during the research. The historicity principle considers facts and events based on a particular historical context and examines their interconnection in development. This allowed for the exploration of the relationship and impact of the socio-historical process on the nature, types, and forms of relationships between people, taking into account the evolution of society and relationships within it. The principle of objectivity demands an assessment of both its universality and contradictions, including the positive and negative aspects of each phenomenon. The principle of

a systematic and structural approach facilitated the determination of causal relationships between historical events, particularly the establishment of the Soviet government and changes in land relations in Kazakhstan.

The research on the agrarian question has taken on an interdisciplinary character by studying it through various areas such as social history, economic history, intellectual history, imperiology, biographical research, and oral history. This combination of methods complementing each other has contributed to the scientific comprehensiveness and depth of the article. Additionally, the analysis of a range of historical data and reflections in historiographic research helped to form a personal opinion based on these sources.

Discussion

The authors S.Z. Zimanov, G.F. Dakhshleiger, K. Nurpeisov, and A.P. Kuchkin in their work (Dakhschleiger, 1985) addressed specific aspects related to resolving the national issue and managing land issues in the field of historical science. Zh.U. Kydyralina studied the Soviet state's national policy in the 1920s and identified a conflict between those who supported strict centralization and Kazakh party members who believed in "national communism" and the national intelligentsia. This conflict also surfaced regarding land management (Kydyralina, 2009). The fundamental research by Harvard University professor Terry Martin (Martin, 2011) is of great significance. The author offers a unique perspective on the Bolshevik principles of internationalism and the right of nations to self-determination, which were well known during the Soviet era. According to Martin, nation-building in the first Soviet republics was achieved at the expense of the Russian population. Specifically, he presents evidence of discrimination against Russian peasants during the early 1920s land reform in Kazakhstan.

In contemporary historiography, the well-researched and thoroughly documented articles by A.P. Kozlov, N.A. Abdurakhmanov, and S.Sh. Kaziev (Kaziev, 2014) deserve mention. The authors examine the Soviet leadership's land practices, the inconsistencies and contradictions in the first government decrees, and focus on the central issue of resettlement. They highlight the differences in the approach to resolving this issue between federal and regional authorities. The researchers stress that, despite the urgency of addressing the agrarian issue in Kazakhstan, it required careful and well-thought-out analysis that was not influenced by temporary political considerations.

Valuable information related to the issue of land settlement in Irtysh region in this period is reflected in the works of many local scholars. K.K. In Baisarina's work "Famine in Semey district and its consequences (1931-1933)" it is mentioned that ineffective agrarian reforms carried out by the Soviet government are one of the main causes of famine, and its consequences are described in Semeysky district (Baysarina, 2021).).

Atantayeva B.Zh. and other authors in the work “Confiscation of rich farms as an integral part of collectivization policy in the 20-30s of the 20th century (on the example of East Kazakhstan)” describe the structure of confiscation of the property of the rich in the East Kazakhstan region and the situation of wealthy peasants who lost their lands at that time (Atantayeva, Akhmetova, 2021).

In the article “Social aspect in land relations of Kazakhs of Turgai region at the beginning of the twentieth century” the authors who are N.E. Yesetov, A. Gundogdu, consider the issues of influence of land policy on changes in social life of Kazakhs at the beginning of the twentieth century (Yesetov, Gundogdu, 2020).

The article by Zhanbosinova A.S. and other authors, “Historical Memory of the Modernization of the Kazakh Court in Soviet Narratives,” talks about the impact of land reforms on the social life of the nomadic Kazakh people, carried out under the slogan of modernizing the Kazakh village (Zhanbosinova, 2020).

In articles Ismagulov N.Sh. and Ismagulova D.M. the question of the formation of land norms in the Soviet land policy is comprehensively analyzed. The article talks about the importance of establishing land norms on the basis of new archival materials, the peculiarities of their formation and ways of determining the land fund (Ismagulov, Ismagulova, 2022).

Despite this, the scientific approach to the problem of socio-economic modernization of the Kazakh economy during the first decade of Soviet power has yet to be studied in its entirety. Only a limited number of works have touched on this topic, with most of them focusing on the periods of industrialization and collectivization in the latter half of the 1920s. The available sources discuss agrarian policy in Kazakhstan within the context of the economic and political debates of the second half of the 1920s.

Results

Like the rest of the country, the February Revolution did not resolve the agrarian issue in Kazakhstan. The provisional government and its commissars in the region maintained the colonial policy of tsarism in their agrarian policy. They left unchanged the land relations in Kazakhstan that had been established by the tsarist colonial policy and did not modify the patriarchal-feudal land use system.

The situation in Kazakhstan in the early 1920s was extremely difficult. The consequences of the Civil War and famine affected. In the conditions of a drought in the summer of 1921, the introduction of a tax in kind turned out to be an unbearable burden for the starving population. In the annual report of the People's Commissariat for Agriculture (1923-1924) and the Statistical Bulletin (1923), exorbitantly high taxes, including the heaviest one, food taxes, were directly pointed out. It also spoke about the unequal exchange between the city and the countryside, which hindered the development of agriculture. In the first half of 1923 alone, prices for industrial goods rose by 311%, and the purchase of inventory was expensive (Annual report., 1925: 11). Despite the difficulties, the Soviet government set the task of socio-economic modernization of the former Asian national outskirts of the empire, which became part of the RSFSR, and agrarian reforms occupied a leading place in this process.

The victory in October 1917 was a reflection of the collective awareness of peasants, who had long dreamed of eliminating landownership and dividing all land equally among farming communities based on the amount of work put in. As a result, the initial agricultural policies introduced by the Bolshevik government, such as the "Decree on Land" (1917) and the "Basic Law on the Socialization of Land" (1918), were necessities driven by the need to reach a compromise with the peasantry during the impending civil war. The October Revolution in 1917 and the subsequent shift in politics in Kazakhstan did not resolve the issue of land ownership. It required a comprehensive examination that was independent of current political sentiments and needed to be addressed immediately.

Last year's decisions regarding international law in the Republic of Kazakhstan from the mid-last century indicate that the main challenges facing the regional district after the restructuring of the inter-territorial structure of the Kazakh Soviet Socialist Republic (KASSR) were related to regulation of land ownership and ongoing peasant resettlement. The core principles of the national policy were outlined at the Tenth Congress of the Russian Communist Party (b), where it was stressed that the main objective of the national policy in the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) was to overcome the backwardness of the nation-states inherited from the past, allowing the peoples to match Central Russia in terms of state, culture, and economics (The CPSU in resolution., 1983: 366).

Modern land relations in the KSSR were formed on the basis of its agricultural colonization in the past (under the tsarist regime) and the unfinished process of settling of the indigenous Cossack population. Moreover, the settling is spontaneous, being the result of the decline of the pasture-nomadic scat farming, as a result of its land oppression.

These land relations are characterized by the confusion of interethnic relations of land use, firstly, the clash on land soil of the interests of different economic forms in terms of system and type (pasture cattle breeding and expansive grain farming), secondly, the presence of remnants of the original free seizure of land of land use methods among the Cossack population (leaving a lot of room for huge inequality of land use and for land troubles), thirdly. The state of decline in pasture-nomadic cattle breeding and the crisis of extensive grain farming (with the fallow-turning system of field

cultivation) complicates the already unstable land structure of various groups of the population. As a result of these reasons, mass unauthorized internal resettlement has occurred and is occurring on the territory of the KSSR, accompanied by the wasteful predatory use of land areas. In addition, new personnel of unauthorized settlers from central Russia and Siberia continue to arrive in Kazakhstan. Finally, the aggravation of land relations has recently increased both as a result of the rise of agriculture and in connection with the economic stratification of the aul and village on the basis of this rise (Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), f. 141, i. 1, file 753, 8 p.).

The emergence of the national question in modern Kazakhstan at the turn of the 19th and 20th centuries was closely linked to the social, economic, and cultural changes that occurred in Kazakh society due to the significant migration of peasants from Europe, leading to the crisis of the nomadic economy, the breaking of tribal connections, and increased social differentiation. The land policy of the Tsarist government in the early 20th century was perceived by the Kazakhs as a gross injustice and resulted in confrontation between a significant portion of the Kazakh population and both the state and settlers. The nomads of Northern Eurasia were part of the Russian Empire with the understanding that their traditional way of life and the boundaries of their land usage would be protected. The changes in the social, economic, and cultural order during the pre-revolutionary period led to many intense conflicts between settlers and the Kazakh population, particularly regarding land ownership. This issue caused tension between the peoples and contributed to the development of the "foreign issue" in Siberia. The resettlement policy of the Tsarist government was carried out for over three decades and, during its active phase, it led to the loss of Kazakh aul. The purpose of the Tsarist resettlement policy was to address the issue of overpopulation in the European part of the country by demographically Russianifying the outskirts. The imperial authorities disregarded the needs and grievances of the Kazakh population regarding harassment from both local administration and settlers. The Soviet government's land management campaign, which favored the poor Kazakh population, lasted from 1921 to 1926 for a total of five years. Unlike the agrarian reforms of the nationalist democrats in the latter half of the 20th century in the newly liberated Eastern countries, the Soviet government's land and water reform was not aimed at destroying the resettlement economy, expelling the "colonial" population, or promoting ethnic segregation. Instead, it aimed to eliminate actual and legal inequalities and create conditions for integration based on class solidarity and inter-ethnic trust. Without swift action in the land issue and concessions towards the peoples previously oppressed by Tsarism, the successes of the new government would have been short-lived.

The Soviet authorities carried out an agrarian policy in Kazakhstan in the 1920s aimed at redistributing the land in favor of the native population with a strong national emphasis. From the inception of autonomy, the Communist Party and Soviet state declared that the primary goal of addressing the land issue in Kazakhstan was to eliminate the impacts of Tsarism's "colonial policy". A letter from Lenin addressed to A.A. Ioffe, written shortly after the formation of the KASSR, highlights the importance of gaining the trust of the local population. Lenin demanded that any means necessary be used to prove that the new government was not imperialistic and that chauvinistic behavior would not be tolerated (Dachschleiger, Nurpeisov, 1985: 106).

One of the major events was the return of lands previously taken from the Kazakh people. Based on the decrees issued on February 2 and April 19, 1921, Kazakh peasants were given back their free lands that had not been developed by settlers until February 1921 in the provinces of Akmola, Kustanai, Turgai, Semipalatinsk, and Ural. The Kazakh population was returned lands that had been leased to noblemen, capitalists, and monasteries, as well as lands that had been transferred by the imperial government for the use of the Siberian and Ural Cossack troops. The settlers were given plots of land equal to their labor allotments, and new farmer settlers were given the same allotments of land as Russian peasants. An objective assessment of the redistribution of the land fund was given by G.F. Dachschleiger and K.I. Nurpeisov, who believe that the main achievement of these years was the achievement of actual equality of the Kazakh population in matters of land use: “Land reforms of 1921–1922. did not resolve and did not set a goal to fully resolve the agrarian issue in Kazakhstan... .

But the very fact of the return of land to Kazakh workers and the de facto equalization of the land and water use of the workers of the aul and village was of great economic and political importance" (Dachschleiger, Nurpeisov, 1985: 118). According to E.B. Sydykov, there was a powerful socio-psychological implication in the policy of returning Kazakh lands and in the ban on peasant resettlement: “the act of restoring violated justice, territorial restitution, would largely neutralize the consequences of the colonial policy of tsarism ... and could turn Kazakh nomads from reliable subjects into sincere neophytes of the regime” (Sydykov, 1998: 208). The goal of equalizing land and water usage among different populations during the land reform led to reverse inequality for non-indigenous populations, which was similar to the inequality experienced by "foreigners" during the Tsarist era.

Initially, the agrarian changes had a major impact on southern regions. In the southern part of Kazakhstan, in the Semirechensk and Syrdarya regions, the implementation of the land and water reform began in the latter half of February 1921. The objective of the reform was to redistribute land and water resources in favor of the Kazakh workers by eliminating zaimok (large landholdings), farms, and other property belonging to Cossacks and peasant migrants. The poorest sections of the Kazakh rural community became the driving force behind the agrarian reforms. To secure their support, the kombeds and unions of the poor that existed independently were combined into a single entity, the "Koshchi" union, in December 1921. The authorities explained the need for land redistribution by the fact that the allegedly existing “land surpluses in resettlement villages and Cossack villages have an extremely negative impact on the state of the Kazakh cattle-breeding economy” (Soviet construction., 1957: 216), as they block the nomadic paths of pastoralists. In this regard, land "surpluses" were subject to urgent expropriation in favor of the indigenous population.

In just two years of the "emergency land management work" (1920-1921), over 1 million acres of land that were previously owned by peasant settlers or Cossacks were redistributed to the Kazakh population (Kaziev, 1999:11-12). In the summer of 1922, the process of "delimitation" began for the lands on the left bank of the Ural River, which were previously transferred to the Cossacks for "perpetual use." In 1922, over 208,000 dessiatins were taken away from the Ural Cossacks and given to the native population. In the Kustanai province, resettlement farms lost more than 44,000 dessiatins. In the Akmola province, 350 Kazakh farms were given additional land. The entire free land fund in the Kokchetav district was transferred to the indigenous population of the district by the decision of the Kokchetav district council. In 1922, in the Petropavlovsk district, “50 resettlement plots, 35 plots along a 10-verst Cossack strip, and about 10 former privately owned plots of dues articles” were transferred to the Kyrgyz population for general use (Socialist construction., 1962: 287-289). Furthermore, all the former plots owned by officers were transferred to the land management fund for the benefit of the indigenous population. Along with the land, members of the indigenous community also received livestock, farming equipment, outbuildings, and other items that were confiscated from the Russian population (Dakhshleiger, 1965: 152).

The adoption of the national principle for the order of land management by the republic's political party and government led to significant conflicts based on ethnic differences. In certain regions such as the Pavlodar district and the Kustanai district, there were overt confrontations between Kazakhs and non-native farmers. The inhabitants of rural areas are called for an end to ethnic discrimination and the elimination of priority in land management practices. In rural and village areas, demands for the separation of counties with a predominantly Russian-Ukrainian population from Kazakhstan and their attachment to Siberia became widespread (Kaziev, 1999: 7-12).

The redistribution of land and the policy of transferring land to the resettlement fund, previously implemented by the tsarist government, worsened relations between the Kazakh and Russian Cossack populations in the area. Bolshevik leaders of "European" descent hindered the decisions of the central government. In June 1921, the Ural Provincial Committee refused to adhere to the decree that required the return of a 10-verst strip along the left bank of the Urals to the Kazakh population and, citing violations of the rights of the Cossacks, petitioned for the separation of the Ural region from the Kazakh ASSR. As a response, the entire provincial leadership was removed from their positions. In the Semipalatinsk region, prominent party members who refused to carry out land management for

the Kazakh population were arrested and subjected to trial. S. Sadvokasov dissolved local authorities and established new Kazakh revolutionary committees. In June 1922, some members of the Kustanai provincial committee accused their Kazakh colleagues of nationalism and requested the transfer of the province to the Chelyabinsk province. In Petropavlovsk, A. Kenzhin attempted to eliminate the "chauvinists" within the Akmola provincial committee and the provincial executive committee (Grigoriev, 1989: 93–98).

In Semirechye, rumors circulated among the Russian population about an impending mass eviction. G. F. Dachschleiger acknowledged that there were unavoidable excesses in the policy and practice of land management, which were fueled by ethnocentric interpretations of the adopted regulations and were not in line with the overall policy of the Soviet government to integrate peoples based on social solidarity. There were even suggestions for the complete removal of the Russian-Ukrainian peasantry from the territory of the Kazakh ASSR and the closure of the territory of the autonomy for resettlement (Dakhshleiger, 1977: 55).

Activities for all branches of agriculture in the five-year plan for branches of agriculture on land management states that land relations between the indigenous population and national minorities are regulated by normal and extraordinary methods. The normal method is to carry out continuous land management in a planned manner, calculated in Kazakhstan for 1925-1935. The bulk of land relations will be regulated during this period by inter- settlement land management.

An extraordinary method - carrying out extraordinary land management (in the Semipalatinsk and Dzhetysu provinces) in those individual areas where land and other interethnic relations were extremely strained (as a result of colonization, due to the resettlement of the area, land reform, etc. - 10 verstnaya Priirtyshskoy strip, Chubar-Bogoslovskoye, etc.) The government of Kazakstan notes that in eastern Kazakstan not a single worker of Russian or other national minorities was separated from the area of actual land use during the entire time of the revolution. In southern Kazakstan such eviction took place (land reform of 1921) during the time when the southern Kazak regions were part of the former Turkestan ASSR; for the regulation of land relations in these areas by the government of Kazakhstan in necessary cases in relation to educational, health and medical and other cultural services, both by the number of cultural institutions and by the quality of their work, the national minorities of Kazakhstan can be divided into two main groups:

1) Russians, Russian Cossacks, Ukrainians, Germans, etc. and Tatars.

2) Uzbeks, Dungans, Taranchins, Kashkarlyks, Uighurs, etc.

The first group - European national minorities and Tatars - are settled throughout Kazakhstan, their cultural services are at a much higher level than other national minorities.

The second group - eastern national minorities (with the exception of Tatars) - are settled only in southern Kazakhstan (in the Kara-Kalpak Autonomous Region, in the Syr Darya and Jetysu provinces, mainly in the latter), in cultural terms they are the most backward population of Kazakhstan (AP RK, f. 141, i. 1, file 757, 137 p.).

The theories of S. Sh. Kaziev and T. Martin reject the concept of "equation in practice." During the first half of the 1920s, maximum concessions were made to the indigenous population and immigration to Kazakhstan was restricted. This resulted in inter-ethnic tension and eroded trust in the Soviet state among settlers (Kaziev, 2014). T. Martin provides the following information: the land reform occurred from January 1921 to December 1922 and resulted in the mass expulsion of Slavic settlers and Cossacks From 1920 to 1922, the Russian population in Kazakhstan declined from 2.7 million to 2.2 million people (approximately a 20% decrease), and the area under cultivation declined from 3.3 million acres to 1.6 million acres. This was despite the fact that the Russian population at the start of the reforms had 5 times more land than the Kazakh population (Abdurakhmanov, 2014: 28). The same issue with sources was recognized by the Orenburg researcher V.A. Labuzov, who pointed out not only the diverse origin of statistical data, but also its incompatibility (Labuzov, 2003).

Referring to the data of statisticians of the 1920s, Kaziev points out that by 1926, as a result of the “anti-European” land policy of the local leadership, the Russian and Ukrainian population of the region decreased by 700 thousand people (Kaziev, 2014: 120). T. Martin "specifies": of this number,

only for the period 1920-1922. - per 500 thousand people (Martin, 2011: 88-89).

In 1923, the Land Code of the RSFSR was introduced in Kazakhstan, influenced by the core principles of the New Economic Policy (NEP). It reflected the connection between the land management of the population and the type of economic activity in a particular region, taking into account the natural and climatic conditions. The State Commission for the Electrification of Russia's plan included the task of dividing the country into several major economic regions based on the division of labor and production, taking into account the characteristics of natural resources, raw materials, economic resources, and energy resources. The Land Code had a specific section dedicated to resettlement, which categorized settlers into two groups: planned and unplanned. Resettlement that was carried out within the framework of the plan and following established procedures was encouraged through various benefits established by relevant decrees (Moiseenko, 2020: 90). As a result, the state only supported "planned" migrants.

Therefore, the issue of resettlement played a crucial role in the land management policy. It was evident, as explained by N.A. Abdurakhmanov (Abdurakhmanov, 2014: 29), that the All-Russian Central Executive Committee and the People's Commissariat of Agriculture of the RSFSR were inconsistent in their approach to resettlement. On one hand, they allowed partial resettlement of peasants from central provinces, and on the other hand, they were pressured by the Kazakh People's Commissariat of Land to ban resettlement from outside. In the historical evaluations of the Soviet resettlement policy in the Kazakh Soviet Socialist Republic (KASSR), several often conflicting perspectives can be identified. G. F. Dakhshleiger and K. N. Nurpeisov stated that the agrarian reforms of 1921-1922 did not alter the land system in either the resettlement village or the Kazakh aul, and did not aim to completely solve the agrarian issue in Kazakhstan. Nonetheless, the authors acknowledged the significant economic and political impact of the act of giving land back to Kazakh workers, as well as the equal distribution of land and water usage among the workers of the aul and village (Dachschleiger, Nurpeisov, 1985: 118).

On April 17, 1924, the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR adopted the "Decree on the land management of the nomadic, semi-nomadic and transitioning to a settled economy population of the Autonomous Kirghiz Soviet Socialist Republic." The "Regulations" to it said that land management was "solid and mandatory and applies to all areas ... of the Republic" with the exception of some settled agricultural areas (Soviet Kirghizia, 1924: 167). As per Soviet historical records, this was the first extensive, complicated, and ambitious state land management project. It required consistent and compulsory land management over an area of 230 million acres, which had never been attempted before in the world (Shaumyan, 1965: 176). On October 17, 1924, a resolution from the Council of Labor and Defense was released titled "On the Immediate Tasks of Colonization and Resettlement." The goal of colonization was defined as bringing unused lands into the economic system in order to increase agricultural and industrial production through rational resettlement and utilization of natural resources, taking into account both national and local interests. The foundation for the colonization and resettlement efforts was to be a comprehensive plan established by the Central Colonization Committee under the Central Election Commission of the USSR (Moiseenko, 2015: 132).

In the brief report on land management activities in the KSSR conducted in the 1925-1926 operational year, it is noted: Conducting continuous land management of the nomadic, semi-nomadic and sedentary population is one of the most important, urgent and responsible tasks of the Land Bodies of the KSSR, since this population was not land managed in pre-revolutionary times and its land use was extremely constrained by colonization seizures. In 1925/26, land management was carried out in the northern provinces of the KSSR and the Kara-Kalpak Autonomous Region. Land management of the Jetysu and Syr-Darya provinces was carried out by the Special Commission under the All-Russian Central Executive Committee, independently of the KNKZ, which is why in this case only the results of work in Northern Kazakhstan and the Karakalpak Autonomous Region will be covered. In the latter, land management work was carried out for the first time in 1926, while in the Northern provinces (Semipalatinsk, Akmola, Kustanai Okrug, Aktyubinsk and Urals) they have been carried

out since the field period of 1924. The lack of funds allocated from the state budget for this land management in previous years (in 1923/24 - 127,672 rubles, 1924/25 - 189,081 rubles) did not allow the work to be expanded to the required extent. As a result, in the first two years (1923/24 and 1924/25) only preparatory work was carried out (stage 1 of work), which consisted of surveying and assessing land holdings, recording the population and actual land use, and identifying the wishes of the population undergoing land management. The preparation and transfer of land management projects to nature (stage 2 of the work) began only in the spring of last year. (AP RK, f. 141, i. 1, file 753, 1 p.).

In the meetings of the Semipalatinsk City Committee, it is noted that after hearing the report of Comrade Masanov on the 6th All-Kazakh Congress of Soviets, the general assembly of the VKP(b) cell No. 25 welcomes the policy of the KSSR government aimed at the overall economic strengthening of Kazakhstan. The correct resolution of land policy, which has been the key to national tensions between Europeans and the indigenous population in the past, and the transition to comprehensive land management, provides the indigenous population of Kazakhstan with the opportunity for settled, constructive work, which will contribute to the overall strengthening of Kazakhstan. The construction of factories and railways provides Kazakhstan with the necessary cadre of industrial workers and will contribute to an increase in the number of Kazakh workers.

As employees of the land management authority, we will do everything in our power to support our Kazakhstani government in its activities.

In the upcoming land management work, the parties should be familiar with the general policy of land management so that everyone working in this area can conduct propaganda among both the European and Kazakh populations (State Archive of the Abai region (SAAR) fund 152, inventory 5, file 4, 49 p.).

In the report on land management on 07.12.1925, the General Meeting notes the following achievements for the year:

1. Improvement of the qualitative aspect of land management. (participation of agronomists and hydraulic engineers in land management)
2. Allocation of land at the expense of equal obruchiy, voskhodkovy and other lands of the main population of the Kazakh provinces.
3. Regulation of land use between settlers and the indigenous population, thereby putting an end to the constant disputes between them on this basis (SAAR. fund 152, inventory 5, file 5, 117p.).

Although in fact, land disputes between settlers and the indigenous population continued. This is evidenced by materials from the archive.

The central government's attack on regional autonomy did not begin until the mid-1920s, when the regional authorities were stripped of their relatively free control over the Kazakh Soviet Socialist Republic (KASR). In historical literature, the implementation of Stalinist centralism is linked to the appointment of F.I. Goloshchekin (1924) as secretary of the Kazakh Regional Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks). He launched a "new red October" not only in the Kazakh villages but also against the national intelligentsia who were in positions of authority. During the period being discussed, the regional leadership was mostly comprised of representatives of the Kazakh nation, mainly the intelligentsia, who in a short period of the early 1920s made significant contributions to the cultural growth of their people and the enhancement of autonomous rights (Moiseenko, 2015: 135). As the head of the regional party organization starting in September 1925, F.I. Goloshchekin at the VI Regional Conference of the All-Union Communist Parties (Bolsheviks) held in November 1927 successfully condemned the "national opposition" in order to maintain class stability in the Kazakh village. This was done despite opposition to equal land usage for both the indigenous and non-indigenous populations. The leaders of the opposition (M. Munbaev, S. Sadvokasov, S. Khodzhanov) were removed from the Bureau of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks. After extensive discussions about the method of land management based on nationality at the conference, participants were compelled to acknowledge this approach as mistaken and replaced it with a "class" approach. The conference resolution stated that

"land management, resettlement, and colonization, both in settled agricultural areas and in areas of continuous land management, should proceed on a strictly class principle, the same for all nationalities inhabiting Kazakhstan" (Soviet Kirghizia, 1924: 11).

Interestingly, when it came to the "gathering" of the Kazakh nation, preserving national identity, and land management, the positions of both parties were aligned. For example, Alimkhan Ermekov, a prominent resident of Alash Orda, was a scientist and the first Kazakh professor of mathematics. He was also a member of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR and in 1920, he gave a report on the situation in Kazakhstan at a meeting of the Council of People's Commissars in Moscow, which was presided over by Vladimir Lenin. During a passionate discussion about the borders of the republic, Ermekov was able to secure the return of several important territories that had previously belonged to Russia back to Kazakhstan. These territories included the Korostylev steppe, the Semipalatinsk, Akmola regions, and the northern coast of the Caspian Sea (Shaumyan, 1965, 175). A notable figure in the Alash intelligentsia, Smagul Sadvokasov, wrote an article that went over all the border disputes of the autonomy and demonstrated through in-depth knowledge of the ethnic composition and economic characteristics of each area, which territories should stay within the borders of the KASSR. The most contentious area he discussed was the Adaevsky district, which was being claimed by the Turkestan region (Kydyralina, 2009, 293).

In turn, Seytgali Mendeshev was a prominent figure in the Kazakh intelligentsia who fought for the rights of the Kazakh people. The fact that he was able to bring up the issue of the Tashkent district and argue for its inclusion within the borders of the Kazakh ASSR shows the importance placed on preserving the national identity and interests of the Kazakh people during that time. The actions of individuals like Alimkhan Ermekov, Smagul Sadvokasov, and Seytgali Mendeshev demonstrate the agency and determination of the Kazakh intelligentsia in safeguarding the rights and autonomy of their people (Maltusynov., 2006, 38).

Conclusion

The central government neglected the traditional lifestyle of the local population, resulting in the second major famine in 1932-1933 which, according to different estimates, claimed the lives of anywhere from 1 million to 1.75 million people. This tragedy also hindered the growth of local self-government institutions. The Kazakh leaders, who had become resigned to Goloshchekin's dictatorship, actively participated in the following collectivization campaign and approved lifting the ban on resettling peasants from the European part of the country to Kazakhstan in February 1929. This shift in national policy in Kazakhstan paved the way for a new wave of land resettlement and the implementation of collectivization plans, which turned into a disaster for millions of its residents. The complete detachment of Kazakh nomads, Cossacks, and Russian peasants from the land due to the nomad settlement and village collectivization campaign effectively addressed the issue of inter-ethnic conflicts over land management.

Economically reasonable land use norms that applied to both the indigenous and migrant populations of Kazakhstan were developed in 1929. These norms varied across different districts. However, the measures taken did not have a significant impact and were likely just another tactical maneuver by the authorities, who aimed for a complete overhaul of agriculture through mass collectivization. To achieve this goal, the Bolsheviks, both nationally and specifically in Kazakhstan, had to find new allies and social support. As a result, not only Russian peasants became victims of the communist experiment in agriculture, but also members of the indigenous community, whose nomadic economy proved to be most vulnerable during the agrarian transformation.

The implementation of collectivization plans, which was the result of a new turn in national policy in Kazakhstan, resulted in tragedy for millions of its inhabitants. Despite this, it cannot be denied that significant progress was made in resolving the national question in the USSR during the 1920s. By 1936, the Kazakh SSR was becoming an industrialized country and was making progress in areas such as agriculture, culture, education, and industry. National minority groups are no longer seen as outsiders. The largest ethnic groups, who reside in their historical territories, have become

fully involved in the building of a socialist society. During the process of nation-building, the culture of the peoples of the USSR has flourished and their educational and cultural level has improved. The defeat of the "bourgeois nationalists" and "national communists" was largely due to the prompt and responsive actions of the Soviet government. They sought to promote genuine integration among the Soviet peoples and consistently followed a policy of internationalism. This was the only feasible approach in the face of persistent inter-ethnic conflicts that arose in the newly established socialist state.

References

Abdurakhmanov N.A. From the history of the land management policy of the Kazakh population in 1917-1927. The role of the national intelligentsia in resolving the land issue [Electronic resource] / N. A. Abdurakhmanov / / Bulletin of the Karaganda University. - 2014. - No. 4 (76). - S. 26-33. Access mode: URL: https://historyphilosophyvestnik.ksu.kz/apart/srch/2014_history_4_76_ 2014 .pdf

Annual report of the People's Commissariat of Agriculture for the operational year 1923-24 /KSSR, Nar. com. agriculture; under total ed. Deputy People's Commissar S.K. Karpenko. - Orenburg, 1925. - 164 p.

Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), fund 141, inventory 1, file 753, 8 p.

AP RK, fund 141, inventory 1, file 753, 1 p.

AP RK, fund 141, inventory 1, file 757, 137 p.

Atantaeva B.Zh., Akhmetova R.D., Abenova G.A., Tokhmetova G.M. Confiscation of rich farms as an integral part of collectivization policy in the 20-30s of the 20th century (on the example of East Kazakhstan) // Collection of reports of the republican scientific and practical conference on the topic "Political repressions in the 20s-30s of the 20th century: causes and consequences" - Semey, 2021. - P. 36-39.

Baysarina K.K. Famine in the Semey region and its consequences (1931-1933) // Collection of reports of the republican scientific-practical conference on the topic "Political repression in the 20-30s of the XX century: causes and consequences" - Semey city, 2021. - p. 31-35 .

State Archive of the Abai region (SAAR) fund 152, inventory 5, file 4, 49 p.

SAAR. fund 152, inventory 5, file 5, 117 p.

Dakhschleiger G.F. History of the peasantry of Soviet Kazakhstan./ G.F. Dachschleiger, K.N. Nurpeisov. - Alma-Ata: Science, 1985. - 247 p.

Dakhshleiger G.F. Socio-economic transformations in the countryside and aul of Kazakhstan: 1921-1929 / G. F. Dakhshleiger. - Alma-Ata: Science, 1965. - 536 p.

Dakhshleiger G.F. October and some problems of the history of solving the national question in Kazakhstan (proletarian internationalism in action) / G.F. Dakhshleiger // Great October in Kazakhstan: collection of articles. Art. - Alma-Ata: Science. - 1977. - p. 36–58.

Grigoriev V.K. Ideological and political work of the party organizations of Kazakhstan (1917–1925) /V. K. Grigoriev, N. R. Dzhagfarov, V. P. Osipov. - Alma-Ata: Kazakhstan, 1989. - 176 p.

Ismagulov U.Sh., Ismagulova D.M. Kazakstanda zher normasyn zhasaktau zhane zher koryn anyktau maseleleri (1917-1930 zhzh.). [Problems of creating land norms and determining land stock in Kazakhstan (1917-1930)] № 4 (100). 122-131(2022)

Kaziev S.Sh. National-political processes and interethnic relations in Kazakhstan: 1920-1995: author. diss. … cand. history Sciences. /S. Sh. Kaziev. - M., 1999. - 255 p.

Kaziev S.Sh. Resettlement issue in the national policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s / S. Sh. Kaziev // Bulletin of the Perm University. History. - 2014. - Issue. 3 (26). pp. 116-124.

Kydyralina Zh. U. Nation and history. /Zh. U. Kydyralina. - Astana: Elorda, 2009. - 304 p.

Labuzov V.A. , Interrupted Choice. Orenburg village in the 20s - early 30s of the twentieth century. /Labuzov V. A. - M.: Education, 2003. - 400 p.

Maltusynov S.N. Agrarian history of Kazakhstan (late XIX - early XX centuries): a collection of documents and materials. /S.N. Maltusynov. - Almaty: Dike-Press, 2006. -1240 p.

Martin T. The positive action empire. Nations and nationalism in the USSR, 1923-1939 / T. Martin; per. from English. O. R. Shchelokova; Commissioner for Human Rights in the Russian Federation [and others]. M. : ROSSPEN : B. N. Yeltsin Presidential Center Foundation, - 2011. - 662p.

Moiseenko V.M. Peasant resettlements in the 1920s (From the history of migration in Russia) [Electronic resource] / V. M Moiseenko // Demographic Review. Electronic scientific journal. - 2015. V. 2, No. 3. - S. 87 - p. 141. Access mode: URL: https://demreview.hse.ru/data/2016/02/12/ 1140704068 /1DemRev_2_3_2015_87-141.pdf)

Resolutions of the VI All-Kazakhstan Regional Party Conference of the All-Union Communist Party of Bolsheviks. - Kyzyl-Orda: Edition of the Kazkraykom of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, 1928. - 43 p.

Shaumyan M.Kh. From nomads to socialism. /M. Kh. Shaumyan. - Alma-Ata: Kazakhstan, 1965. - 200 p.

Socialist construction in Kazakhstan during the recovery period: 1921-1925: a collection of documents and materials. - Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1962. -594 p.

Soviet construction in the auls and villages of Semirechye: 1921-1925: a collection of documents and materials. - Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. Part 1. - 283 p.

Soviet Kirghizia: a monthly Soviet economic journal: organ of the KTsIK and KSNK, KirSTO and Gosplan. Orenburg: Kirgosizdat, 1924. No. 5-6 - 178 p.

Sydykov E.B. Russian-Kazakh relations at the stage of formation of the totalitarian system / E.B. Sydykov. - Alma-Ata: Gylym, 1998. - 272 p.

The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. In 15 vols. T. 2. - 9th ed. - M.: Politizdat, 1983. - 446 p.

Yesetov N.E., Gundogdu A. Social aspect in land relations of the Kazakhs of the Turgai region at the beginning of the twentieth century // Bulletin of the Karaganda University. Series history, philosophy. - 2020 (97)1. P. 88-95.

Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva B.Z., Zhirindinova, K.R., Kazbekova A.T. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives // Opción, Año 36, Regular №91.- 2020. - 426-441.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕС МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫНДАҒЫ ЖЕР МӘСЕЛЕСІ (1920-1928)

Арафат М. Мамырбеков*, Айсара А. Оралбекова
Калгари университеті, Калгари, Канада
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Аннотация. Кеңес мемлекетінің аграрлық саясаты, әсіресе Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығында тарихшылардың назарын үнемі аударып отырды. Дәстүрлі экономикалық жүйелер мен ауылдық өмір салтын өзгертуге байланысты бұл кезең елеулі өзгерістерге толы болды. Кеңес өкіметі кезіндегі колхоздық шаруалардың тарихы, шығарылған әдебиеттің көптігі жағынан да, ғылыми еңбегі жағынан да жақсы сақталған. Алайда 1920-шы жылдардағы большевиктердің аграрлық саясатының көптеген аспектілері әлі де даулы күйінде қалып отыр. Ең көп талқыланған мәселелердің бірі – Кеңес мемлекетінің шалғай аудандардағы, оның ішінде Қазақстандағы аграрлық саясатының ерекше сипаты мен осы кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайы. Бұл мақалада 1920 жылдардағы Кеңес үкіметінің, отарлаудың ерекше үлгілерімен қалыптасқан көпұлтты аймақ Қазақстанға жүргізген аграрлық реформалары қарастырылады. Кеңес үкіметінің Қазақстандағы аграрлық саясаты бірнеше ерекше белгілермен ерекшеленді. Мақалада 1920 жылдардың екінші жартысындағы саяси көзқарастардың алуандығына байланысты мәселелер, оның ішінде қатаң орталықтандыруды жақтаушылар мен «ұлттық коммунизмді» жақтаған қазақ партиясының мүшелері арасындағы қайшылықтар

көрсетілген. Бұл қақтығыстардың басым көпшілігі жерді басқарудағы этникалық артықшылықтардың сақталуына және қазақ емес шаруаларды қоныстандыруға тыйым салуды сақтаужөніндегі күрестерге байланысты болды. Автор мұрағат материалдарын пайдалана отырып, қазақ коммунистерінің өздерінің ұлттық ұмтылыстарын социалистік идеалдармен үйлестіру әрекеттерінің сәтсіздікпен аяқталғанын, нәтижесінде «ұлттық жалтару» деген айыптауларға, сондай-ақ партиялық және мемлекеттік институттардағы тазартуларға әкелгенін көрсетеді. Сондай-ақ мақалада аграрлық реформаларды жүзеге асыру кезінде ұлтаралық қатынастарды нашарлатқан факторлар қарастырылып, жерге орналастыру тәжірибесінің ерекшеліктеріне және оның Қазақстандағы басқарудың этноцентристік моделінің қалыптасуына қалай әсер еткеніне назар аударылады.

Кілт сөздер: аграрлық саясат, жер-су реформасы, ұлттық-территориялық автономиялар, жаңғырту, Қазақ АССР-і, қоныс аудару саясаты, большевиктер, Кеңес өкіметі, жерге орналастыру.

ЗЕМЕЛЬНЫЙ ВОПРОС В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В КАЗАХСТАНЕ (1920-1928 гг.)

Арафат М. Мамырбеков*, Айсара А. Оралбекова
Университет Калгари, Калгари, Канада
Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан

Аннотация. Аграрная политика советского государства неизменно привлекала внимание историков, особенно в течение первого десятилетия советской власти. Этот период ознаменовался значительными переменами, поскольку традиционные экономические системы и сельский образ жизни были преобразованы. История доколхозного крестьянства в советскую эпоху хорошо задокументирована, как с точки зрения огромного объема выпущенной литературы, так и с точки зрения ее научных достоинств. Однако многие аспекты аграрной политики большевиков в 1920-е годы остаются спорными. Одним из наиболее обсуждаемых вопросов является уникальный характер аграрной политики советского государства в отдаленных районах, включая Казахстан, социально-экономическая ситуация в котором в указанный период была весьма своеобразной. В этой статье исследуются аграрные реформы, проведенные советским правительством в 1920-х годах в Казахстане, многонациональном регионе, сформированном уникальными моделями колонизации. Аграрная политика советского правительства в Казахстане была отмечена несколькими отличительными чертами. В статье освещаются проблемы, связанные с изменением политических подходов во второй половине 1920-х годов, включая конфликт между теми, кто выступал за строгую централизацию, и членами казахской партии, выступавшими за "национальный коммунизм". Этот конфликт наиболее ярко проявился в отношении сохранения этнических привилегий в управлении земельными ресурсами и усилий по сохранению запрета на переселение неказахских крестьян. Используя архивные материалы, автор демонстрирует, что попытка примирить национальные устремления казахских коммунистов с социалистическими идеалами закончилась неудачей, что привело к обвинениям в "национальном уклонизме" и чисткам внутри партийных и государственных институтов. В статье также рассматриваются факторы, ухудшившие межэтнические отношения в ходе реализации аграрных реформ, с акцентом на характеристиках практики управления земельными ресурсами и их влиянии на формирование этноцентрической модели управления в Казахстане.

Ключевые слова: аграрная политика, земельно-водная реформа, национально-территориальные автономии, модернизация, Казахская АССР, переселенческая политика, большевики, советская власть, землеустройство.

Список литературы

Абдурахманов Н.А. Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917-1927 гг. Роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса [Электронный ресурс]/ Н. А. Абдурахманов// Вестник Карагандинского университета. – 2014. - № 4(76). – С. 26-33. Режим доступа:
URL:https://historyphilosophyvestnik.ksu.kz/apart/srch/2014_history_4_76_2014.

Годовой отчет Народного комиссариата земледелия за операционный 1923-24 год / КССР, Нар. ком. земледелия; под общ. ред. замнаркомзема С. К. Карпенко. - Оренбург, 1925. - 164 с.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Абенова Г.А., Тохметова Г.М. Конфискация байских хозяйств как составная часть политики коллективизации в 20-30-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана) // Сборник докладов республиканской научно-практической конференции на тему «Политические репрессии в 20-е -30-е годы XX века: причины и последствия» – г. Семей, 2021. – С. 36-39.

Байсарина К.К. Голод в Семейском районе и его последствия (1931-1933 гг.) // Сборник докладов республиканской научно-практической конференции на тему «Политические репрессии в 20-30-е годы XX века: причины и последствия» - г. Семей, 2021 г. . - С. 31-35.

Дахшлейгер Г.Ф. История крестьянства Советского Казахстана./ Г.Ф. Дахшлейгер, К.Н. Нурпеисов. - Алма-Ата: Наука, 1985. - 247 с.

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в деревне и ауле Казахстана: 1921-1929 гг./ Г. Ф. Дахшлейгер. - Алма-Ата: Наука, 1965. - 536 с.

Дахшлейгер Г.Ф. Октябрь и некоторые проблемы истории решения национального вопроса в Казахстане (пролетарский интернационализм в действии) / Г. Ф. Дахшлейгер // Великий Октябрь в Казахстане : сб. ст. – Алма-Ата : Наука. - 1977. – р. 36–58.

Григорьев В.К. Идейно-политическая работа партийных организаций Казахстана (1917-1925 гг.) / В. К. Григорьев, Н. Р. Джагфаров, В. П. Осипов. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 176с.

Исмагулов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М. Қазақстанда жер нормасын жасақтау және жер қорын анықтау мәселелері (1917-1930 жж.). // Отан тарихы. - № 4 (100). – 2022. – 122-131 бб.

Казиев С.Ш. Национально-политические процессы и межнациональные отношения в Казахстане: 1920-1995 годы: автореф. дисс. … канд. истор. наук. / С. Ш. Казиев. - М., 1999. - 255 с.

Казиев С.Ш. Переселенческий вопрос в национальной политике советского государства в Казахстане в 1920-е годы / С. Ш. Казиев // Вестник Пермского университета. История.- 2014. - Вып. 3 (26). С. 116—124.

Ким М. Октябрьская революция и аграрный вопрос в Казахстане / М. Ким // Вопросы истории. - 1947. - № 10.- 20 с.

Кыдыралина Ж.У. Нация и история./ Ж. У. Кыдыралина. - Астана : Елорда, 2009. - 304 с.

Лабузов В.А. Прерванный выбор. Оренбургская деревня в 20-х — начале 30-х годов XX столетия./ В. А. Лабузов. - М. : Просвещение, 2003. - 400 с.

Малтусынов С.Н. Аграрная история Казахстана (конец XIX – начало XX вв.): сборник документов и материалов./ С.Н. Малтусынов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. –1240 с.

Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923— 1939 / Т. Мартин; пер. с англ. О. Р. Щёлоковой; Уполномоченный по правам человека в Российской Федерации [и др.]. М. : РОССПЭН : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», - 2011. – 662 с.

Моисеенко В.М. Крестьянские переселения в 1920-е годы (Из истории миграции в России) [Электронный ресурс]/ В. М Моисеенко // Демографическое обозрение. Электронный научный журнал. - 2015. Т. 2, № 3. - С.87-141. Режим доступа: URL: https://demreview.hse.ru/data/2016/02/12/1140704068/1DemRev_2_3_2015_87-141.

Резолюции VI Всеказахстанской краевой партийной конференции ВКП(б). - Кзыл-Орда:

Издание Казкрайкома ВКП(б), 1928. - 43 с.

Шаумян М.Х. От кочевья к социализму. / М. Х. Шаумян.- Алма-Ата : Казахстан, 1965. - 200с.

Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период: 1921-1925 гг.: сборник документов и материалов. - Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1962. -594 с.

Советское строительство в аулах и селах Семиречья: 1921-1925 гг.: сборник документов и материалов.- Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. Ч. 1. - 283 с.

Советская Киргизия: ежемесячный советско-экономический журнал: орган КЦИК и КСНК, КирСТО и Госплана. Оренбург: Киргосиздат, 1924. № .5 - 178 с.

Сыдыков Е.Б. Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной системы/ Е.Б. Сыдыков. – Алма-Ата : Гылым, 1998. – 272 с.

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 15 т. Т. 2. – 9-е изд. – М. : Политиздат, 1983. – 446 с.

Есетов Н.Е., Гундогду А. Социальный аспект в земельных отношениях казахов Тургайской области в начале XX века // Вестник Карагандинского университета. Серия история, философия. - 2020 (97)1. С. 88-95.

Zhanbosinova,A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva B.Z., Zhirindinova K.R., Kazbekova A.T. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives // Opción, Año 36, Regular №91.- 2020. – С.426-441.

Information about authors:

Mamyrbekov Arafat Mazhitovich – Ph.D candidate, University of Calgary, Calgary, Canada
Oralbekova Aysara Ayankyzy - PhD candidate, Shakarim University of Semey, Kazakhstan

Авторлар тұралы мәлімет:

Мамырбеков Арафат Мажитович – докторант, Калгари университеті, Калгари, Канада
Оралбекова Айсара Аянқызы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан

Сведения об авторах:

Мамырбеков Арафат Мажитович – докторант, Университет Калгари, Калгари, Канада
Оралбекова Айсара Аянқызы – докторант, университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан

Received 15.08.2024
Revised 16.09. 2024
Accepted 27.09.2024

МРНТИ 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-3

УКРАИНЦЫ В КАЗАХСТАНЕ: МОБИЛЬНОСТЬ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Альбина С. Жанбосинова
Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: sovetuk@rambler.ru
http://orcid.org/0000-0003-4541-4154

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы из истории репрессивной политики советского государства в отношении сельского населения в период строительства новой социалистической экономики. Автор исследует сюжеты, связанные с историей коллективизации на Украине и ее последствия во взаимосвязи с историей Казахстана в хронологическом отрезке 1920-1930-х годов. Впервые вводимые в научный оборот архивные материалы показывают первичность и вторичность репрессий в отношении украинских крестьян со стороны ГПУ УССР и ОГПУ КАССР в фокусе социальной трансформации советского общества. В результате проанализированных законодательно-правовых норм Казахской АССР и Украинской ССР, подмечено наличие отсутствие в Казахстане республиканской статьи 58 пп. 1-14 УК 1922 года, а также применение статьи 54 УССР и 58 РСФСР в отношении репрессированных украинцев.

Ключевые слова: Казахстан; Украина; коллективизация; мобильность; насильственное переселение; выселение; ОГПУ; ГПУ Украины

Благодарности
Статья написана в рамках проекта Implementation report HREC Research Grant 2023.

Введение

1920-1930-е годы имеют множество исторических сюжетов, связанных становлением экономической платформы социалистического государства, социальной трансформацией и атомизацией общества. Актуальность предложенной темы по истории украинского народа в Казахской Автономной социалистической республике заключается во взаимосвязи общеизвестных явлений, ставших трагическими для казахского и украинского народов – насильственная коллективизация и ее следствие голод.

Цель авторского исследования показать, следствие первичности и вторичности репрессий в отношении украинских крестьян со стороны ГПУ УССР и ОГПУ КАССР в фокусе социальной трансформации советского общества.

На основе введения в научный оборот новых архивных документов, автор раскрывает сюжеты, связанные с проведением экономических акций в украинской деревне и отношением к насилию со стороны крестьянского населения. Адаптивные практики выживания в условиях репрессивной политики практически идентичны по всей территории СССР, вместе с тем специфика пограничных линий Украины и Казахстана обусловила миграционную мобильность населения. Казахстан на рубеже XIX-XX веков стал местом притяжения украинских переселенцев в решении земельного вопроса, что отчетливо проявилось в базе данных казахстанского Мемориала, где более 50% украинцев указало местом рождения территорию Казахстана. Последующие события включили Казахстан в систему ГУЛАГа, сформировав новые статусы советского общества – «спецпереселенцы». В результате

репрессий, голода и депортаций численность украинцев в Казахстане уменьшилась с 1926 по 1939 г. на 23,5%.

Обсуждение

Казахстан еще на рубеже XIX-XX веков стал территорией мобильных миграций, связанных с решением земельного вопроса в имперский период. Смена общественной формаций привела к формированию советского государства с созданием новой экономической платформы, связанной с насилием и ломкой традиционных экономических отношений. Социалистическое экономическое строительство с идеей равноправия и уравниловки, борьба с байством и кулачеством обусловила яростное сопротивление деревни и аула, что детерминировало массовые репрессивные акции в отношении сельских жителей. Как отметил известный российский ученый С. Красильников «Репрессивное раскрестьянивание» имеет под собой платформу насильственной коллективизации с разрушением традиционной крестьянской экономики, что привело к добровольно- принудительному переходу в новые страты, как например в рабочий класс, в спецпоселенцев, в маргинальные группы и пр.» (Красильников, 2024: 6-24) и соответственно подтолкнуло к поиску «тихой гавани» путем бегства с мест проживания. Есть множество работ, посвященных проблеме мобильности украинцев, интерес представляют опубликованные сборники документов раскрывающих вопросы истории спецпереселенцев (Спецпереселенці, 2019.; Голод в СССР, 2011-2013).

Частично вопросы депортации украинцев с 1936 года по 1940-е году рассмотрел О. Бажан (2017), авторское исследование с использованием статистических данных опиралось на фонды двух ведомственных архивов ОГА (Отраслевой государственный архив) СБ и МВД Украины.

Недостаточная разработанность предложенной темы обусловила анализ проблемы на основе впервые вводимых источников.

Источники и материалы

Основу предложенного исследования составили данные с открытых источников, как Мемориал, так и документы ведомственных и государственных архивных фондов Казахстана. По предложенной теме есть массовые первичные источники, отложившиеся в фондах локации высылки и поселения, касаемо как главы семьи, так и всех членов семей. К ним можно отнести протоколы низовых структур власти, в том числе и созданных, таких как «тройки», «пятерки» и т.д., которые занимались определением списка выселяемых и оформлением документального обоснования высылки.

Документальную основу ведомственных архивов составили фонды Центра документации и правовой статистики Генеральной прокуратуры Республики Казахстан (ЦДиПС ГП РК) и Службы Безопасности Украины. Автором были изучены протоколы тройки ОГПУ КАССР за 1928-1934 гг., ведомственная переписка, докладные записки, информационные сообщения, справки. В частности, протоколы тройки ОГПУ рассматривали дела осужденных по «деревенской контрреволюции», находящихся в ссылке на территории Казахской автономии, в том числе в Карлаге. В епархию тройки входило рассмотрение дел о досрочном освобождении из ссылки и лагерей нетрудоспособных граждан, больных согласно приказу ОГПУ 271С от 27 марта 1932 года. Состав тройки входили руководство ОГПУ Миронов (председатель), Володзько, Саенко (члены), Силуков (секретарь) помощник прокурора КАССР Денисов. Из фондов СБУ Украины были проанализированы архивно-следственные дела, директивы, записки о ситуации в украинских деревнях и настроении населения, включая их адаптивные практики выживания.

Высылаемые крестьяне маркировались по трем категориям, к первой относили т.н. «контрреволюционный актив», ввиду его чрезмерной социальной опасности очень часто по отношению к ним применялась высшая мера наказания, что подтверждается содержанием областных «Мемориалов» Республики Казахстан. Практически все украинские выселенцы на территории Казахской автономии испытали на себе вторичность репрессий. Первое – это была

принудительная миграция в товарных эшелонах в Сибирь и Казахстан, вторая – это повторный арест по новому месту локации насильственного перемещения.

Вторая категория выселенцев отправлялась в наиболее отдаленные районы в статусе спецпоселенцев и третья категория выселенцев сыграли вынужденную роль первопроходцев целинников, направленные на освоение отводимых колхозам земельных угодий. Последние две категории сыграли важную роль в содержании советской экономики, носившей принудительный, насильственный характер. Более подробно и детально представлена в трудах С. Красильникова (2008).

Результаты

До национального размежевания Средней Азии, национальный состав населения определялся в следующем виде: казахи 1.903.074 (46%), великороссы 1.485.658 (35,9%), украинцы 531.297 (12,8%), татары 110.648 (12,8%), прочие национальности 107.264 (2,6%). Общая численность составляла 4.137.941 чел. (Асылбек, 2014). Формирование украинской этнической группы на территории Казахской АССР складывалось на основе уже имеющихся переселенческих групп, истоки которых уходят в XVIII-XIX вв.

Принятое Политбюро постановление «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 года, законодательное оформление и предоставление прав местным исполнительным органам по принудительному выселению неблагонадежных лиц т.н. кулаков и подкулачников обусловило массовые переселения в восточные районы СССР. Включенная в систему ГУЛАГа Территория Казахстана приняла огромный поток насильственно переселенных граждан, в числе которых были украинцы. Согласно справке Особого отдела ОГПУ на 10 декабря 1930 года с Украинской ССР из общего количества кулацких хозяйств 114518, 70407 было раскулачено, что составило 146229 человек (Советская деревня, 2003: 283).

Развертывание политики сплошной коллективизации, индустриализации и массовых репрессий 30-х годов лишь активизировало и усилило процессы принудительного выселения из Украины так называемых раскулаченных крестьян. Выявленные архивные документы позволяют выделить несколько групп украинцев, оказавшихся в Казахской автономии в изучаемый нами хронологический отрезок 1928-1934 годы.

Первая группа – украинцы, осужденные окружным судом, Особым совещанием (далее ОСО) ОГПУ, Тройкой ОГПУ Украинской ССР. Приговоры осужденным выносились в рамках Уголовного кодекса Украинской республики, где вместо общепринятой и всем известной политической статье 58, присутствовала статья 54 с 14 пунктами. Отметим, что свой Уголовный кодекс имелся в Узбекской ССР со статьей 66 и Таджикской ССР со статьей 61. Сроки приговора зависели от тяжести «политического преступления» и варьировались от трех до пяти лет. Судьбы украинцев, отбывших срок наказания в лагерях на территории Казахской автономии, рассматривались местным ОГПУ. К большей части отбывших наказание ОГПУ Казахской АССР выносился приговор: «…лишить права проживания в 12 пунктах Уральской области, Кузнецком районе ЗСК и пограничных районах, …или оставшийся срок, или срок до трех лет, до года, или …освободить с правом свободного проживания по СССР или выслать в спецпоселок»[1].

Вторая группа – украинцы, жертвы «конфискационной кампании» (гражданский кодекс), осужденные по 127-й статье УК УССР народными судами, как например «…Изюмского округа было привлечено к судебной ответственности 68 человек, из них 29 зажиточных крестьян. 25 середняков, 5 бедняков». Согласно данным Днепропетровского окрисполкома за «в округе по 127-й и 135-й ст. УК УССР направлено в судебные органы 920 дел и привлечено к ответственности 1184 человека, из них 247 должностных лиц и 910

[1] Из протоколов ОГПУ КАССР

частных, всего рассмотрено судебными органами 814 дел и вынесено 700 приговоров, из них обвинительных 605 и оправдывающих 95» (Центральный государственный архив Украины далее ГА ОРУФ. 1. Оп. 5. Д. 385. Л. 47.).

Мы не владеем полными статистическими материалами по прибывшим на территорию Казахской автономии украинских переселенцев. Однако нами на основе материалов Мемориала Казахстана выявлено число украинцев, высланных с территории Украины с 1920-1950-е годы, вторично репрессированных т.е. осужденных внесудебными органами Казахской автономии в период 1928-1934 гг.

Таблица 1. Статистические данные по украинцам на основе базы данных Мемориала Республики Казахстан

Наименование области	Всего за 1920-1950-е годы	В том числе за 1928-1934 гг.
Акмолинская	1354	149 – 11%
Алма-Атинская	1339	251 – 18,7%
Актюбинская	865	91 – 10,5%
Жамбылская	414	58 – 14%
Западно-Казахстанская	663	118 – 17,8%
Карагандинская	691	41 – 5.9%
Кзыл-Ординская	161	19 – 4,1%
Кустанайская	979	69 – 7,04%
Павлодарская	574	86 – 14,9%
Семипалатинская	366	38 – 10,3%
Северо-Казахстанская	611	5 – 0,81%
Талдыкурганская	242	26 – 10,7%
Южно-Казахстанская	645	69 – 10,7 %

Представленная статистическая информация (Таблица 1) оформлена и подсчитана автором по базе данных административно-территориального областного деления, соответствующая концу XX начала XXI вв. Наиболее высокий процентный показатель дает Алма-Атинская область – 18,7%, наименьший Северо-Казахстанская область – 0,81%. На территорию Казахской АССР прибывали уроженцы Херсонской, Екатеринославской, Таврической, Харьковской, Киевской и других областей.

Учитывая, что «Инструкция всем партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, Суда и Прокуратуры» допускала массовые выселения крестьян в индивидуальном и частичном порядке в отношении тех хозяйств, главы которых вели активную борьбу против колхозов и организовывали отказ от сева и заготовок, на Украине 2000 хозяйств подлежали выселению, в том числе и в Казахстан (ГА г. Алматы Ф. 174. Оп. 20. Д. 1. Л. 41.). Выселенцы оказывали сопротивление, порой это были единичные факты, как в Санжейском сельсовете при изъятии семьи Коломейченко, сыновья оказали сопротивление и по отношению к ним применили физическое насилие, посадив их на подводы с завязанными руками (Голод, 2008: 93).

Согласно анализу имеющихся документальных материалов, отложившихся в фондах казахстанских и украинских архивах можем утверждать, что насильственное выселение и осуждение украинских крестьян проводили через окружные суды, Особые совещания ОГПУ, Тройки ОГПУ Украины. Как например Мелитопольский окрсуд приговорил Павла Баландина в 1929 году к трем годам по ст. 54 п. 10 ч. 1 – антисоветская пропаганда и агитация, группу колхозников Ивана Садового, Григория Волховинского, Ивана Богавина, Никифора Ковтуна, Арсения Жуковского, Ивана Хижного и других Губаревское отделение Днепропетровского областного отдела ГПУ УССР обвинило в саботаже хлебозаготовительной кампании. В

частности, председатель колхоза и члены правления И. Садовой и др. во-первых были соотнесены с категорией «бывших», оказавшихся у власти, а во-вторых, отказывались вывозить хлеб. Суть обвинительного заключения содержала типичные фразы о проведении антисоветской агитации против самообложения, что приводило к отказу крестьян украинской деревни принятия самообложения. Фрагменты устной истории из архивно-следственных дел демонстрировали недовольство политикой советской власти в деревне, как например «…самообложение проводить не надо, так как принятие его равносильно тому, что крестьянство набросит себе петлю на шею», «… власть уже в течение десяти лет обманывает крестьян и душит налогами, довольно нас обманывать, на нашей шее и так уже много висит» (Архив СБУ Херсонской области Ф. 6Р. Оп. 1. Д. 2674. Л. 1-15.). В итоге выездная сессия Днепропетровского облсуда провела показательное судебное заседание, приговорив двоих Садового и Хижного к высшей мере социальной защиты – к расстрелу, а остальных к лишению свободы от года до восьми (Архив СБУ Ф. 16. Оп. 1. Д. 5. Л. 17).

При обсуждении плана хлебозаготовок районное начальство высказывало мнение о нереальности плана хлебозаготовок, о том, что опять у колхозников заберут хлеб и оставят их голодными. В некоторых случаях сельские партийные группы отказывались от плана и принимали решение о запросе с райпарткома авторитетной комиссии для определения фактической урожайности, многие сотрудники местной низовой власти отказывались голосовать за принятие плана хлебозаготовок (Архив СБУ Ф. 16. Оп. 1. Д. 5.). Содержание оперативного бюллетеня ГПУ УССР по внутриколхозным группировкам и характерным делам, связанным с хлебозаготовками, отражает повседневную ситуацию как тихого, так и открытого сопротивления деревни. «Антиколхозные группы» по мнению ГПУ находились под сильным влиянием украинских кулаков, на 6 декабря 1932 года в сводке ГПУ УССР было учтено 55 внутриколхозных и антисоветских групп по 42 районам и пяти областям, по ним было арестовано 290 человек, в том числе 28 председателей колхозов. По областям картина выглядела следующим образом:

Киевская область: вскрыто и ликвидировано 18 внутриколхозных групп в 13 районах, по которым арестовано 117 человек, в том числе председателей колхозов 7;

…Черниговская область: вскрыто и ликвидировано 6 внутриколхозных групп в 6 районах, по которым арестовано 20 человек, в том числе председателей колхозов 3…» (Архив СБУ Ф. 16. Оп. 1. Д. 5. Л. 176.).

Частично члены арестованных групп решением судебных и внесудебных органов оказались на территории Казахской АССР в Карлаге, на Арале. В ряде отстающих по выполнению хлебозаготовительных планов районов УССР отмечались случаи бегства руководителей сельсоветов, колхозов и актива, в том числе и «коммунистов», из-за боязни привлечения к ответственности за саботаж и срыв хлебозаготовок. ГПУ УССР лишь успевала фиксировать бегство из сел вместе с семьями.

По неполным данным сводок ГПУ УССР (Архив СБУ Ф. 16. Оп. 1. Д. 5. Л. 41.), за период декабрь – январь из сел бежало 980 человек советского и колхозного актива, из них:

Днепропетровская область	527	из них 161 с семьями
Донецкая	180	
Киевская	161	
Одесская	31	
Винницкая	25	
Харьковская	8	
Черниговская	5	

ГПУ УССР было вынуждено констатировать о нарушении революционной законности при проведении хлебозаготовительных кампаний в украинских деревнях, и указать, что в отдельных селах Украины зарегистрированы продовольственные затруднения. «В четырех районах Киевский, в двух районах Винницкой областей имеет место употребление в пищу

различных суррогатов, желудочные заболевания, опухание и отдельные случаи голодной смерти». При этом, отмечали, что «…Голодают, главным образом, колхозники, выработавшие незначительное количество трудодней и бедняки единоличники» (Архив СБУ Ф. 16. Оп. 1. Д. 5. Л. 53.).

В результате проведенных оперативных действий ГПУ УССР в Казахстане оказались украинцы, высланные и осужденные внесудебными органами, к сожалению, не удалось обнаружить точных статистических данных по оценке прибытия и убытия, в том числе вторичных репрессий, где указывались причины повторных арестов: социально-опасный элемент (СОЭ), социально-вредный элемент (СВЭ.

Объясняя обозначенный статус, отметим, что 27 декабря 1932 г. было подписано Постановление № 57/1917 «Об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописки паспортов». Данное постановление означало начало контроля и учета населения страны, с целью разгрузки и очистки специально обозначенных территорий от антисоциального элемента, в частности Москвы и Ленинграда. Регламентация выдачи паспортов регулировалась «Положением о паспорте», согласно которому все население страны с возраста шестнадцати лет обязано было получить паспорт. а инструкция о выдаче паспортов определила порядок его выдачи в первую очередь в Москве, Ленинграде, Харькове и в 100 километровой полосе вокруг указанных городов.

Из казахстанских городов в паспортизацию были включены в 1933 году Алма-Ата, Семипалатинск, Актюбинск, Риддер, Уральск, Чимкент, Джаркент, Лепсинск, Зайсан, где выдача паспортов шла вторым этапом, после указанных выше городов. Все указанные города в какой-то степени были связаны с промышленными объектами, именно строящихся стратегических важных промышленных объектах КАССР были открыты официально паспортные столы, выдавшие рабочим паспорта. Отсутствие паспортного режима в Алма-Ате, а также следствие Ашаршылыка город стал местом дислокации уголовников, социально-опасного элемента, в том числе и тех, кто спасался от голодной смерти. На основании принятого постановления Президиума Алма-Атинского горсовета от 8 октября 1933 года о введении паспортной системы в городе Алма-Ата началась подготовительная акция по открытию паспортных пунктов для выдачи паспортов населению города (ГА г. Алматы Ф.174. Оп.20. Д. 1.)

Бежавшие украинские крестьяне, частично оказались в составе рабочих промышленных объектов, сумевших получить паспорта. Вполне возможно, что некоторые из них имели паспорта, при переселении с Украины в Казахстан. Часть из них освобождалась в связи с окончанием срока решением ОГПУ КАССР, но с примечанием:

– «освободить, лишить права проживания в 12 пунктах Уральской области, Кузнецком районе ЗСК и погр/р, сроком на 3 года»;

– «освободить свободное проживание» (НА РК Ф. 215. Оп. 1. Д. 130. Л. 5).

Вторая группа вторично репрессированных украинских крестьян пр разгрузке каких-либо лагерных отделений, как например «Постановлением центральной комиссии ОГПУ по разгрузке Сызранского лагерного отделения ОГПУ за №222/217 Даниил Карчевксий был освобожден с высылкой в Казакстан на оставшийся срок». Другой пример, Николай Высочинский, уроженец Херсонской области был пойман и арестован ОГПУ города Алматы, как без определенных занятий и местожительства. Если принять во внимание его возраст 1913 года и дату ареста, можно соотнести его как жертву социально-экономических обстоятельств, связанных с отсутствием паспорта и совершенной кражей с целью выживания. Сюда же отнесем факт задержания Броцейко Клавдии, 1916 года с такой же формулой обвинения, как отсутствие паспорта и постоянного местожительства, совершение кражи (НА РК Ф. 215. Оп. 1. Д. 130. Л. 14).

Аналогичные явления зафиксированы в различных сводках КУРКМ (Краевое управление рабоче-крестьянской милиции), ОГПУ. Указанные лица и подобные правонарушения наказывались внесудебными органами от года до пяти лет, далее в период проведения кулацкой операции Большого террора, аналогичные преступления пополняли статистику и

карались от 8 лет до высшей меры наказания.

Заключение

Предложенная тема предполагает более глубокие исследовательские пласты, на текущем этапе заложена проблема, которая может стать связующей платформой на уровне междисциплинарных связей истории, социологии, демографии, юриспруденции, а также истории повседневности и адаптивных практик выживания иноэтнических групп в инаковой среде. Уместно вспомнить о тех представителях казахского этноса, которые в 20-30-е годы XX века были насильственно переселены в Украину в числе узбеков, киргизов из различных районов Средней Азии для развития хлопководства. Они оказались в пекле голода, в жерновах репрессий и лишь фрагменты их архивно-следственных дел сообщают о их судьбах. Согласно документам, многие из них пытались бежать через Крымский полуостров, пытаясь вернуться на родину, их судьбы оказались неизвестны.

Список литературы

Асылбек М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г. Интернет источник: https://iie.kz/?p=4615.2014. Дата обращения. 17.08.2024.

Бажан О. Депортации населения Украины в Казахстан в 1930-1940-е годы в документах советских спецслужб // Депортация народов в эпоху тоталитаризма: исторические уроки: материалы круглого стола / [редкол.: К. Н. Менлибаев и др.]; Частное учреждение "Академия "Болашак", Карагандинский государственный университет им. Е. А. Букетова, Карагандинское областное товарищество украинского языка им. Т. Г. Шевченко "Рідне слово" [и др.]. – Караганды: Болашак-Баспа, 2017. – С. 19-29

Голод в СССР. 1929–1934. Сб. док. В 4 т. / Составители: В. В. Кондрашин (отв. сост.), Н. Е. Глущенко, Т. М. Голышкина, Е. М. Грибанова, Г. Т. Исахан, М.М. Кудюкина, О. В. Лавинская, Ю. Г. Орлова, Т. В. Сорокина, Н. С. Тархова, В.Д. Селеменев, В. М. Хрусталев, Т. В. Царевская-Дякина. Федеральное архивное агентство; Департамент по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Белорусь; Комитет информации и архивов Министерства культуры и информации республики Казахстан; Архив внешней политики РФ ИДД МИД России; Управление регистрации и архивных фондов ФСБ РФ; Архив Президента РФ. Москва: МФД, 2011-2013.

Голодный хлеб (Голод 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947). Одесса: СМИЛ, 2008. – 400 с.

Красильников С. Серп и молот. Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы. М.: РОССПЭН, 2003. – 288 с.

Красильников С. Корни или щепки. Крестьянская семья на спецпоселении в Западной Сибири (1930-е начало 1950-х). Новосибирск: Изд. дом «Сова», 2008. – 392 с.

Красильников С. А. Репрессивное раскрестьянивание в СССР как исследовательская проблема: подходы и поиски новых решений // Крестьяноведение. 2024. Т. 9. №1. С. 6-22.

Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 1. 1930-1931 гг. – М.: РОССПЭН, 2003.

Спецпереселенці. З історії розвитку бавовництва на Херсонщині у 30-40 роки XX століття: збірник документів. Херсон: Державний архів Херсонської області, 2019. 86 с.

UKRAINIANS IN KAZAKHSTAN: MOBILITY IN THE CONTEXT OF SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION

Albina C. Zhanbossinova

L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Annotation. The article examines issues from the history of the repressive policy of the Soviet state towards the rural population during the construction of a new socialist economy. The author

explores the plots related to the history of collectivization in Ukraine and its consequences in connection with the history of Kazakhstan in the chronological period of the 1920s-1930s. For the first time, archival materials introduced into scientific circulation show the primary and secondary nature of repression against Ukrainian peasants by the GPU of the Ukrainian SSR and the OGPU of the KASSR in the focus of the social transformation of Soviet society. As a result of the analyzed legislative and legal norms of the Kazakh ASSR and the Ukrainian SSR, the presence and absence in Kazakhstan of the republican article 58 of paragraphs 1-14 of the Criminal Code of 1922, as well as the application of articles 54 of the Ukrainian SSR and 58 of the RSFSR in relation to repressed Ukrainians, was noted.

Keywords: Kazakhstan; Ukraine; collectivization; mobility; forced relocation; relocation; OGPU; Ukraine MPU.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УКРАИНДАР: ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰТҚЫРЛЫҚ

Альбина С. Жанбосинова
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Казахстан

Аннотация. Мақалада жаңа социалистік экономиканың құрылысы кезіндегі Кеңес мемлекетінің ауыл тұрғындарына қатысты репрессиялық саясатының тарихындағы мәселелер қарастырылады. Автор Украинадағы ұжымдастыру тарихымен байланысты сюжеттерді және оның 1920-1930 жылдардағы хронологиялық сегменттегі Қазақстан тарихымен өзара байланыстағы салдарын зерттейді. Ғылыми айналымға алғаш енгізілген мұрағат материалдары Кеңес қоғамының әлеуметтік трансформациясы фокусында КСРО ГПУ мен КАССР ОГПУ тарапынан украин шаруаларына қатысты қуғын-сүргіннің басталуы мен қайталануын көрсетеді. Қазақ АССР мен Украина КСР-нің талданған заңнамалық-құқықтық нормаларының нәтижесінде Қазақстанда пп-ның 58-бабының жоқтығы байқалды. 1922 жылғы ҚК 1-14, сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшыраған украиндарға қатысты КСРО-ның 54 және РСФСР-нің 58-бабының қолданылуы.

Кілт сөздер: Қазақстан; Украина; ұжымдастыру; ұтқырлық; күштеп көшіру; көшіру; ОГПУ; Украина МПУ.

References

Asylbek M.H., Asylbekova ZH.M. Naselenie Kazahstana mezhdu Vsesoyuznymi perepisyami naseleniya 1926 g. i 1939 g. [The population of Kazakhstan between the All-Union censuses of 1926 and 1939] Internet istochnik: https://iie.kz/?p=4615.2014. Data obrashcheniya. 17.08.2024.

Bazhan O. Deportacii naseleniya Ukrainy v Kazahstan v 1930-1940-e gody v dokumentah sovetskih specsluzhb [Deportations of the population of Ukraine to Kazakhstan in the 1930s and 1940s in the documents of the Soviet special services] // Deportaciya narodov v epohu totalitarizma: istoricheskie uroki: materialy kruglogo stola / [redkol.: K. N. Menlibaev i dr.]; Chastnoe uchrezhdenie "Akademiya "Bolashak", Karagandinskij gosudarstvennyj universitet im. E.A. Buketova, Karagandinskoe oblastnoe tovarishchestvo ukrainskogo yazyka im. T. G. Shevchenko "Ridne slovo" [i dr.]. – Karagandy: Bolashak-Baspa, 2017. – S. 19-29

Golod v SSSR. 1929-1934. [Famine in the USSR. 1929-1934.] Sb. dok. V 4 t. /Sostaviteli: V.V. Kondrashin (otv. sost.), N. E. Glushchenko, T. M. Golyshkina, E. M. Gribanova, G. T. Isahan, M.M. Kudyukina, O.V. Lavinskaya, YU. G. Orlova, T.V. Sorokina, N. S. Tarhova, V.D. Selemenev, V.M. Hrustalev, T.V. Carevskaya-Dyakina. Federal'noe arhivnoe agentstvo; Departament po arhivam i deloproizvodstvu Ministerstva yusticii Respubliki Belorus'; Komitet informacii i arhivov Ministerstva kul'tury i informacii respubliki Kazahstan; Arhiv vneshnej politiki RF IDD MID Rossii; Upravlenie registracii i arhivnyh fondov FSB RF; Arhiv Prezidenta RF. Moskva: MFD, 2011-2013. Golodnyj hleb (Golod 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947). [Hungry bread (Famine of 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947).] Odessa: SMIL, 2008. – 400 s.

Krasil'nikov S. Serp i molot. Krest'yanskaya ssylka v Zapadnoj Sibiri v 1930-e gody. [Sickle and hammer. Peasant exile in Western Siberia in the 1930s.] M.: ROSSPEN, 2003. – 288s.

Krasil'nikov S. Korni ili shchepki. Krest'yanskaya sem'ya na specposelenii v Zapadnoj Sibiri (1930-e nachalo 1950-h). [A peasant family in a special settlement in Western Siberia (1930s- early 1950s).] Novosibirsk: Izd. dom «Sova», 2008. – 392 s.

Krasil'nikov S. A. Repressivnoe raskrest'yanivanie v SSSR kak issledovatel'skaya problema: podhody i poiski novyh reshenij [Repressive peasant farming in the USSR as a research problem: approaches and search for new solutions]// Krest'yanovedenie. 2024. T. 9. №1. S. 6-22.

Sovetskaya derevnya glazami VCHK – OGPU – NKVD. [The Soviet village through the eyes of the Cheka – OGPU – NKVD] 1918-1939. Dokumenty i materialy. V 4-h t. T. 3. 1930-1934 gg. Kn. 1. 1930-1931 gg. – M.: ROSSPEN, 2003.

Specpereselenci. 3 istorii rozvitku bavovnictva na Hersonshchini u 30-40 roki HKH stolittya: zbirnik dokumentiv. [Special settlers. From the history of the development of cotton growing in the Kherson region in the 30-40 years of the twentieth century: a collection of documents.] Herson: Derzhavnij arhiv Hersons'koï oblasti, 2019. 86 s.

Сведения об авторах:

Жанбосинова Альбина Советовна – доктор исторических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Сведения об авторах:

Жанбосинова Альбина Советқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан.

Information about authors:

Zhanbosinova Albina Sovetovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Поступила в редакцию 17.07.2024
Поступила после доработки 06.08.2024
Принята к публикации 27.09.2024

FTAMP 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-4

СЕМЕЙ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ АУЫЛ МЕКТЕПТЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ: 1920-ЖЫЛДАР ТӘЖІРИБЕСІ

Карлыга Б. Мухаметкалиева[1*], Тоты А. Кариева[2]

[1]Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті, Семей, Қазақстан
[2]Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан

E-mail: [1*] karlyga.m@mail.ru
[2]karieva77@mail.ru
[1*]https://orcid.org/0000-0002-8613-7248
[2]https://orcid.org/0000-0003-1814-4208

Түйіндеме. Бұл мақалада 1920 жылдары Семей губерниясының ауылдары мен уездеріндегі мектептерді қайта құру мен қалыптастыру процесінің тарихы қарастырылады. Зерттеу жұмысы өңірдегі білім беру жүйесінің дамуын көрсететін мұрағаттық құжаттардың, статистикалық мәліметтер мен ресми есептердің талдауына негізделген. Мақалада Халық ағарту комиссариаттарының қаулылары мен жергілікті органдарының нұсқаулықтарымен білім саласында жүзеге асқан шаралардың мазмұны ашылып, талданды. Ауылдық бірінші басқыштағы білім беретін мектептер желісінің және олардың материалдық базасының дамыту процесі қаралды. Үкімет органдарының және ауылдық қоғамдастықтың ауылдық білім берудің қалыптасуына ықпал ету дәрежесі талданды.

Авторлар өңірдегі жаңа білім беру саясатының ұтымды мен осал тұстарын бірдей көрсетеді. Мақалада өңірдегі сауаттылық деңгейін арттыруға бағытталған бірінші басқыш мектептер, коммуна-мектебі, шаруа жастар мектебі (ШЖМ), педагогикалық курстарды құру жөніндегі іс-шаралар кешенді зерделенеді. Әсіресе, көшпелі өмір салтын ұстанатын ауылдардағы қарапайым халықтың ағарту жүйесінде туындаған қиыншылықтары жөнінде маңызды мұрағаттық деректер дәйектелінді.

Халыққа білім беру мен мәдени ағартуды дәріптеуде шешуші рөл атқарған жергілікті билік пен ауылдық қоғамдастықтың қызметіне назар аударылады. Білім беру процесін ұйымдастырушылардың алдында тұрған проблемалар, оның ішінде кадрлар мен оқу материалдарының жетіспеушілігі, оқу ғимараттарының жеткіліксіздігі, сондай-ақ аймақтағы білім беру жүйесінің дамуына саяси және экономикалық факторлардың әсері қарастырылды.

Қорытындылай келе, кеңестік оқу-ағарту ісі ауыл тұрғындарын оқытуда ғана емес, тәрбиелеуге де арналған білім беру саласының жаңа жолын айқындай түскендігі анықталды. Кеңестік оқу-ағарту ісі өлкенің барлық аумағын қамтып, республикадағы зайырлы білім беру жүйесінің дамуының алғышарттарын қалады деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: кеңестік білім; оқу-ағарту; халықтық білім беру; ауыл мектебі; ауыл мұғалімі; бірінші басқыш мектебі, коммуна-мектебі, шаруа жастар мектебі, оқушы; оқулық.

Кіріспе

Қазіргі таңда білім беру жүйесін реформалау кеңестік кезеңде жинақталған тәжірибені зерттеуді және қайта пысықтауды, оның оң және теріс қырларын талдауды, жаңа тарихи жағдайларға бейімдеп қолдануды талап етеді. 1920-жылдардағы тарихи тәжірибені білім беруді жаңғырту саласындағы міндеттерді шешуді қолдану тұрғысынан қарастыру біз үшін маңызды, себебі қазіргі жалпы білім беретін мектептердің дамуы мен жаңа экономикалық

саясат кезеңіндегі жағдайдың арасында көптеген ортақ сипаттар байқалады. Қарастырылып отырған жылдар жалпы кеңестік білім беру жүйесін дамытуда қоғамның қатысуының кеңеюімен және мемлекеттік реттеудің күшеюімен ерекшеленді.

Зерттеу жылының басында білім беру жүйесінің тарихи дамуы әлеуметтік трансформациялар мен реформалармен тығыз байланыста болды. Бұл реформалардың маңызды аспектілерінің бірі әртүрлі әлеуметтік топтар арасында сауаттылық пен білім деңгейін арттыруға бағытталған шаралар атанды. Ауылдық жерлерде сауатсыздықты жою мәселесіне ерекше көңіл бөлінді, себебі бұл аймақтардағы білім беру ресурстары мен мүмкіндіктері өте шектеулі сипатта болды.

1920-жылдары Семей губерниясындағы білім беру жүйесін зерттеу осы контекстте ерекше маңызға ие. Бұл кезең өңірде кеңестік биліктің орнауы және сауатсыздықты жою мен ауылдық білім беру инфрақұрылымын дамытуға бағытталған реформалармен сипатталды. Ауыл мектептері білікті педагогтардың тапшылығы, оқу құралдары мен ғимараттарының жетіспеушілігі және оқу процесін ұйымдастырудағы қиындықтар сияқты көптеген проблемалармен кездесті.

Зерттеу жылының басында осы аймақта ауылдық тұрғындар арасында сауатсыздық деңгейінің жоғары болуы ең өзекті мәселелердің бірі болды, бұл әлеуметтік және экономикалық дамудың мүмкіндіктерін едәуір шектеді. Семей өңіріндегі ауылдарда білім беру сауатсыздықты жою мен барлық әлеуметтік топтар үшін білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды.

Зерттеліп отырған кезеңде Семей губерниясы бірқатар ерекшеліктерімен өзге аймақтардан айрықша болды. Мысалы, Семей өңірі сол уақыт аралығында өнеркәсіп пен сауданың дамуы бойынша республикадағы алдыңғы қатарлы қалалардың бірі ретінде мәдени орталыққа айналды. Өңірдегі экономикалық дамуды тиімді жүзеге асыру үшін озық техниканы меңгеріп, еңбек өнімділігін арттыруға қабілетті мыңдаған жаңа сауатты жұмысшылар қажет болды. Сонымен қатар, жаңа жұмыс күштері көбінесе ауылдан келген сауатсыз шаруалардан қалыптасты. Мемлекет ауыл шаруашылығындағы мәдени артта қалушылықтың ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуына теріс әсерін тигізетінін жақсы түсінді. Ауыл шаруашылығын кең көлемде ұжымдастыру бағытын ұстана отырып, кеңес үкіметі бұл үдерістің ауыл халқының сауаттылығы мен санасының өсуіне тікелей байланысты екенін анықтады. Әсіресе, өнеркәсіптік жұмыс күшіне қосылған ауыл шаруаларына үкімет білім беру мүмкіндіктерін кеңейтуге ерекше назар аударды (Берриман, 2010:10). Мемлекет үшін сауатсыздықты жоюдың ұлттық экономикалық және саяси маңызы айтарлықтай арта түсті. Сондықтан, Семей губерниясының ауылдарындағы ағарту ісін зерттеу нысаны ретінде таңдаудың өзі зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Бұл мақаладағы басты мақсат – Семей өңіріндегі ауыл мектептерінің қалыптасу процесін зерттеу. Бұл зерттеу жұмысы қарастырылып отырған жылдардағы білім беру саласындағы өзгерістерді түсінуге, сондай-ақ сол кезеңдегі әлеуметтік және экономикалық дамудың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеуіміздің нысаны – 1920 жылдары Семей өңіріндегі мектеп құрылысының процесін талдау болып табылады. Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы 1920-шы жылдарындағы губерния ауылдарындағы білім беру саласына қатысты тарихи материалдарды анықтап, оларды отандық тарихи-педагогикалық дереккөздерді байытуға септігін тигізетін авторлық интерпретациялау мен талдау негізінде айқындалды.

Осы орайда, 1920-шы жылдары Семей губерниясының уездері мен ауылдарындағы мектеп ісін зерттеу мақсатында келесі міндеттер қойылды:

- кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі губерния ауылдарында халықтық білім беру жүйесінің жай-күйін талдау;
- жаңа білім беру жүйесіне патриархалдық қоғамның көзқарасын анықтау;
- ауылдар мен болыстардағы мектептердің құрылысы мен қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуін мұрағаттық деректер негізінде қарастыру;
- уездер мен болыстардағы мектептердің өсу-кему динамикасын көрсету.

Материалдар мен әдістер

Семей губерниясының 1920-шы жылдарындағы білім беру жүйесінің жағдайын зерттеу барысындағы мақаланың негізгі көзі - мұрағаттық құжаттар болып табылады. Қазақстан Республикасының Орталық архивінің (одан әрі - ҚР ОМА) Семейдің Губерниялық Халыққа білім беру бөлімінің 81 қоры және Қазақстан Республикасының Президент архивінің (одан әрі – ҚР ПА) 1512 қорының құжаттары пайдаланылып, мақалада дәйектелінді. Бұл қорлардан губерниянның уездері мен ауылдарындағы мектептердің ахуалы мен құрылысы, сауатсыздықты жою бойынша қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың жұмысы жөнінде құнды деректер алынды.

Өңірлік архивтердің ішінде Абай облысының мемлекеттік архиві (одан әрі - АОМА) ерекше атап өту қажет. Бұл жерде үлкен құндылыққа ие 415 пен 181 қорларының мәдени құрылыс мәселелері қарастырылған губерниялық комитеттердің партиялық конференциялар мен пленумдарының хаттамалары сақталған. Бұл қордың ақпараттық хаттары мен баяндамалары негізінде орталық және жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен қызметкерлерінің ағарту жүйесіндегі белсенділігі анықталды. Аталған мұрағат құжаттарын талдау қарастырылып отырған жылдардағы жергілікті халықтың әлеуметтік-мәдени жағдайын, ауыл тұрғындарының сауат ашуға деген көзқарасын, ауыл-аймақтағы мектептегі ісінің даму процесі мен білім беру жүйесіндегі туындаған кедергілерді түсіндіруге мүмкіндік беріп, зерттеу жұмысын жүйелі және үйлесімді деңгейге көтеруге ықпал етті.

Зерттеуде негізінен тарих және қоғамдық ғылымдарда жиі қолданылатын әдіс түрлері қарастырылды. Мақалада тарихи құжаттар мен деректерді зерттеу үшін тарихи талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс Семей губерниясындағы 1920 жылдардағы мектеп ісінің дамуы бойынша мемлекеттік және жергілікті билік органдарының қабылдаған шешімдері, қаулылары, ережелері және бұйрықтары сияқты ресми құжаттарды зерттеуді қамтыды. Бұл дереккөздер сол кездегі білім беру жүйесінің құрылымы, мақсаттары мен міндеттері туралы маңызды мәліметтер берді.

Тақырыпты зерттеу барысында салыстырмалы әдіс негізгі тірек әдістердің бірі ретінде пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы Семей губерниясындағы қала мен ауылды елді мекендердегі мектеп ісінің қалыптасу тәжірибесіне салыстыру жүргізілді. Бұл салыстырулар өңірдегі білім беру жүйесінің ерекшеліктерін, ұқсастықтарын және айырмашылықтарын анықтауға, сондай-ақ, Семей губерниясындағы мектеп ісінің дамуының өзіне тән ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, статистикалық деректерді талдау арқылы өңірдегі мектептердің, мұғалімдер мен оқушылардың саны, балалардың мектеппен қамтылу үлесі сияқты көрсеткіштер талданды. Бұл деректер мектеп ісінің дамуы мен сауатсыздықты жою бойынша нақты нәтижелерді анықтауға мүмкіндік берді.

Қарастырылып отырған жылдардағы халықтың тұрмыс деңгейін анықтау мақсатында, демографиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіспен 1920 жылдардағы халық саны, оның жас-жыныстық құрамы, әлеуметтік құрылымы, сондай-ақ, олардың білім деңгейі қарастырылды. Бұл деректер ересектер арасында сауатсыздықты жоюдың қажеттілігі мен оның әлеуметтік маңыздылығын анықтауға септігін тигізді.

Өңірдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың білім беру жүйесіне әсерін талдау барысы антропологиядық әдіспен жүзеге асты. Бұл әдіс арқылы Семей губерниясындағы 1920 жылдардағы жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, әсіресе, ауылды елді мекендердегі білім беру саласына әсер еткен факторлар қарастырылды. Зерттеу барысында ауылдық жерлердегі кедейшіліктің, халықтың тұрмыс жағдайының, ауыл шаруашылығының білім беру ісіне ықпалы талданды.

Аймақтағы кеңестік білім беру жүйесінің даму тарихы хронологиялық реттілікпен орналасып, зерттеу жұмысы жүйелілік принципіне негізделіп зерделенді. Осылайша, мақалада қолданылған кешенді әдістер Семей губерниясындағы 1920 жылдардағы мектеп ісі мен

ересектер арасындағы сауатсыздықты жою мәселелерін талдауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Қазіргі таңда Кеңес үкіметінің бастапқы кезеңдеріндегі білім беру жүйесінің тарихы көптеген зерттеулерде талданғанына қарамастан, бұл тақырып қазіргі ғылым үшін әлі де өз маңыздылығын сақтап келеді. Өлкедегі жалпы кеңестік білім беру жүйесінің даму мәселелері әр түрлі кезеңдердегі тарихшылар тарапынан зерттелді.

Бұл тақырыпқа қатысты еңбектер арасында А.И.Сембаев «История развития советской школы в Казахстане» (Сембаев,1962) пен Ш.К.Біткенбаеваның «Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917-1940 жж.)» (Біткенбаева, 1982) зерттеулерін ерекше атап өту қажет. Авторлар көрсетілген уақыт аралағындағы оқу-ағарту мәселелерін Кеңес үкіметі жүргізген саясаттың ең маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырған. Зерттеушілер республика халқының негізінен ауылдар мен орыс деревняларында өмір сүргендігін ескеріп, большевиктік саясаттың ауыл аймақтардағы мәдени-ағарту жұмыстарына ықпалын талдап, қазақ совет білім беру жүйесін тарихын кешенді зерттеген. Әсіресе, қазақ мектептерінде бастауыш және орта білім беру, көшпелі және жартылай көшпелі аймақтардағы мектептердің жаңа формалары мен жағдайы, қазақ мектептерінің даму эволюциясы А.И.Сембаевтың еңбектерінде айқын көрініс тапқан. Зерттеу кезеңіндегі жалпы білім беру мәселелері зерттеуші Ш.К. Біткенбаеваның монографиясында да қамтылған. Ол қазақ ауылындағы сауатсыздықты жою бойынша атқарылған шараларды кешенді зерттеген. Бірақ, автордың еңбектерінде кеңестік білім беру саясаты мен социалистік партиялық ұйымдардың ағарту саласындағы қызметін мадақтау кеңінен орын алады. Дегенмен, кеңес кезеңіндегі басым көпшілік жарияланымдар сияқты, бұл авторлардың еңбектерінде де тарихи-партиялық көзқарастар басым болды және олардың басты назарында партиялық басқару мәселелері тұрды.

Қазіргі таңдағы отандық тарихнамада кеңестік реформаларды бағалау барысында сындарлы көзқарасқа баса назар аударылады. Отандық зерттеушілер білім беру саясатын жүзеге асырудағы қиындықтар мен қайшылықтарды ерекше атап көрсетеді. Мысалы, зерттеуші О.Х.Мұхатова (Мұхатова, 2021) «1920 жылдардағы Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі» еңбегінде мектептердегі кадр тапшылығы, оқу материалдарының жетіспеушілігі және қазақ мектептерінде оқу бағдарламалары жаңартылып, пәндердің мазмұны мен оқыту әдістерінің өзгеруі сияқты мәселелерді қарастырады.

Осы тұста А.М.Әбікей, А.Т.Қайыпбаева, Р.Р.Оспанованың «Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы» (Әбікей және т.б., 2022) мақаласында сауатсыздықты жою науқанының өлкедегі әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси қиындықтар аясында жүргізілгені талданады. Авторлар сауатсыздықты жою саясатының кейбір аспектілерін сынға алып, большевиктік биліктің қазақ халқының мәдени ерекшеліктері мен дәстүрлерін ескермей, науқанды белгілі бір дәрежеде мәжбүрлеу арқылы жүзеге асырғанын атап өтеді.

Авторлар А.Т. Қайыпбаева, О.Х. Мұхатова, А.М. Әбікей және т.б. (Қайыпбаева және т.б., 2022) «Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар)» атты ұжымдық монографиясында зерттелген кезеңдегі республикадағы оқу-ағарту жүйесінің қалыптасуы мен дамуын жаңаша түсіндіреді. Бұл еңбекте Қазақ АКСР Ағарту халық комиссариатының және оған басшылық еткен ұлт қайраткерлерінің қызметі суреттеліп, ұлт зиялыларының ағарту саласын дамытудағы үлестері бағаланады. Сондай-ақ, Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқаны мен оқу орындарының тәжірибесі зерделенеді.

Аймақтық зерттеулер қарастырылып отырған жылдардағы оқу-ағарту жүйесінің мәселесін кешенді қарастырып, Семей өңіріндегі кеңестік ауылдарының ерекшеліктерін айқындады. Мысалы, К.Ш. Керейбаевтың «Культурная жизнь Восточного Казахстана в 20-е гг.ХХв.» (Керейбаев,1989) зерттеу жұмысы өзінің бай тарихи деректеріне байланысты қазіргі зерттеушілер үшін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл жұмыста мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың ауыл шаруалар арасындағы сауатсыздықты жою бағытындағы қызметі

сипатталады, жаппай сауатсыздықты жою кезіндегі қолданылған әкімшілік шаралар тізімі келтіріледі. Зерттеуші А.К. Богенбаева «История развития народного образования в Восточном Казахстане в 20-30-е гг. XX века» (Богенбаева, 2003) диссертациялық еңбегінде Семей ауылдарында мәдени жорық кезінде төтенше әдістердің қолданылуы, жергілікті органдардың ресурстарының жетіспеушілігі, ғимарат тапшылығы және кейбір елді мекендердің алыстығы мектеп желісінің дамуына қосымша қиындықтар туғызғандығы туралы жазады. Аймақтық зерттеушілер ауылдық жерлерде сауатсыздықты жою барысында мәжбүрлеу элементтері ерекше қарқынмен пайдаланылғанын атап өтеді.

Шетел тарихнамасында бұл мәселеге қатысты автор Элисон Берриман (Berryman, 2010) еңбегінде кеңестік білім берудің әртүрлі аспектілерін қарастырып, әсіресе кеңес оқушыларының мектептегі білім алу ерекшеліктеріне ерекше назар аударды. Ол жаңа социалистік білім жүйесінің болашақтағы жетістіктеріне болжам жасап, ретроперспективті көзқарас танытады. Ал Шейла Фицпатриктің (Fitzpatrick,1979) зерттеуінде аталған жылдардағы білім беру жүйесінің нақты көрінісін ұсынады, яғни осал және тиімді тұстарын бірдей анықтады.

Осы авторлардың еңбектерінде оқу-ағарту жүйесінің даму сатылары кеңестік және қазақстандық масштабта қарастырылған. Бірақ Семей губерниясының ауылдарындағы оқу ісінің жағдайы жете зерттелмегендіктен, бұл зерттеу тақырыбының кешенді зерттелу қажеттілігі айқын болып тұр.

Нәтижелер

Семей өңіріндегі ауыл халқының сауаттылығын арттыру, ауыл мектептері мен сауат ашу орталықтарын ашу қозғалысы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптаса бастады. Алғашқы ана тілінде оқытатын ауыл мектептері алғаш рет Зайсан уезінің Ақсуат болысында ашылды. Кейіннен мұндай мектептер Нарын, Себе және Қалба ауылдарында да құрылды, бірақ өлкелік ауыл мектептері кейіннен өз қызметін тоқтатты. Дегенмен, ауыл мектептерінің қызметін жалғастыру 1919 жылдың 30 қарашасында Семей өңірінде Кеңес үкіметінің орнауымен қайта қолға алынды (ҚР ОМА. Қ.81, Т.1, Іс.78, П.5қ).

Семей өңіріндегі кеңестік биліктің бірыңғай білім беру жүйесінің қалануы республиканың өзге аймақтарына сәйкес 1918 жылдары бекітілген бірқатар ірі актілер: «Шіркеуді мемлекеттен және мектепті шіркеуден бөлу туралы», «РСФКР бірыңғай Еңбек мектебі туралы ереже» мен «Бірыңғай еңбек мектебінің негізгі принциптері» бойынша жүзеге асты. Осы құжаттарға сәйкес мектептерде діни ілімдерді оқыту тоқтатылып, мектеп жұмысшылар мен шаруалардың барлық балаларына қол жетімді болды. Бұрынғы патшалық таптық-сословиелік мектептердің орнына кеңестік жалпы типтегі I-ші басқыш және II-ші басқыш бірыңғай Еңбек мектебі құрылды. Барлық оқу орындары Халық Комиссарлары Кеңесінің қарауына өтіп, бұрынғы дін қызметкерлерінің қызметі жойылды, оқыту ұлдар мен қыздарға бірдей және тегін деп жарияланды (Развитие народного образования, 2016:4).

Дегенмен, үкіметтің «Мектепті шіркеуден бөлу туралы» декретіне қарамастан, кейбір мектептерде антипедагогикалық оқыту және тәрбиелеу әдістері жалғасып, дін сабақтарын оқытуға жол берілді. Сондықтан 1924 жылдың 5 мамырындағы губерниялық халыққа білім беру бөлімінің циркулярында мектеп қабырғасында діни ілімдерді жүргізуге қарсы ең кең көлемде күрес жүргізуді тапсырды. Мұндай мақсатты жұмыстың нәтижесінде еңбекшілердің діннен біртіндеп алыстауы байқалды. Көптеген жерлерде тұрғындардың қалауымен шіркеулер мен мешіттер мектептер мен клубтарға берілді (Керейбаев,1989:40)

Мектеп оқушыларының әлеуметтік құрамында да елеулі өзгерістер орын алды. Оқушылардың басым көпшілігі (59%) еңбекші халық пен шаруалардың балалары болды, бұл кеңестік білім беру жүйесінің шынайы халықтық сипатын көрсетеді.

Сонымен бірге, 1920 жылдан бастап жеті жылдық мектептер, шаруа жастарының мектебі (ШЖМ) ашылып, онда оқушылар жалпы білім алумен қатар практикалық қызметке қатар дайындалды. Айта кету керек, қарастырылып отырған кезеңде жаңа кеңестік мектептің негізі қалану барысында, халықтық білім беру жүйесіндегі ең басты назар бастауыш мектепке

берілді.

1920 жылғы халық санағының нәтижелеріне сәйкес губернияда 1047804 адам өмір сүрді, олардың ішінде ауылдық тұрғындардың саны 946473 адамды немесе 90,3%-ын құрады. Қала тұрғындарының үлесі небәрі 9,6% болды, бұл губерния тұрғындарының ауылдық елді мекендерде жиі орналасқандығын білдіреді. Осылайша, халықтың негізгі бөлігін ауыл халқы құрағандықтан губернияның экономикалық және әлеуметтік жағдайы ауылшаруашылық секторына тәуелді болғандығын байқаймыз (Статистический обзор, 1923:336). Кеңес үкіметінің аграрлық сипаты және халықтың басым бөлігі ауылды жерлерде тұруы оқу-ағарту жолында негізгі назарды ауыл шаруашылығымен айналысатын қарапайым тұрғындарға аударды.

1920 жылдардың басында мектеп жүйесін түбегейлі қайта құру ісі аяқталды. Бұл кезеңде табиғи және географиялық ерекшеліктермен мәдени дәстүрлерге сәйкес аймақта негізінен бірінші басқыштағы мектептер ашылды. 1921 жылы өңірдегі ауылдарда I-ші басқыштағы-545, II-ші басқыштағы-12 ауыл мектептері жұмыс істеді (Статистический обзор, 1923:378).

Зерттеу жылының басында білім беру жүйесінде жүргізілген ауқымды реформалар жаңа мектептер құрылысын бастау және бар оқу орындарын кеңейту арқылы айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Мұрағат деректері 1921-1922 оқу жылдары жалпы губернияда I-ші басқыштағы мектептердің саны 864-тен 1043-ке дейін, яғни 21%-ға екпінді ұлғайғанын көрсетті (ҚР ОМА Қ.81, Т.1, Іс.335, П.17,129). I-ші басқыштағы мектептер желісінің ұлғаюы, ең алдымен, білім беру мекемелерінің көбінесе халықтың бастамасы мен қаражаты есебінен құрылған ауылдық жерлердің есебінен жүрді. Әдетте, шаруалар біреудің саятшылық үйін жалға алып, отын жинап, кеңсе керек-жарақтарын сатып алып, оларға мұғалімдер жіберуді сұрады. Кейде ауыл жиынының тапсырмасы бойынша уәкілетті шаруалар мұғаліммен келісіп, мектеп халыққа білім беру органдарының хабарынсыз ашылды.

Кеңес кезеңінің тарихшылары еңбектерінде ауыл тұрғындарының мұндай ынта-жігерінің себебі партиялық және кеңестік органдардың бұқараның ағартушылыққа деген құштарлығын ояту, үкіметтің мектеп желісін кеңейту жөніндегі қызметін қолдауы деп баяндалады. Расыменде, РСФКР Халық Комиссариатының 1918 жылғы 5 маусымдағы «барлық ведомстволардың оқу және білім беру мекемелерін Білім беру жөніндегі халық комиссариатының қарамағына беру туралы» жарлығы мемлекеттік бюджет есебінен мектептерді қаржыландыруды едәуір арттыруды талап етті. Бірақ, бұл шешім нақты ойластырылған экономикалық қадамнан гөрі саяси декларация болғанға ұқсайды, себебі іс жүзінде шаруалардың балаларына мемлекет есебінен білім беру мүмкіндігі пайда болғанымен, ел басшылығы бірқатар себептерге байланысты өз ниеттерін жүзеге асыра алмады.

Мәселен, ауыл әлі де азаматтық соғыстың салдарларынан толықтай қалпына келмеген жағдайында, оған 1921 жылғы ашаршылық қосылды. Білім беру және мәдени жұмыстардың қызметіне маман тапшылығы, әдістемелік материалдардың және жазу құралдарының, кітаптардың болмауы кедергі келтірді, бір адамға шамамен жарты қарындаш, ½-1 парақ қағаз берілгені олардың ұзақ мерзімді қажеттіліктерін толық өтей алмады (АОМА Қ.73, Т.1, Іс.42, П.74,76).

Халық шаруашылығында күйзелістер мен ашаршылық жылдарында Семей губерниясында мектептер желісінің саны қысқарды. 1922 жылдың сәуірінен 1922 жылдың қазанына дейін Семей губерниясындағы жалпы мектептер саны 1051-ден 751-ге дейін 1,4 есе азайды (Статистический обзор, 1923:91). Нәтижесінде мемлекеттік бюджет «ағарту жүйесі» деген атпен белгілі жүктемені көтере алмай, мектептердің қаржыландырылуын жергілікті бюджетке тапсырды.

Бұл жағдайды көптеген мектептерді тұрғындардың аз қаражатымен ашылып, мемлекет тарапынан уәде етілген көмекке үміт артуымен түсіндіруге болады. Мемлекеттік қаржылардың тоқтатылуымен және жергілікті бюджеттердің әлсіздігімен мектептер жұмысын тоқтатуға мәжбүр болды. Осы тұста, ауылдағы мектеп желісін сақтап қалу үшін ауыл тұрғындарының өз қаржыларын жұмсап, салық енгізуі маңызды рөл атқарды.

Ауыл шаруашылығының мектеп құрылысын қаржыландыру тәсілі ретінде өзін-өзі

салықтандыру идеясына деген көзқарас қарама-қайшылықты болса да, өңірдегі экономиканың қиын-қыстау кезеңінде мектеп желісін қолдауда маңызды рөл атқарды. Семей уезінде 1924-1925 оқу жылында 23 мектеп ауыл тұрғындарының қаржысы есебінен жұмыс істеді (АОМА Қ.181, Т.1, Іс.26, П.118). Мектептерге қандай да бір түрде қолдау көрсету үшін Губерниялық халыққа білім беру бөлімдері мемлекеттік бюджеттердің тапшылығына байланысты білім беру және мәдени- ағарту мекемелерін салу мен күтіп-ұстауға жауапкершілікті жергілікті бюджет пен ауылдық қоғамдарға жүктеуді қарастырды. Өлкедегі экономикалық қиындықтарға байланысты қоғамдық және кооперативтік органдардың қаржысына толықтай тәуелді болған шартты мектептер құрылды.

Келісімшарттар жасау немесе салық салу арқылы шаруалар мектеп ғимараттарын салуға, жөндеуге және жабдықтауға, мектептерді қаржыландыруға, яғни отынмен, керосинмен, сондай-ақ мүмкіндігінше оқушыларға арналған оқулықтар мен жазу құралдарымен қамтамасыз етуге міндеттенді. Көптеген жағдайларда шаруалар мектепті өз қаражаттарымен ұстап тұруға ниет білдірген. Мысалы, 1921 жылы 19 қаңтарда Карповка болысындағы Черниговка селосының жалпы ауылдық жиында қабылданған шешімде: «Біз, азаматтар, мектепті қамтамасыз етуге қатысты барлық шараларды қабылдауға шешім қабылдадық және осыған байланысты халық білім беру бөліміне біздің селода мектеп ашуды сұраймыз» деп жазылған. (ҚР ОМА Қ.81, Т.1, Іс.581, П.17). Отын тапшылығы салдарынан көптеген мектептер жабылғанда, Зайсан уезінде ата-аналардың көмегімен мектептерде сабақтар жалғасып отырды (Керейбаев,1989:27). Кедей шаруалардың өкілдерінің осындай шешімді мәлімдемелері мен бастамаларында халықтың білімге деген құштарлығының айқын көрінісін байқауға болады.

Отандық тарихшы Ш.К. Керейбаев келісімшарт жүйесін Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында республикада қиын материалдық жағдайларды бастан кешірген кеңестік мектептерге бүкілхалықтық қолдау көрсетудің маңызды құралы ретінде қарастырады. Ш.К. Керейбаевтың пікірінше, бұл еңбекші халықтың жаңа мектептер ашуға деген ұмтылысының айтарлықтай өсуіне ықпал етті.

Дегенмен, білім берудің қаржылық-материалдық мәселесін қамтамасыз ете отырып, ауылдық қоғамдар кейде мемлекеттік құрылымдардың қатысуынсыз шеше алмайтын проблемаларға тап болды, олар ең алдымен мектеп орындарының жетіспеушілігіне немесе шалғайлығына қатысты туындады. Ертіс өңіріндегі болыстарда халық азды-көпті тығыз қоныстанды және бұл аудандарда мектепке дейінгі қашықтық 7 шақырымды құрайтын. Сондықтан оқушыларды мектепке атпен немесе арбамен жеткізу әдісіне байланысты, Қарқаралы уезінің кейбір аудандарында және Зайсан уезінің бір бөлігінде мектеп орналасқан жердің радиусын 15-20 шақырымға дейін кеңейту туралы шешім қабылданды (АОМА Қ.415, Т.1, Іс.229. П.11қ).

Сонымен қатар, қазақ ауылдарында, әсіресе көшпелі ауыл халқының едәуір бөлігінің көшпелі өмір салтын ұстануы, отырықшы пункттердің аздығы, байланыс жолдарының жоқтығы, жергілікті халықтың төмен мәдени деңгейі, қазақ мұғалімдерінің тапшылығы бірыңғай оқу жүйесін тез қабылдауға кедергі келтірді. Ауылдағы көшпелі шаруашылықтың ерекшелігі мектептердегі оқу процесінің ұзақтығына да әсер етті. Егер қалалық мектептерде ол 180-200 күнге тең болса, онда ауылдық мектептерде оның ұзақтығы 120-135 күнді құрады (Ежегодник, 1929:268). Көшпелі өмір салтына байланысты қазақ оқушылары оқуға кешірек кірісіп, ерте көктемде оқуды тоқтатуға мәжбүр болды.

Көшпелі өңірлердегі жағдайдың күрделілігіне байланысты басқарушы үкімет біріншіден, өлкедегі ауылдар арасындағы едәуір алшақтықты ескере отырып, екіншіден, жайылым қуып, көшіп жүрген көшпелі халықтың балалары мен көше балалары үшін ауылдың тұрмысына қолайлы, кейін көшпелі ауылдағы мектептің негізгі түріне айналған мектеп-коммунасын құрды. Мектеп-коммуналарға көбінесе жетім, кедей, батрақ, қызыл әскер мен жалдамалы жұмысшылардың балалары алынды (Мұхатова,2021:41). Бұл балаларды азық-түлікпен, тұрмыстық заттармен, киім-кешекпен қамтамасыз ету толығымен мемлекет тарапынан жүзеге асырылса да, кейбір мектептерде ата-аналар оқудың материалдық қамтамасыз етілуін, оның ішінде тамақтанудың және жатақханада тұруға байланысты барлық

шығындарды өз мойындарына алды.

1925-1926 оқу жылының есебінен өңірде 4 мектеп-коммуна болғаны белгілі болды. Егер бұл мәліметті зерттеуші Ш.К.Біткенбаеваның еңбегінде келтірілген дерекпен салыстырсақ мекептің санын айтарлықтай азайғанын байқаймыз. Автор Семейде 1922 жылдың басында 7 коммуна-мектебі болғанын атап өтеді. Мұны өңірдегі экономикалық қиындықтар салдарынан мектептер санының қысқаруымен байланысты болуы мүмкін деген болжамды қарастыруға болады (Мухаметкалиева, 2024:105)

Өңірдегі ауыл мен ауыл еңбеккерлерінің мәдени деңгейін көтеру, оларға агротехниканы арттыруға көмектесу мақсатында шаруа жастарының (ШЖМ) алғашқы мектептері ашыла бастады, онда басты назар оқушыларды өндірістік оқытуға және ауылда жұмыс істеуге аударылды, ал жалпы білім беретін пәндер оқу ауыл шаруашылығымен байланысты болды. Мәселен, Павлодар уезінің Ертіс ШЖМ оқушылар 1926-1927 оқу жылында Ертіс селосындағы мал шаруашылығының жай-күйіне зерттеу жүргізіп, мал аулаларын жылытуды жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеген.

Қарастырылып отырған жылдың соңына Семей губерниясында 4 шаруа жастары мектебі қызмет етті, оның ішінде тек біреуінің қазақ жастарына арналуы қазақ ауылындағы білім беру жүйесіндегі қиындықтарды аңғартады. Дегенмен, шаруа жастарына арналған мектептерге деген сұраныс ұзақ уақытқа созылған жоқ, олар ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезеңінде шаруа мектептеріне айналып, 1930 жылдардың ортасына дейін қызмет етті (Керейбаев, 1989:31).

Сурет 1. Ауыл шаруашылығы мектебінің ғимараты, Семей, 1920ж.
(ҚР МАМ ОМКФДЖА, 8-2484)

Ауыл мектептерінде педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі өзекті тұрды. Мектеп мұғалімдеріне деген сұраныс айтарлықтай артты, әсіресе, ауылдық жерлерде жұмыс істеу үшін мұғалімдермен қатар сауатты адамдарда тартылды.

Кеңестік білім беру жүйесінің елдің әртүрлі өңірлеріне енгізілуі барысында көптеген мұғалімдер жаңа идеологияға бастапқыда қарсылық білдірді. Жергілікті есептерге сүйенсек, кейбір ауылдарда мұғалімдер қарсылық көрсетіп, саботаж ұйымдастырғаны байқалады. Мысалы, Нарым болысы мен Күршім өңірінде мәдени-ағартушылық жұмыстар мүлде жүргізілмеген, мұғалімдер халық арасында жұмыс істеуге белсенді түрде қатыспады (Мухаметкалиева,2024:105).

Дегенмен, уақыт өте келе жағдай мен саяси конъюнктураның қысымымен олардың басым бөлігі жаңа білім беру жүйесіне бейімделіп, оған қосылуға мәжбүр болды. Большевиктік билік мұғалімдердің көпшілігі тек оқи және жаза алатындығын ескере отырып, халыққа білім беру бөлімдері қысқа мерзімді курстар өткізу арқылы олардың деңгейін жүйелі түрде арттырып отырды. Дәл осындай жұмыс Кеңес үкіметі жағына өткен ескі мұғалімдермен де жүргізілді. Осылайша, 1921-1926 жылдар аралығында төрт жыл бойы курстар арқылы 4416 мұғалім білім

алды, бұл ауыл мұғалімдерінің жалпы санының 73%-ын, яғни 6048 адамның 4416-сы құрайды (Богенбаева, 2003:130).

Мұғалімдердің көпшілігі қайта даярлау курстарынан екі немесе үш рет өтті. Бұл олардың жаңа идеология мен жұмыс әдістерін қабылдай алмауын білдіреді. Сонымен қатар, курс өткізуші мұғалімдердің кәсіби даярлығының жеткіліксіздігі білім сапасына да кері әсерін тигізді. Дегенмен, мұғалімдерді даярлау қарқынының күшеюіне қарамастан, губерниядағы педагогтардың білім деңгейі мен тәжірибесі сол кезеңде әлі де қанағаттындырылмаған күйді сақтады. Мысалы, 1924 жылдың 1 сәуіріндегі мәліметтер бойынша, губерниядағы білім беру жүйесінде 1127 адамның тек 21,4%-ы жоғары немесе арнайы орта білімді болды. Мұғалімдердің еңбек өтіліне келетін болсақ, 3 жылға дейін - 334 (29,6%), 3-тен 5 жылға дейін - 222 (19,7%), 5 жылдан жоғары - 571 (50,7%). Осыдан, мұғалімдердің шамамен жартысы Кеңес үкіметі кезеңінде даярланған мамандар екенін куәландырады (АОМА Қ.415, Т.1, Іс.89, П.34)

Кездескен қиыншылықтарға қарамастан, аймақтағы экономикалық өсім мен қаржылық жағдайдың жақсаруы жағдайында мектеп білім беру жүйесіндегі күрделі жағдай біртіндеп жақсара бастады. 1923 жылдан мектеп ісінде бастап айтарлықтай жетістіктер байқалды, нәтижесінде мектеп құрылысының динамикасы артып, оқушылардың кеңірек топтары қамтылды. Мұрағат материалдарын талдау Семей болысындағы мектептердің саны қарқынды өспесе де, тұрақты өсу үрдісін көрсетеді. (Кесте-1).

Кесте 1. Семей уезінің болыстарындағы мектеп туралы мәлімет (АОМАҚ.181, Т1, Іс.39, П.471, 472, 472қ)

Болыстардың атауы	Бородулиха	Шемонайха	Убин	Разин	Семиярка	Александровск	Советтік	Калинин	Луначарск	Ленин	Красно-Октябрьск	Мендешев	Бескарағай	Досов	Сейфуллин	Қызылтаң
1923 1924	6	6	4	4	4	7	5	12	8	10	8	5	3	4	2	4
1924-1925	11	5	5	5	3	9	12	16	7	8	7	3	4	5	3	6
1925-1926	11	9	6	6	4	11	12	15	7	8	7	4	4	5	3	7
Барлығы	28	20	15	15	11	27	29	43	22	26	22	12	11	14	8	17

1-ші кестеде келтірілген деректер бойынша сандық талдау 1923 пен 1926 жылдар аралығындағы өсім орта есеппен 15%-ды құрғанын көрсетті, яғни бұл ауылдық жерлердегі мектептер санының тұрақты түрде дамып отырғандығын білдіреді.

Үкімет қарастырылып отырған кезеңде мектепке қаржылай елеулі қолдау көрсетті. 1924-1925 оқу жылында халыққа білім беру қажеттіліктеріне губерния бюджетінің 26,8%-ы бөлінсе, 1925-1926 оқу жылында бұл көрсеткіш 33,9%-%-ға, 1927-1928 оқу жылында 34,1%-ға жетті. Ақшалай мәнде бұл айтарлықтай көлемді сомалар болды. Мұғалімдердің жалақысы аса жоғары болмағанымен, үнемі өсіп отырды. 1924-1925 жылдары мектеп қызметкерінің орташа жалақысы 25,50 рубль болса, 1925-1926 жылы 32,50 рубльді құрады, демек, жалақының 7 рубльге өскені байқалады (АОМА Қ.73, Т.1, Іс.427, П.38).

1923 жылы мектептерді оқу құралдарымен және оқулықтармен қамтамасыз ету ісі жақсара бастады. Мысалы, сол жылы оқулықтар мен оқу құралдарын сатып алуға 2 миллион 500 мың рубль бөлінді. Губерниядағы мектептерде әрбір 2 оқушыға 1 оқулықтан келетін.

Ауылдық жерлердегі мектептерді оқулықтармен қамтамасыз ету ісінде осы кезеңде қалалық оқушылардың ауыл оқушыларына қамқорлық жасауы кеңінен таралды (Керейбаев,1989:30). 1920-жылдардың екінші жартысында мектеп білімін қаржыландырудың артуы жергілікті билік органдарына білім беру мекемелері үшін, оның ішінде ауылдарда мектеп ғимараттардың құрылысын кеңейтуге мүмкіндік берді. Шын мәнісінде, қазақ ауылдарында көптеген мектептер жалдамалы қазақ қыстақтарында жарықсыз, гигиеналық талаптарға сай емес жағдайларда орналасты. Аудандағы бастауыш мектептердің тек 21%-ы ғана қолайлы және арнайы бейімделген ғимараттармен қамтамасыз етілді: бұл көрсеткіш орыс аудандарында 26%-ға дейін артса, қазақ аудандарында керісінше 15%-ға дейін төмендеді (Ежегодник,1927:275). Семей уезінде Медеу Оразбаев салған Мендешев болысындағы бір мектептен басқа, қазақ ауылында ешқандай жақсы жабдықталған мектептер болмаған деуге болады (АОМА Қ.185, Т.1, Іс.29, П.500).

1920 жылдардың соңында, 1926 жылмен салыстырғанда, Семей өңірінде мектеп ғимараттарын салуға жергілікті бюджеттен дотациялар көлемі екі есе артты. Бірақ, соғысқа дейінгі кезеңмен (1915ж.) салыстырғанда, І-ші басқыштағы мектептердің саны 3 еседен астам өскенін ескерсек, мектеп құрылысы мектептер желісінің кеңеюіне ілесе алмады. (АОМА Қ.73, Т.1, Іс.427, П.38)

Зерттеу кезеңінің соңына қарай, жергілікті билік органдарының мектептерді жөндеуді қаржыландыруға қатысқанына қарамастан, әсіресе ауылдық жерлерде орналасқан мектеп ғимараттарының жағдайы қанағаттанарлықсыз болғанын келесі кесте көрсетеді.

Кесте 2. Семей өңіріндегі І-басқыштағы мектептердің орналасқан ғимараттарының жағдайы, 1927 ж. (Ежегодник,1929:269)

Ауылдық елді мекендер	Мектеп ғимараттарының саны	Мектеп ғимараттарының ішінен								
		Арнайы меткптер	Бейімделген	Жалдамалы	Арнайы бейімделген	Арнайы жалдамалы	Жарамды	күрделі жөндеуді қажет етеді	Мүлдем жарамсыз	оқушыларға арналған пәтерлері бар
Қазақ ауылдары	210	43	32	133	-	-	32	57	120	15
Орыс және т.б. ауылдары	271	124	108	28	10	1	72	131	92	80
Барлығы	481	167	140	161	10	1	104	188	212	95

2-ші кесте көрсетіп тұрғандай, мектеп ғимараттарының жартысынан астамы өз мақсатына сай келмеген. Бұл жағдай 1920 жылдардың екінші жартысында мектеп білімін қаржыландырудың бюджеттік қаражат есебінен ұлғайғанына қарамастан, бастауыш білім беруді енгізу мәселесін шешу үшін Семей өңірінде әлі де қаржылай қолдаудың жеткіліксіз болғанын айғақтайды.

Қарастырылып отырған жылдары қаржылық тапшылық, мектеп ғимараттарының жетіспеушілігі мен педагогикалық кадрлардың аздығына қарамастан, мектеп жасындағы балаларды мектепке тарту үнемі артып отырды. Мысалы, балаларды І-ші басқыштағы мектептермен қамту шамамен 36,6%- ға өсті, осы тұста, қалада бұл көрсеткіш – 67%, ауыл

халқы балалары үшін - 45,6%-ды құраса, көшпелі аймақта (21,4%) 2 есе аз қамтылды (Керейбаев, 1989: 41).

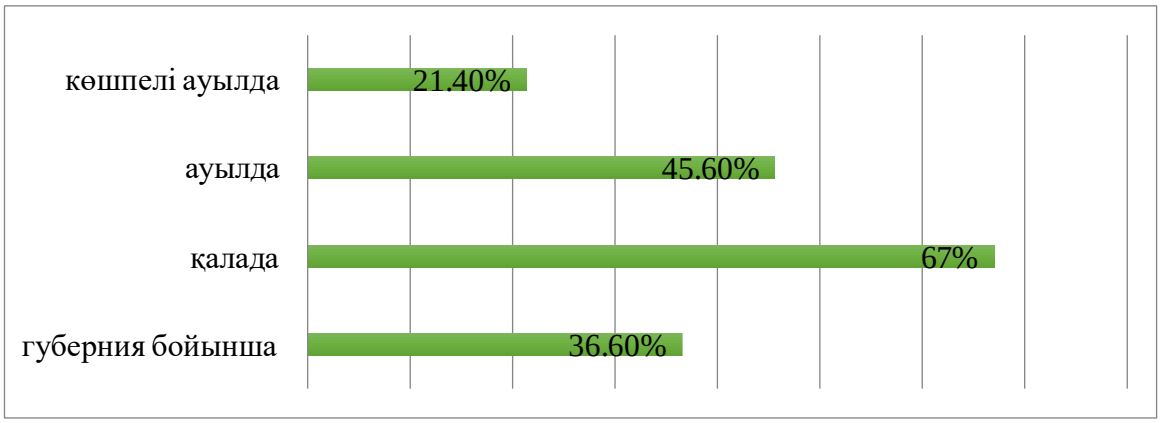

Диаграмма 2. Семей өңірінде балаларды I-ші басқыштағы мектептермен қамту көрсеткіші,1926 ж. (Керейбаев, 1989: 41).

Диаграммада көрсетілген мәліметтерге сәйкес, көшпелі халықтың балаларының мектеппен қамту деңгейі қалалық жерлердегі балалармен салыстырғанда төмен болуы, ауыл аймақтарда білім беру жүйесінің толық әрі тиімді ұйымдастырылмағанын аңғартады.

Мектепті бітіргеннен кейін балалардың көпшілігі халық арасында қалуға мәжбүр болады. Кейбіреулері білім алған мектептің алғашқы кезеңімен қанағаттанып, оқуын жалғастырмады, ал кейбіреулері орыс тілін білмегендіктен және дайындық деңгейінің төмендігі себепті қаладағы II-ші басқыш орыс мектептеріне түсе алмады.

Осылайша, 1928 жылғы статистикалық есепке сәйкес, зерттеу жылдарының соңында ауылдық елді мекендердегі 755 мектепте тек 22% ғана бала мектеппен қамтылған, ал қалған 194000 бала білім алу мүмкіндігінен айырылған, демек бұл халықтың едәуір бөлігінің әлі де білім беру жүйесімен толыққанды қамтылмағанын көрсетеді.

Қорытынды

Тұжырымдай келе, 1920-жылдар өңірлік білім беру саласы үшін үлкен ұйымдастырушылық, әдістемелік және қаржылық өзгерістер кезеңі атанды. Зерттеу жылдары ескі жүйелерді жоққа шығарумен, жаңашылдықтарға деген екіұшты көзқараспен және еңбекке негізделген мектептерді қалыптастыруға ұмтылумен сипатталады.

1920-жылдардың барысында Семей өңірінің ауыл аймақтарында мемлекет пен жергілікті билік органдары ауыл балаларын мектеппен қамту мақсатында бірқатар шараларды жүзеге асырғанын атап өткен жөн: бірыңғай еңбек мектептері, коммуна-мектебі, шаруа жастар мектебі (ШЖМ) ашылды. 1920-жылдары халықтың өздігінен салық салу жүйесі кеңінен қолданылып, мектептерді ұйымдастыру үшін қаржы жинау жүзеге асырылды.

Дегенмен, ауыл тұрғындарын мектеппен қамтамасыз етуге бағытталған шараларда бірқатар кемшіліктер байқалды. Бірінші кезекте, білім беру процесіне қаржының жеткіліксіз бөлінуі анықталды. Ауылдық білім беру жүйесінің жүзеге асырылуы оқу орындарының, педагогикалық кадрлардың, оқулықтардың және ғимараттардың жетіспеушілігімен күрделенді. Мектеп желісі шалғай аймақтарды қамти алмай, ауыл тұрғындарының бір бөлігі сауатсыз күйінде қалды. Сонымен қатар, ауылдық жерлерде жалпы бастауыш білім беру мәселесі 1920-жылдардың соңына дейін шешімін таппады. Осылайша, ауылдық жерлерде білім беру процесінің қиын әрі қарама-қайшылықты тұрғыда жүзеге асырылғаны анықталды.

Әдебиеттер тізімі

Berryman W.A. Soviet Education: Communism in the Classroom. – Colby college:Honors Theses. 2010. – P.602

Fitzpatrick Sh. Education and Social Mobility in the Soviet Union:1921-1934. Cambridge: Cambridge University Press. 1979. – P.355.

Біткенбаева Ш.К. Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917-1940 жж.). - Алматы: Ғылым, 1982. - 176 б.

Богенбаева А.К. История развития народного образования в Восточном Казахстане в 20–30-е гг. XX века: дис… канд. ист. наук / А.К. Богенбаева. – Алматы, 2003. – 166 с.

Ежегодник Семипалатинского округа. Обзор за 1927-28 год. . – Семипалатинск:издание Семипалатинского окрплана. – 1929.-293с.

Ежегодник Семипалатинского округа. Обзор за1925-26 год. . – Семипалатинск:издание Семипалатинского Губисполкома.-1927. . – 430с.

Әбікей А.М., Қайыпбаева А.Т., Оспанова Р.Р. Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы // Отан тарихы. № 2(98). 2022. – Б.170-178.

Календарь-справочник и записная книжка добровольного корреспондента и волостного статистика на 1928 год. Кзыл-орда: Казгоскдата №1. 1928. - 301 с. URL: https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1# Қаралған күні 05.08.2024).

Керейбаев К.Ш. Культурная жизнь Восточного Казахстана в 20-е годы XX века: дисс...канд. ист. наук. / К.Ш. Керейбаев. – Алма-Ата: Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, 1989. – 182с.

Культурное строительсво в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932 гг.). Том первый. Алма-Ата: Казахстан. 1965. – 566 с.

Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар) Ұжымдық монография [Авт.: А.Т. Қайыпбаева, О.Х. Мұхатова, А.М. Әбікей т.б.]. / - Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. – 320 б.

Мухаметкалиева К.Б. 1920-шы жылдардағы семей өңіріндегі мектептік білім беру жүйесінің тарихы: жетістіктер мен қайшылықтар // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия историческая. - № 2 (81). 2024.-С.96-110. DOI: https://doi.org*10.51889/2959-6017.2024.81.2.009*
Мухаметкалиева К.Б. Борьба с неграмотностью в Семипалатинском крае в 1920-е годы: проблемы и результаты // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. - № 2 (113). - 2024. – С.95-110. DOI: https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08.

Мұхатова О.Х. Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту //Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. «Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану» сериясы.- №2 (135). - 2021. – Б. 35-47. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47.

Развитие народного образования в Восточном Казахстане XIX-начало XX вв. Т2 / [сост.: Г.Т. Касымова и др.]. – Семей. – 2016. – 717с.

Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане.-Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. - 367 с.

Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики. Оренбург: Управпромгуба. - 1923. - 409с. URL:https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1#. Қаралған күні 01.08.2024.

ПРОБЛЕМЫ СЕЛЬСКИХ ШКОЛ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ГУБЕРНИИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ: ОПЫТ 1920-Х ГОДОВ

Карлыга Б.Мухаметкалиева*, Тоты А. Кариева
Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан

Аннотация. В статье исследуется процесс формирования и реорганизации школ в селах и уездах Семипалатинской губернии в 1920-е годы. Исследование основано на архивных

материалах, статистических данных и официальных отчетов, которые иллюстрируют развитие образовательной системы в регионе. В статье подробно анализируются мероприятия, проведённые в образовательной сфере на основе постановлений Народных комиссариатов просвещения и директив местных органов. Авторы выделяют как положительные, так и отрицательные аспекты новой образовательной политики в регионе. Особое внимание уделено процессу расширения сети сельских школ первой ступени, их материально-техническому состоянию, а также степени влияния органов власти и сельского сообщества на развитие сельского образования.

В статье всесторонне рассматриваются мероприятия, направленные на создание школ первой ступени, школ-коммун, школ крестьянской молодежи (ШКМ) и педагогических курсов. Важное внимание уделяется архивным данным, отражающим трудности, с которыми сталкивались представители кочевых сел в процессе обучения.

Отдельный акцент направлен на роли местных властей и сельской общественности, которые сыграли значительную роль в продвижении образования и культурного просвещения. В статье рассматриваются проблемы, с которыми столкнулись организаторы образовательного процесса, включая нехватку кадров, учебных материалов, недостаточное количество учебных зданий, а также влияние политических и экономических факторов на развитие системы образования в регионе.

В заключение отмечается, что советская образовательная политика не только проложила новый курс в области обучения, но и существенно повлияла на воспитание сельского населения. Выводится, что советская система образования охватила весь регион и заложила фундамент для последующего развития светской образовательной системы в республике.

Ключевые слова: советское образование; просвещение; народное образование; сельская школа; сельский учитель; школа первой ступени; школа-коммуна; школа крестьянской молодежи; ученик; учебник.

PROBLEMS OF RURAL SCHOOLS IN SEMIPALATINSK GOVERNORATE AND WAYS TO ADDRESS THEM: THE EXPERIENCE OF THE 1920s

Karlyga B. Mukhametkaliyeva*, Toty A. Karieva
Shakarim University of Semey, Kazakhstan

Annotation. The article examines the process of forming and reorganizing schools in the villages and districts of the Semipalatinsk Province in the 1920s. The research is based on archival materials, statistical data, and official reports that illustrate the development of the educational system in the region. The article provides a detailed analysis of the measures implemented in the educational sphere based on the decrees of the People's Commissariats of Education and the directives of local authorities. The authors highlight both positive and negative aspects of the new educational policy in the region. Special attention is given to the process of expanding the network of primary rural schools, their material and technical conditions, as well as the degree of influence of the authorities and the rural community on the development of rural education.

The article comprehensively examines the initiatives aimed at establishing primary schools, communal schools, peasant youth schools (PYS), and pedagogical courses. Significant attention is paid to archival data reflecting the challenges faced by representatives of nomadic villages in the process of education.

A separate focus is placed on the role of local authorities and the rural public, who played a significant role in promoting education and cultural enlightenment. The article addresses the problems faced by the organizers of the educational process, including the shortage of personnel, educational materials, insufficient number of school buildings, as well as the impact of political and economic factors on the development of the educational system in the region.

In conclusion, it is noted that Soviet educational policy not only charted a new course in the

field of education but also significantly influenced the upbringing of the rural population. It is concluded that the Soviet educational system covered the entire region and laid the foundation for the subsequent development of a secular educational system in the republic.

Keywords: Soviet education; enlightenment; public education; rural school; rural teacher; primary school; communal school; peasant youth school; student; textbook.

References

Abikej A.M., Kajypbaeva A.T., Ospanova R.R. (2022). Kazakstandaqy sauatsyzdykty zhoyu naukanynyn zhүzege asyryluy [Implementation of the literacy campaign in Kazakhstan] Otan tarihy [Bulletin of the History of the fatherland], №2(98). – pp.170-178. (in Kazakh)

Berryman W.A. Soviet Education:Communism in the Classroom. Colby college, Honors Theses.2010. – P.602

Bogenbaeva A.K. Istoriya razvitiya narodnogo obrazovaniya v Vostochnom Kazahstane v 20–30-e gg. XX veka [The cultural life of East Kazakhstan in the 20s of the XX century]: dis. … kand. ist. nauk / A.K. Bogenbaeva. – Almaty, 2003. – 166 s. (in Russian)

Bitkenbaeva SH.K. Kazakstanda sauatsyzdyqty zhoyu zhajynda lenindik dekrettin zhyzege asuy (1917-1940 zh zh.) [Implementation of the Lenin Decree on the elimination of illiteracy in Kazakhstan (1917-1940)] / SH.K. Betkenbaeva. – Almaty, Qylym, 1982.-176 s. (in Kazakh)

Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga. Obzor za 1925-26 god. - Semipalatinsk:izdanie Semipalatinskogo Gubispolkoma.-1927. – 430 s. (in Russian)

Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga. Obzor za 1927-28 god. - Semipalatinsk: izdanie Semipalatinskogo okrplana.-1929.-293 s. (in Russian)

Fitzpatrick Sh. Education and Social Mobility in the Soviet Union:1921-1934. Cambridge: Cambridge University Press.1979. – P.355.

Kalendar'-spravochnik i zapisnaya knizhka dobrovol'nogo korrespondenta i volostnogo statistika na 1928 god. [Calendar-reference book and notebook of a volunteer correspondent and volost statistician for 1928].Kzyl-orda, Kraevaya tipografiya Kazgoskdata №1. 1928. – 301p. (in Russian) URL:https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1#(05.08.2024)

Kazakstandagy oku-aqartu zhүjesi: tarihy men taqylymy (1920-1930 zhyldar) Uzhymdyq monografiya [Educational system in Kazakhstan: history and lessons (1920-1930)] [Avt.: A.T. Қajypbaeva, O.H. Muhatova, A.M. Abikej t.b.]. / - Almaty: «Madiyar» ZHK, 2022. – 320 b (in Kazakh)

Kerejbaev K.SH. Kul'turnaya zhizn' Vostochnogo Kazahstana v 20-e gody veka [The cultural life of East Kazakhstan in the 20s of the twentieth century]: diss...kand. ist. nauk. / K.SH. Kerejbaev. — Alma-Ata: Institut istorii, arheologii i etnografii im. CH.CH. Valihanova, 1989. – 182s. (in Russian)

Kul'turnoe stroitel'svo v Kazahstane. Sbornik dokumentov i materialov (1918-1932 gg.). Tom pervyj. [Cultural construction in Kazakhstan. Collection of documents and materials (1918-1932). Volume one.]. Almaty, Kazakhstan. 1965. – 566 p. (in Russian)

Mukhatova O.H. Kazakstandagy 1920 zhyldardagy oku-agartu [Education in Kazakhstan in the 1920s] L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin habarshysy. Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy [Bulletin of the L.Gumilyov ENU Series: Historical sciences. Philosophy. Religious studies], 2021. №2(135). S.35-47. (in Kazakh) DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47.

Mukhametkalieva K.B. 1920-shy zhyldardaғy semej onirindegi mekteptik bilim beru zhүjesinin tarihy: zhetistikter men kajshylyqtar [The history of the school education system in the Semipalatinsk region in the 1920s: achievements and contradictions] // Vestnik KazNPU im.Abaya. Seriya istoricheskaya. - № 2 (81). 2024. – S.96-110. (in Kazakh) DOI: https://doi.org10.51889/2959-6017.2024.81.2.009.

Mukhametkalieva K.B. Bor'ba s negramotnost'yu v Semipalatinskom krae v 1920-e gody: problemy i rezul'taty [The fight against illiteracy in the Semipalatinsk Region in the 1920s: problems and results] // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Seriya istoricheskaya. - № 2 (113). 2024. – S.95-110.

(in Kazakh) DOI: https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-08.

Razvitie narodnogo obrazovaniya v Vostochnom Kazahstane XIX – nachalo XX vv. Tom vtoroj [Development of public education in East Kazakhstan of the XIX – early XX centuries. Vol.2] / [sost. G.T. Kasymova i dr.].- Semey, 2016.-717 s. (in Russian).

Sembaev A.I. Istoriya razvitiya sovetskoj shkoly v Kazahstane [The history of the development of the Soviet school in Kazakhstan] / A.I. Sembaev.-Almaty, Kazuchpedgiz, 1962.- 367 s. (in Russian).

Statistiko-ekonomicheskii obzor Kirgizskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki. [Statistical and economic review of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic]. Orenburg, Tipografiia 1 Upravpromguba. 1923. – 409 p. (in Russian) URL: https://nabrk.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1# (01.08.2024).

Авторлар туралы мәліметтер

Мухаметкалиева Карлыга Бериковна – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан.

Кариева Тоты Амангельдыевна - т.ғ.к, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан.

Information about the authors

Mukhametkaliyeva Karlyga Berikovna – PhD candidate, Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Karieva Toty Amangeldyevna – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Сведения об авторах

Мухаметкалиева Карлыга Бериковна – докторант, Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Кариева Тоты Амангельдыевна – к.и.н., старший преподаватель, Университета имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Редакцияға түсті 02.07.2024
Өңдеуден кейін қайта түсті 15.08.2024
Жариялауға қабылданды 27.09.2024

МРНТИ 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-5

ВЛИЯНИЕ ТАТАРСКОЙ ОБЩИНЫ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ СЕМИПАЛАТИНСКА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX-НАЧАЛО XX вв.)

Татьяна К. Щеглова[1], Улжан С. Сайранбекова[2*]

[1]Алтайский государственный педагогический университет, Барнаул, Россия
[2]Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан

E-mail [1]tk_altai@mail.ru,
[2*]uljan0202@mail.ru
[1]https://orcid.org/0000-0003-2738-414X
[2]https://orcid.org/0000-0002-4806-5984

Аннотация. В статье исследуется роль татарской общины в развитии экономической и культурной жизни Семипалатинска во второй половине XIX – начале XX века. В центре внимания находится вклад татарских купцов и предпринимателей в становление города как важного торгово-промышленного центра региона. Особое внимание уделено активности татарской диаспоры в различных сферах, включая торговлю, транспорт, горнодобывающую промышленность и производство. Татарские купцы, используя выгодное географическое положение города, активно развивали торговые связи с Центральной Азией, Россией и Китаем, что способствовало экономическому процветанию региона.

Кроме того, в статье рассматривается культурное влияние татар на город. Описываются их усилия по распространению грамотности и образованию, в том числе создание школ и медресе, а также поддержка культурных и религиозных инициатив. Татарские купцы и промышленники оказали значительное влияние на архитектурное развитие города, построив многочисленные общественные здания и мечети.

Статья подчеркивает значимость татарской общины как важного элемента социально-экономического и культурного ландшафта Семипалатинска, анализируя их вклад в формирование многонациональной и многоконфессиональной городской среды. В результате исследования автором сделан вывод о том, что татарская община играла ключевую роль в интеграции и развитии Семипалатинска, что оказало долгосрочное влияние на его эволюцию как регионального центра.

Ключевые слова: купец, Семипалатинск, торговля, предпринимательство татары.

Введение

Влияние татарской общины на экономическое и культурное развитие Семипалатинска во второй половине XIX – начале XX века является важной темой в контексте изучения трансформационных процессов в российской империи. Данный период характеризуется активным развитием торговых и культурных связей между различными этническими группами, среди которых татарская община играла одну из ключевых ролей в Семипалатинске. Введение к этой теме необходимо для понимания того, как татарская община способствовала формированию уникальной экономической и культурной среды в городе.

Семипалатинск становился важным торговым и культурным центром на стыке Центральной Азии и России. Татарская община, активно участвовавшая в торговле, образовании и религиозной жизни, оказала значительное влияние на развитие города. Их предпринимательская деятельность не только способствовала экономическому подъему региона, но и стимулировала культурный обмен и взаимовлияние между разными народами,

населяющими Семипалатинск. Татарские купцы и промышленники вводили в оборот новые формы торговли, способствовали развитию инфраструктуры и поддерживали культурные инициативы, что делало их важными фигурами в общественной жизни города.

Актуальность исследования заключается в необходимости детального анализа вклада татарской общины в развитие Семипалатинска, что позволяет расширить понимание исторических процессов, происходивших на территории Казахстана в этот период. Систематизация и исследование влияния татарской общины помогут не только лучше осмыслить их роль в местной экономике и культуре, но и выявить те механизмы, которые способствовали интеграции татар в местное общество и их взаимодействию с другими этническими группами.

Таким образом, настоящее исследование направлено на раскрытие значимости татарской общины в контексте экономического и культурного развития Семипалатинска в XIX - начале XX века.

Материалы и методы

В рамках настоящего исследования использовались разнообразные источники и методы, направленные на комплексное изучение роли татарской общины в экономическом и культурном развитии Семипалатинска в XIX - начале XX века. Применение различных методов исторического анализа позволило достичь высокой степени достоверности и объективности полученных результатов.

Основу источниковой базы составили архивные материалы, опубликованные документы, а также научные исследования и краеведческая литература, освещающие социально-экономическую и культурную историю Семипалатинска. Архивные документы, извлеченные из Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), предоставили важные данные о торговой деятельности татарских купцов, их участии в городском управлении, строительстве мечетей и других аспектах общественной жизни. Особое внимание уделялось материалам переписи 1897 года, документам Семипалатинской городской думы, а также ведомостям о купчих и торговых операциях. К числу опубликованных источников относятся сборники документов, такие как «Материалы по киргизскому землепользованию», «Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII - начало XX вв.)» и др.

Для достижения целей исследования были использованы следующие методы:

Историко-генетический метод - позволил проследить процесс формирования и развития татарской общины в Семипалатинске, выявить ключевые этапы их переселения и интеграции в местное общество. Историко-сравнительный метод применялся для анализа экономической и культурной деятельности татарской общины в сравнении с другими этническими группами региона. Это позволило выявить уникальные черты и особенности участия татар в развитии Семипалатинска. Социально-экономический анализ был направлен на изучение торговой и предпринимательской деятельности татарских купцов, их вклад в развитие местной экономики, а также на исследование социальных аспектов жизни татарского населения. Историко-биографический метод использовался для изучения жизни и деятельности отдельных представителей татарской общины, внесших значительный вклад в развитие Семипалатинска. Это позволило выявить личные мотивы и стратегии адаптации татарских купцов и предпринимателей в условиях экономических и социальных изменений в регионе. Контент-анализ архивных и опубликованных источников, официальные документы, данные переписей и статистические отчеты, способствовал выявлению ключевых аспектов взаимодействия татарской общины с другими этническими группами и их вклад в культурное развитие региона.

Результаты данного исследования могут быть использованы для дальнейшего изучения роли этнических меньшинств в развитии казахстанских регионов во второй половине XIX – начале XX века. Кроме того, материалы работы могут служить основой для разработки образовательных программ, посвященных истории и культуре народов Казахстана, а также для подготовки научных публикаций и проведения краеведческих исследований.

Таким образом, применение комплексного подхода к изучению истории татарской общины в Семипалатинске позволило всесторонне осветить их вклад в экономическое и культурное развитие региона, а также выявить ключевые факторы, способствовавшие успешной интеграции татар в местное общество.

Обсуждение

Изучение торговли и экономического развития Прииртышья и Сибири в XIX веке занимало важное место в трудах исследователей. Во многих исследованиях содержится множество количественных данных и информационные разделы, отражающие состояние определенных отраслей в краткосрочной хронологической перспективе. Были поставлены задачи по определению роли прииртышских городов в развитии транзитной инфраструктуры (Венюков, 1861:161), динамики товарооборота между Россией и Казахстаном (Завалишин, 1867:145), а также особенностей торгового движения между Западной Сибирью, Средней Азией и китайскими владениями (Балкашин, 1881:32). Однако данные работы ограничивались объяснением рыночных явлений в развитии экономики региона.

Так, Г.Н. Потанин в своих работах обратил внимание на преимущественно торгово-ростовщический характер формировавшейся здесь буржуазии. (Потанин, 1867.) В частности, он дал подробную характеристику купечеству Семипалатинска и других городов Семипалатинской области, которые играли ключевую роль в экономическом развитии региона. Семипалатинск, находившийся на пересечении транзитных торговых путей, стал главным центром купечества в Прииртышье. Важный вклад в изучение сибирского купечества внёс Н.М. Ядринцев, который писал о монополистах, доминировавших на сибирском рынке. По его наблюдениям, отсутствие конкуренции позволяло таким купцам устанавливать завышенные цены на свои товары, что создавало условия для недобросовестной торговли . Экспедиции, проводимые в Западной Сибири и Прииртышье в период с 1886 по 1890 годы, дали ценные статистические данные, которые были опубликованы в 22 специальных изданиях под названием «Материалы для изучения хозяйственного быта государственных крестьян и инородцев Западной Сибири». Эти исследования подтвердили важность меновой торговли для региона и позволили углубить понимание взаимосвязей между различными экономическими процессами (Ядринцев, 1892:35).

XIX и XX веков многие краеведы-историки также уделяли внимание изменениям в экономике региона, вызванным влиянием капиталистических отношений. Например, Н. Абрамов(Абрамов, 1870) и Н. Я. Коншин (Коншин, 1900:54) в своих трудах описывали развитие торгово-промышленных Тема взаимодействия татарской диаспоры с экономическими процессами на территории Казахстана также нашла отражение в работах Г.С. Султангалиевой и Э.М. Гибадуллиной. Султангалиева, в своей монографии "Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов" (Султангалиева, Гибадуллина, 2002), раскрывает этапы расселения татар в Оренбургской губернии и показывает, как татарские купцы и торговцы влияли на развитие торговли в регионе. Гибадуллина, в свою очередь, подробно исследует участие татар в организации торговли на территории Казахской степи в XVIII-XIX веках (Гибадуллина, 2013). Помимо этого, фундаментальные труды по российской географии и этнографии конца XIX — начала XX веков, такие как "Россия: полное географическое описание нашего отечества", под редакцией В.П. Семенова и П.П. Семенова-Тян-Шанского, предоставляют важные сведения о хозяйственной и культурной жизни казахских степных областей. Этот труд, в частности, освещает экономические и социальные аспекты жизни населения Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областей. **(**Россия,1903(2017))

Исследования развития ярмарок и их роли в торгово-экономических отношениях Сибири и Казахстана во второй половине XIX века представлены в монографии Т.К. Щегловой. Автор акцентирует внимание на взаимосвязи российско-азиатской торговли с формированием всероссийского рынка, что подчеркивает значимость трансазиатских торговых путей (Щеглова, 2002).

Исследование Касымбаева Ж.К. «Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг.: социально-экономический аспект» анализирует взаимодействие городских поселений региона с казахским кочевым населением, русскими переселенцами, а также со смежными территориями. Автор уделяет особое внимание посреднической роли городов в развитии торговых отношений между Казахстаном и соседними странами. В работе подчеркивается, что рост городов в регионе был обусловлен как экономическими интересами России, так и потребностями казахов-кочевников, а также политическими амбициями царской администрации по распространению своего влияния на казахские земли и соседние азиатские народы(Касымбаев,1990).

Монография О.Г. Климова «Организация изучения истории сибирского предпринимательства второй половины XIX – начала XX в.» посвящена исследованию истории предпринимательства в дореволюционной Сибири. В работе рассматриваются различные научные школы, жанры историографии, а также представлены библиографические данные и обзор трудов сибирских ученых по истории предпринимательства и купечества. Особое внимание уделяется методологическим подходам к изучению сибирского купечества, что позволяет комплексно осмыслить его роль в социально-экономическом развитии региона (Климова, 2021).

Книга «Казахстан – наш общий дом. Татары» посвящена истории и культуре татарского народа, проживающего в Казахстане. В ней рассматриваются различные аспекты их жизни, начиная с переселения и заканчивая современными достижениями. Основное внимание уделено межэтническому согласию и пониманию, подчеркивая, как татары стали неотъемлемой частью казахстанского общества и активно вносят вклад в развитие страны (Хайруллин, Хамидуллин, 1998).

В краеведческих изданиях, посвященных истории и культуре определенных регионов, важное место занимают работы В.Н. Кашляка. Его исследования, в частности труды о семипалатинских купцах и промышленниках, представляют собой глубокий анализ культурных и экономических аспектов Восточного Казахстана. Автор детально изучает местные обычаи, фольклор и традиции, уделяя особое внимание взаимодействию различных этнических групп. Использование большого количества архивных документов и воспоминаний очевидцев делает его работы надежным источником для исследователей. Особую ценность имеют его исследования, в которых освещается роль городов в экономической жизни региона, а также вопросы культурного взаимодействия.(Кашляк, 2004); (Кашляк, 2002); Кашляк, 2007)

Одной из значимых краеведческих работ также является книга М. Ситуды "Семипалатинск купеческий". В ней подробно исследована деятельность семипалатинских купцов, их вклад в развитие города, а также их социальная и культурная роль. Автор уделяет особое внимание ключевым фигурам купечества, их семейным и деловым связям, которые играли важную роль в формировании общественной и культурной среды Семипалатинска с XVIII века до 1917 года (Ситуда, 2019)

Кроме того, рассматриваются сборники, которые предоставляют ценные материалы о Семипалатинском регионе. В частности, сведения о Семипалатинской области, полученные в ходе переписи 1897 года, а также данные экспедиционного сборника под руководством Ф.Щербины, состоящего из 13 томов под названием «Материалы по киргизскому землепользованию» (Материалы, 1898-1906). Особый интерес представляют 8 и 9 тома, посвященные Зайсанскому и Усть-Каменогорскому уездам, а также 2 и 3 тома, содержащие результаты работ, проведенных аналогичным образом в 1913 году. Эти материалы можно рассматривать не только как источники данных, но и как определенные исследования. В них содержится значительное количество сведений о природно-географических условиях региона, его земельных ресурсах, хозяйственной деятельности и особенностях землепользования.

В сборнике документов, выпущенном Управлением архивов Восточно-Казахстанской области под названием «Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII – начало XX вв.)» **(**Торговые, 2004**)**, представлены архивные материалы. Они отражают роль

Семипалатинского Прииртышья и его административного центра – города Семипалатинска в развитии внутренней и внешней торговли, которая занимает важное место в отношениях с Россией, странами Средней Азии и Китайской Народной Республикой.

Сборник "Этноконфессиональная политика Российского государства по отношению к татарам-мусульманам в Степном крае" (Муфтахутдинова,2020) представляет собой собрание документов и материалов, освещающих политику Российской империи в отношении татар-мусульман в этом регионе. В сборнике представлены исторические документы, официальные указы, переписка и другие источники, демонстрирующие, как формировалась и реализовывалась государственная политика по отношению к татарскому мусульманскому населению. Эти материалы охватывают различные аспекты жизни татар-мусульман, включая религиозную деятельность, образование, экономическую деятельность и общественные отношения. Основной целью сборника является отражение многогранности этноконфессиональной политики Российской империи и её влияния на жизнь татарского населения в Степном крае. Сборник предоставляет исследователям и читателям важные первоисточники для углубленного изучения данной темы.

Сборник «Татары в Казахстане» (Хайруллина, 2015) содержит краткие биографические данные лиц татарской национальности, проживающих или проживавших в Казахстане. Как полноправные граждане Республики Казахстан, татары вносили и вносят заметный вклад в дальнейшее развитие государства, занимая достойное место в казахстанском обществе. Личности, внесенные в данный сборник, являются видными представителями татарского народа**.**

Семипалатинский регион представляет собой ценный источник научных исследований, основанных на ряде важных публикаций. Например, в статье «История татарской общины Семипалатинска» рассматривается история формирования татарской общины города, с акцентом на функционирование мечетей, образовательных учреждений, развитие мусульманской благотворительности и суфизма. Вплоть до начала XX века татары составляли значительную часть населения города, что оказало влияние на экономическое развитие региона. Торговцы из татарской общины сыграли ключевую роль в формировании местной экономики, а их медресе принимали студентов со всей Российской империи. (Шаблей, 2020)

В статье А.Ж. Габдулиной и соавторов «The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire» проводится анализ торгово-промышленного развития окраин Российской империи в конце XIX - начале XX веков. На примере семьи Плещеевых исследуется роль промышленников и купцов в экономике казахских регионов, опираясь на архивные источники (Gabdulina, Dzhumagaliyeva, Akhmetova, Aubakirova, 2020).

Б.Ж. Атантаева и Д. Чунгалов в своей работе «Роль купцов в становлении Семипалатинска как торгового и промышленного города в XIX – начале XX вв.» подробно анализируют вклад местных купцов в развитие Семипалатинска как важного торгово-промышленного центра (Атантаева, Чунгалов, 2018). В статье Б.Ж. Атантаевой и Р.Д. Ахметовой исследуется история формирования татарского купечества в регионе, рассматриваются причины миграции татар и их вклад в развитие региона (Атантаева, Ахметова, 2019).

Работа А.Ж. Габдулиной и соавторов «Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity» акцентирует внимание на предпринимательской и благотворительной деятельности купцов степных регионов, подчеркивая важность развития инфраструктуры и торговых путей (Gabdulina, Aubakirova, Akhmetova, Abenova, 2021).

Статья К.А. Абдрахманова «Караванная торговля среднеазиатских купцов с Россией в первой четверти XIX века» анализирует трудовую деятельность среднеазиатских купцов, занимавшихся караванной торговлей, выделяя особенности организации и обеспечения безопасности торговых путей. (Абдрахманов, 2021)

В работе В.З. Галиева «Участие татарских мулл в развитии образования среди казахов в

20-60-х годах XIX века» исследуется роль татарских религиозных деятелей в образовании казахов в условиях административных реформ Российской империи, что способствовало распространению грамотности и духовному просвещению среди казахского населения (Галиев, URL).

Таким образом, Семипалатинск и его купечество оказали значительное влияние на экономическое и культурное развитие Прииртышья и Западной Сибири. Труды различных исследователей, включая краеведов, помогают лучше понять динамику этих процессов и роль различных этнических групп в становлении региона.

Результаты

История появления и формирования татар в Семейпалатинском регионе уходит корнями в глубокое прошлое. Заселение побережья Иртыша представителями других народов часто связывают с сталинской политикой или со Второй мировой войной. Однако прибытие татар в Семейский регион не совпало с периодом массовой этнической пестроты в нашем крае. Согласно трудам В.В. Радлова, татары начали переселяться на берега Иртыша еще в 15-16 веках (Радлов, 1989:118). Завоевание Казанского ханства в 1552 году, а также жестокая колониальная и русификационная политика царского правительства стали причиной массового переселения татар в другие регионы. В результате этого многовекового миграционного процесса значительная часть волжских татар, в поисках благоприятных мест для проживания, распространилась на Урал, Сибирь, а также на север, восток и юг казахских земель. Во второй половине XVIII века в Оренбурге, городе, расположенном близ границы с казахской степью, осело значительное число татар. Особенно активно переселялись сюда люди, занимавшиеся торговлей Хайруллин, Хамидуллин, 1998:58).

Однако предприимчивые и склонные к торговле татары, в поисках новых рынков сбыта, добровольно переселялись на берега Иртыша. Они занимались транспортировкой товаров с территории России в Центральную Азию, связывая между собой народы и культуры. Этот поток переселенцев стал первой волной татар, ступивших на территорию нашей страны (Завалко, 2004:151-158).

С усилением политики русификации Волго-Уральского региона в Российской империи и предоставлением свободы переселения русским крестьянам в отдаленные районы, правительство России стало принимать меры для развития торговли в казахской степи. Например, чтобы облегчить местную торговлю, неоднократно отменялись различные пошлины: в 1831 году на кожу и масло, в 1835 году на зерно, сельскохозяйственные и другие металлические изделия. В 1845 году торговцам было разрешено начинать обменную торговлю в Киргизской степи. В 1868 году с изданием Степного Положения, все пошлины были уничтожены, и торговля стала вестись на общих основаниях. В результате в Семипалатинском регионе стали прибывать купеческие татары (Гибадуллина:70-72).

Таким образом, на казахских землях стали появляться слободы, состоящие из однородных татар. По данным на 1836 год, в Петропавловске проживало 459 татар, в Семее-1451, а в Усть-Каменогорске-210 татар. По переписи 1897 года в Казахстане проживало 55 984 татарина. Этот показатель составлял 1,34% от численности казахского народа. В конце XIX века татары в большом количестве сконцентрировались в двух регионах Казахстана. В Уральской области проживало 17,8 тыс. человек, а в одном Семипалатинском уезде-9,9 тыс. татар. По результатам переписи татары стали третьей по величине этнической группой в казахской степи. В социальном отношении большинство татарских переселенцев относилось к сословию мещан (37,6 %), 28,2 % татар являлись крестьянами; 9,9 % - казаками и 2,4 % - к упцами. (Масанов и др. 2000:259-261).

Важным показателем насильственного разрушения социальной структуры татарского населения, является сфера торговли. В начале XIX в. казанцы, как господствующее торговое сословие, снабжала китайскими и среднеазиатскими товарами не только местное население, но и обеспечивало товарами население Сибири, более того, казанцы были главными посредниками в торговле Китая и России (Радлов, 1989:288). Приведенные выше факты,

показывают, чем был вызван отток булгарского населения из рассматриваемого региона.

Мы уже затронули процесс социального расслоения татар, стоит лишь добавить, что зажиточные крестьяне продавали землю и перебирались в город, пополняя отряд купечества средней руки. Сведенья Семипалатинских областных ведомостей: «… Семипалатинский мещанин Мухамед – Галия Ибетул улы совершил купчую, данную ему киргизом Кзыл-мулибеком Рахимжановым, на покупку первым у последнего дворового места земли находящейся в городе Семипалатинске на второй от речки Семипалатинки улице. Дворовое место куплено за 2 рубля с полтиною». Сведенья от 22 марта 1889г. « Совершена купчая в Семипалатинске от временного купца Мухамедьяра Ибатуллина данное ему мещанином Сабитовым Шарафутдином, за купленный у последнего двухэтажный дом с надворными строениями и землею. Дом куплен за двести рублей» (Закиев, 2002:84).

Крупные и мелкие предприниматели Семипалатинска извлекали существенную экономическую выгоду благодаря выгодному географическому положению Кульджи и Кашгара. В частности, в Яркенде осуществлялись закупки таких товаров, как златотканые индийские платки, кашмирские шали и шелковые изделия, а в Кульдже – чай и другие товары. Сергей Марков в своем труде «Идущие к вершинам» отмечает, что правители Кашгарии проявляли заинтересованность в расширении торговых связей между городами Восточного Туркестана, Казахстана и России. Правитель Кашгара Хакимбек Зурдун, стремясь к развитию торговли, посетил Семипалатинск, Петропавловск и Казань, активно призывая татарских купцов из Казахстана и Сибири к участию в торговых операциях с Западным Китаем. (Хайруллин, Хамидуллин, 1998:66). Развитие торговых отношений в Семипалатинском регионе стало основным двигателем развития города. Этот процесс был также тесно связан с именами татарских купцов. Грамотные и хорошо владевшие русским языком семейские купцы даже писали письма самому Александру II с просьбой о предоставлении льгот по таможенным пошлинам. (Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК) Ф.64. Оп.2. Д.108. Л.48.)

Татарские купцы и промышленники играли значительную роль в местном самоуправлении Семипалатинска, регулярно избираясь в состав гласных городской думы. Вместе с тем, со стороны представителей татарских купцов в Думе города были не согласные по распределению количество среди гласных. Так, имеются архивные документы о том, что гласные магометаны Семипалатинской городской Думы в количество 7 человек *(Валия Хамитова, Садыка Мусина, Хусаина Мусагитова, Галия Хусаинова, Каюма Муртазина, Шерьяздана Рафикова и Искака Габдулжапарова)* 19 апреля 1905 года написали прошение Министру Внутренних Дел, в котором поставили вопрос об увеличении в Семипалатинской Городской Думе числа гласных магометан до половины общего их числа. В результате, прошение гласных магометан удовлетворены частично, так как министр внутренних дел разрешил допустить магометан в составе гласных Семипалатинской Городской Думы в количестве одной четверти общего их числа. (ЦГА РК Ф.15. Оп. 1. Д. 1326. Л. 5-6. 22.)

В 1900-е годы в Семипалатинске обладателями крупных мельниц были также представители татар, которые зарабатывали на этой отрасли огромные доходы. Кроме того, они обеспечивали мукой не только город Семей, но и города и населенные пункты Прииртышья. Посевная пшеница местного населения была приобретена мусинской мельницей, расположенной в Семипалатинске, и занималась экспортом муки в соседние регионы и даже в Россию. (Гибадуллина, 2013:70-72).

Именно татары первыми реализовали потенциал реки Иртыш. Семья Мусиных, выходцев из татар, основала Иртышский флот. В 1880-х годах они начали использовать Иртыш в коммерческих целях. Развитие промышленности в регионе и стремительный рост городов не только вызвали спрос на логистику грузоперевозок, но и удовлетворили потребность в более быстром перемещении грузов. Мусин был первым, кто организовал не только грузовые перевозки, но и пассажирские перевозки для жителей прииртышья. Под маркой «Мусин» первые пароходы перевозили пассажиров к их пунктам назначения. Таким образом, Латиф Мусин создал небольшой флот на Иртыше и стал монополистом в водных перевозках на

реке. В 1908 году две трети из 46 пароходов и 87 барж на Верхнем Иртыше принадлежали Латифу Мусину. Эффективно используя свои транспортные мощности, Латиф позже занялся добычей золота на заброшенных русскими рудниках (Атантаева, Ахметова, 2018:511-535).

В горнодобывающей отрасли, особенно по добыче золота, несколько рудников Восточного Казахстана перешли во владение татар. Месторождения, изначально принадлежавшие русским, постепенно передавались в владения татарских купцам. Например, в 1910 году в справочнике регионального инженера А. Холодковского были указаны что, расположенные в Семипалатинском и Усть-Каменогорском уездах «Фатиховский», «Латифовский», «Фида-Ахметовский», «Садковский», «Валиевский», «Удалый», «Гражданин», «Пустой», «Почетный», «Ивановский», «Виктор», «Осенняя идиллия» и «Свято-Николаевские» рудники перешли во владение компании «М. С. Мусин, М. В. Халитов и Ко». Эти руды с татарскими названиями принадлежали непосредственно татарам, а те, что с русскими названиями, арендовали у русских, добывали золото и продавали в другие регионы (ЦГА РК Ф. 10. Оп. 1. Д. 4036. Л. 5-6.). Нельзя не назвать татар одним из основоположников горного дела в Семипалатинском регионе.

Исторически сложилось так, что татары внесли значительный вклад в развитие города Семей. В частности, в сфере просвещения, легкого и тяжелого производства, торговли, религиозной грамотности и благотворительности татары оказали непосредственное влияние на процветание нашего города. В XIX-начале XX века татары способствовали повышению уровня грамотности местного населения, образованию и открытию медресе. В условиях отсутствия в Казахстане специально систематизированных государством образовательных учреждений именно татары стали главными распространителями грамотности среди казахского населения. Уже в 1820-х годах в Семипалатинске открылся первый мектеб, а к 1850-м годам их количество значительно возросло, достигнув 14. К 1863 году в городе насчитывалось 9 частных татарских школ, в которых обучались 479 учащихся. Сопоставление этих данных с общим количеством учебных заведений в Семипалатинске демонстрирует интересную картину. В городе также существовало 14 казачьих приходских училищ, уездное и женское училище, в которых обучались 339 учеников. Таким образом, татарские школы составляли почти половину всех учебных заведений, а число их учеников превышало количество учащихся в других школах города. В этих учебных заведениях дети посещали занятия не более 3–4 месяцев в год. Школы не имели четкой учебной программы, устава, постоянных источников финансирования или годового бюджета. Обучение осуществлялось муллами из среды оренбургских и сибирских татар, которых содержали за счет родителей учащихся. С каждым годом количество детей, поступающих в новые школы, увеличивалось. В то же время продолжали существовать частные татарские школы, где обучались дети мусульман. Сохранились также данные о мектебах в казахских округах, свидетельствующие о педагогической деятельности татарских мулл среди казахского населения.

Татарские купцы занимают особое место в культурном развитии города Семей. Они очень активно участвовали в развитии культурных очагов в нашем городе. В начале XX века в Семипалатинске функционировало около 70 благотворительных обществ, играющих важную роль в социальной жизни города. Основное направление благотворительности было направлено на развитие культуры и образования. Они оказали положительное влияние на развитие искусства, архитектуры и полиграфии и даже спортивных игр. В 1910-х годах в Семипалатинске при поддержке татар функционировала типография «Ярдәм» («Помощь») (Хайруллина, 2015:10). Именно в этой типографии в 1912 году были опубликованы две книги Шәкәрима Құдайбердіұлы. Также здесь издавалась газета «Эшче халык сүзе» («Слово рабочего народа») (Бекиш и др., 2021:9).

В Семипалатинске книжная торговля получила значительное развитие, и некоторые татарские купцы владели собственными книжными магазинами, способствуя распространению печатной продукции и культурному обмену в регионе. По данным на 16 ноября 1901 года в городе Семей расположено 8 книжных магазинов. Среди них были татары владели 3 книжными магазинами. Их владельцами были купцы 2-й гильдии - Хадыров

Халимуллин, Искак Нигматуллин и временно семипалатинский купец - Махмедяр Ибатуллин (ЦГА РК Ф.15. Оп.1. Д.507. Л.2.). Помимо магазинов, владельцы книг на рынке в основном татары, о чем свидетельствует письмо Хабибуллы Сейфуллина военному губернатору Семипалатинской области. В своем письме он просил о возможности продавать разрешенные религиозные книги и давать особые показания. (ЦГА РК Ф.15. Оп.1. Д.519. Л.7.). Однако просьбы татарских купцов не получили постоянной поддержки со стороны военных губернаторов. Например, 24 августа 1902 года ходатайство Г. Халитова, сына Х. Халитова, татарского купца 2-го гильдии, было отклонено губернатором Семипалатинской области Соколовским. (ЦГА РК Ф.15. Оп.1. Д.511. Л.3.). Основная причина таких решений заключается в том, что большинство продаваемых книг являются религиозными. Также продавались арабские книги, которые могли читать в основном только сами татары, которые получали книги для учеников мечетей и медресе через эти магазины. Татарские купцы занимались книготорговлей не только в Семее, но и на Коянды-Ботовской ярмарке. Один из них-Оренбургский мещанин Галимжан Мухамедрахимов (ЦГА РК Ф.15. Оп.1. Д.527. Л.5.).

Изменение архитектурного облика города Семей также напрямую связано с татарами, чьи мечети, дома, торговые точки и фабрики сделали город Семей крупным центром. В тот период Татарская слобода стала одной из самых живописных достопримечательностей города. Жилые дома, построенные в европейском стиле, расположены вдоль одной улицы. Стали закладываться не только одноэтажные дома, но и несколько этажных частных жилых домов. Двор дома был огорожен, а входные ворота и экстерьер домов были отделаны, как и в крупных городах России. Двор, окрестности дома благоустроены, народы, проживающие в Семее и близлежащих регионах, начали учиться у татар пользоваться и осуществлять бытовые блага того времени.

Татарские купцы приложили все усилия для чистоты и распространения ислама, развития религиозной грамотности. Кроме того, они считали своим долгом построить мечеть. Группа купцов объединилась или лично построила мечети на прилегающих землях. 8 июля 1857 года Фиткулла Гатиев обратился к российскому императору Александру Николаевичу с просьбой разрешить строительство мечети у него во дворе. В тексте заявления Фиткулла просит разрешения, ссылаясь на бедность Семипалатинского народа, на то, что они сами не в состоянии построить мечеть вместе, у него есть возможность построить деревянную мечеть на собственные средства для народа со своего двора. Предлагает схему внешнего вида мечети и ее конструкции. (Торговые, 2004: 60).

Одной из архитектурных реликвий, ставших сегодня символом Семея, стали татары, заложившие фундамент единственной мечети с двумя башнями, расположенной на территории Казахстана. Мечеть была построена в 1858-1862 годах местными купцами Сулейменовым, Абдышевым, Рафиковым, Халитовым. (Камалджанова, 2012:94-102). Из этого мы можем проследить сплоченность татарских купцов и их приверженность религии. Мечеть с одной башней, ставшая архитектурным шедевром в Татарском районе Семея, была построена в 1910 году богатым купцом Латифом Мусином на собственные средства. Данная мечеть по сей день служит на благо страны.

В 1908 году в Семипалатинске была открыта мусульманская библиотека, управляемая Рахматуллой эфенди Елькибаевым. Примечательно, что в отличие от Петропавловской мусульманской библиотеки, также начавшей свою работу в 1908 году, где местные муллы выступали против равного доступа женщин к этому образовательному учреждению, в Семипалатинске подобные разногласия не возникли. Для женщин и девушек были выделены специальные часы посещения: они могли посещать библиотеку ежедневно с 12 часов дня до 6 часов вечера. В это время они имели доступ к различным газетам, журналам и мусульманским трактатам. (Милли-мәдәни, 2017:47).

Татары были одной из ключевых народов, способствовавших превращению Семипалатинска в культурный центр. В начале XX века в Семее был основан татарский театр «Мадэният» («Культура»), который радовал зрителей своими интересными постановками. В труппу театра входили 15 мужчин и 3 женщины. Однако из-за отсутствия постоянного

помещения актерам приходилось репетировать в своих квартирах. 10 и 31 января 1914 года драматическая труппа театра представила свои постановки жителям города, которые смотрели спектакли до поздней ночи. В этих постановках участвовали молодые татарские интеллигенты. Татары внесли вклад не только в развитие культуры, но и спорта. В 1913 году при поддержке татар в Семее была создана первая в Казахстане футбольная команда под названием «Ярыш», в которой играли молодые казахи и татары. (Хайруллина, 2015:10). Великий казахский писатель Мухтар Ауэзов также был членом этой футбольной команды.

Заключение

Близость татар к образованию и культуре была обусловлена их торговыми связями с Внутренней Россией, Средней Азией и государствами Европы, а также знанием русского языка и языков других тюркских народов. Татарское население узнавало о новостях в мире, научных и технологических новшествах раньше казахов. Благодаря своей склонности к торговле и умению налаживать хорошие отношения с другими народами, татары использовали достижения своего времени не только для собственных целей, но и для совместного использования с окружающим их обществом. Примером этого могут служить их благотворительные фонды, оказывающие помощь местным сообществам. Известно, что в советский период стремились представить русскую нацию как «окно в Европу» для других народов, которые якобы были наставниками казахов в европейской культуре. Однако, на самом деле, до того как коммунисты начали принудительное внедрение культурных изменений в казахской степи, именно татары были тем народом, который привносил европейскую культуру в гармонии с исламскими традициями.

Одежда, быт и стремление к новшествам татарских семей несли в себе европейский дух. Они не избегали нововведений. Если в Европе или Внутренней России появлялись новые технологии или культурные феномены, татары были одними из первых, кто стремился их освоить и внедрить. Таким образом, исторически можно сказать, что татары внесли значительный вклад в общее развитие общества Семипалатинска. В настоящее время представители татарского этноса в Семее активно участвуют во всех сферах общества. С момента их заселения на землю Семея они активно содействуют социальному, культурному и экономическому развитию страны.

Таким образом, политические и культурные связи, общая историческая судьба, сходство языков и единство религии способствовали формированию общих черт в быту, языке, фольклоре, литературе и искусстве казахского и татарского народов. Несомненно, положительный исторический опыт дружеских связей казахов и татар будет способствовать формированию высокой культуры межнациональных отношений.

Список литературы

Gabdulina A.Zh., Dzhumagaliyeva K.V., Akhmetova R. D., Aubakirova H. A., The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire. A.Zh. //Bylye Gody. 2020 56(2) p.674

Gabdulina A.Zh.,, Aubakirova K.Sh., Akhmetova R.D., Abenova G.A., Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity. //Bylye Gody. 2021. 16(2) p.738

Абдрахманов К.А. Караванная торговля среднеазиатских купцов с Россией в первой четверти XIX в. //Вестник Российского университета дружбы народов. № 3(20).- 2021.- С. 399-410.

Абрамов Н.А. Город Павлодар в статистическом отношении // Известия ИРГО. СПб., 1870. Т. 6. Отд. 1.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д. Татарское купечество Семипалатинской области в XIX-начале XX века // Сибирское купечество: истоки, деятельность, наследие материалы третьей Всероссийской научной конференции. Томск, 2019. С. 262-269.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д. Татары Семипалатинского Прииртышья в историческом

и культурном аспекте (XIX – нач. XX вв.) // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay 4(4). 2018. – С.511-535.

Атантаева Б.Ж., Чунгалов Д. Роль купцов в становлении Семипалатинска как торгового и промышленного города в XIX – начале XX вв. // Материалы XVI Международной научно-практической конференции «Инновационные процессы в науке и технике XXI века (Нижневартовск, 20 апреля 2018 г.), Том I. - Тюмень ТИУ, 2018. – С. 128-131.

Балкашин Н. Торговое движение между Западной Сибирью, Средней Азией и Китайскими владениями // Записки ЗСО ИРГО. Омск, 1881. Кн. 3. С. 1-32.

Бекиш Е.Т., Мухаметшин А.Г., Сардарова Э.А., Оразбаков А.Ж. Просветительское движение в Казахстане и татарская интеллигенция // Мир науки. Педагогика и психология, 2021 №3, стр 12: Просветительское движение в Казахстане и татарская интеллигенция (mir-nauki.com)

Венюков М. Краткий обзор внешней торговли через Западную Сибирь в 1851-1860 гг. // Записки ИРГО. СПб, 1861. Кн. 3. С. 161-186.

Галиев В.З. Участие татарских мулл в развитии образования среди казахов в 20-60-х годах XIX века (на материалах внешних окружных приказов). URL: http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/5/pedagog_galiev.htm#_ftnref11 (дата обращения: 30.08.2017).

Гибадуллина Э.М. Татары в российской торговле на территории Казахской степи во второй половине XVIII - 60-е гг. XIX вв.: монография. Казань: Республиканский центр мониторинга качества образования, 2013. 176 с.

Гибадуллина Э.М., Татарские торговцы в Семипалатинской области Казахстана во второй половине XIX-начале XX вв. //Балтийский гуманитарный журнал. 2013. № 4 С.70-72. Завалишин И. Описание Западной Сибири. М. Т. 3: Сибирско-киргизская степь. СПб., 1867.-145 с.

Завалко Д. А. 2004. Татарская диаспора на территории Восточного Казахстана в XIX в. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материал V Международной научно-практической конференции. - Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2004. Стр 364

Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. — М.: Инсан, 2002, 496 с.

Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII- начало XX вв.): монография / Г.С. Султангалиева ... – Уфа : РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. – 257.

Камалджанова Т.А. Татарская диаспора Восточно-Казахстанской области в XVIII-XIX вв. //Вопросы исторической науки: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2012 г.). – М.: Ваш полиграфический партнер, 2012. С. 94-102.

Касымбаев Ж.Қ. Города Восточного Казахстана в 1861— 1917 г.: (социально-экономический аспект). — Алма-Ата: Гылым, ^1990.-184 с

Кашляк В.Н. Храмы Семипалатинска: прошлое и настоящее / Хронология событий. Семипалатинск: [б.и.], 2004. 610 с].

Кашляк В. Н. Семипалатинск. Три века истории / В. Н. Кашляк. - Новосибирск : Печатник, 2002. – 368 с.

Кашляк В.Н. Семипалатинск: их именами названы... / Кашляк В. - Семипалатинск : [б. и.], 2007. - 355 с.

Климова О.Г. Организация изучения истории Сибирского предпринимательста второй половины XIX - начала XX в. – Барнаул, 2021.-334с.

Коншин Н.Я.Материалы для истории Степного края // Памятная книжка Семипалатинской области. Семипалатинск, 1900. 54 с.

Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. Учеб. пособие. Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 608 с.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Экспедицией по исследованию степных областей в 13 т. / Свод материалов по киргизскому землепользованию, собранных и разработанных Экспедицией по исследованию степных

областей. – СПб., 1898-1906.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Казахстан татарлары.Семей.-Казан, 2017. – 360 б. – (Фәнни экспедициялар хәзинәсеннән; унжиденче китап)

Муфтахутдинова Ш. «Этноконфессиональная политика Российского государства по отношению к татарам – мусульманам в Степном крае. Сборник документов и материалов.– Казань: ООО ПК «Астар и Я», 2020. – 181с.»

Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. М., 1867.

Радлов В.В. Из Сибири: страницы с дневника. М., 1989. – 749 с.

Россия: полное географическое описание нашего отечества : настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В.П. Семенова и под общ. руководством П.П. Семенова, вице-пред. Имп. Рус. геогр. о-ва и проф. В.И. Ламанского, пред. Отд-ния этнографии Имп. Рус. геогр. о-ва. Т. 18 : Киргизский край : [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области] / сост. А.Н. Седельников, Л.П. Осипова, А.Н. Букейхапов [и др. ; предисл.: В. Семенов]. - Санкт-Петербург, 1903 (2017). - VIII, 478 с.

Ситуда М. Семипалатинск купеческий./ Ситуда М.- Семей, 2019.-255с.

Татары в Казахстане: Энциклопедический словарь. 3-е, испр. и допол. изд. /Под ред. Г.Т. Хайруллина. – Алматы: изд. «Таугуль Принт», 2015. - 348 с.

Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII-начало XX вв.) // Сборник документов - Управление архивами Восточно-Казахстанской области**,** Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области - Семипалатинск, 2004. - 350 с.

Хайруллин Г.Т., Хамидуллин А.Г. Казахстан – наш общий дом. Татары. – Алматы: Білім, 1998 – 128 с.

Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК) Ф.64. Оп.2. Д.108. Л.48.

ЦГА РК Ф. 15. Оп. 1. Д. 507. Л. 2.

ЦГА РК Ф. 15. Оп. 1. Д. 511. Л. 3.

ЦГА РК Ф. 15. Оп. 1. Д. 519. Л. 7.

ЦГА РК Ф.15. Оп.1. Д. 527. Л. 5.

ЦГА РК Ф. 10. Оп. 1. Д. 4036. Л. 5-6.

ЦГА РК Ф.15. Оп. 1. Д. 1326. Л. 5-6. 22.

Шаблей П.С. История татарской общины Семипалатинска // Историческая этнология. 2020. Т. 5, № 1. С. 75–94. DOI: 10.22378/he.2020-5-1.75–94

Щеглова Т.К. Ярмарки Западной Сибири и Степных областей во второй половине XIX века. Из истории российско-азиатской торговли Монография. – Барнаул: Барнаульский государственный педагогический университет (БГПУ), 2002. – 236 с.

Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. СПб., 1892. 720 с. С. 353.

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ДАМУЫНА ТАТАР ҚАУЫМЫНЫҢ ӘСЕРІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Татьяна К. Щеглова, Улжан С. Сайранбекова*

Алтай мемлекеттік педагогикалық университеті, Барнаул, Ресей

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан

Аннотация. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Семейдің шаруашылық және мәдени өмірінің дамуындағы татар қауымының рөлі қарастырылады. Татар саудагерлері мен кәсіпкерлерінің қаланың аймақтың маңызды сауда-өнеркәсіп орталығы ретінде дамуына қосқан үлесі басты назарда. Татар диаспорасының сауда, көлік, тау-кен өнеркәсібін қоса алғанда, түрлі салалардағы белсенділігіне ерекше назар аударылады. Татар көпестері қаланың қолайлы географиялық жағдайын пайдалана отырып,

Орталық Азиямен, Ресеймен және Қытаймен сауда қатынастарын белсенді дамытты, бұл аймақтың экономикалық өркендеуіне ықпал етті.

Сонымен қатар, мақалада татарлардың қалаға мәдени ықпалы қарастырылған. Олардың сауаттылық пен білімді дамытудағы күш-жігері, соның ішінде мектептер мен медреселер құру, мәдени және діни бастамаларды қолдау туралы баяндалады. Татар саудагерлері мен өнеркәсіпшілері көптеген қоғамдық ғимараттар мен мешіттер салып, қаланың сәулет өнерінің дамуына айтарлықтай әсер етті.

Мақалада Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени ландшафтының маңызды элементі ретіндегі татар қауымының маңыздылығы атап өтіліп, олардың көпұлтты және көпконфессиялы қалалық ортаның қалыптасуына қосқан үлесі талданады. Зерттеу нәтижесінде автор татар қауымы Семейдің интеграциясы мен дамуында шешуші рөл атқарды, бұл оның аймақтық орталық ретінде эволюциясына ұзақ мерзімді әсер етті деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: көпес, Семей, сауда, татар кәсіпкерлігі.

THE INFLUENCE OF THE TATAR COMMUNITY ON THE ECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENT OF SEMIPALATINSK (SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY – BEGINNING OF THE XXth CENTURY)

Tatyana K. Shcheglova, Ulzhan S. Sayranbekova*
Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russia
Shakarim University of Semey, Kazakhstan

Abstract. The article examines the role of the Tatar community in the development of economic and cultural life of Semipalatinsk in the second half of the 19th – early 20th centuries. The focus is on the contribution of Tatar merchants and entrepreneurs to the development of the city as an important trade and industrial center of the region. Particular attention is paid to the activity of the Tatar diaspora in various fields, including trade, transport, mining and manufacturing. Tatar merchants, taking advantage of the city's favorable geographical position, actively developed trade relations with Central Asia, Russia and China, which contributed to economic prosperity ania of the region. In addition, the article examines the cultural influence of the Tatars on the city. Their efforts to promote literacy and education are described, including the creation of schools and madrassas, as well as support for cultural and religious initiatives. Tatar merchants and industrialists had a significant influence on the architectural development of the city, building numerous public buildings and mosques.

The article emphasizes the importance of the Tatar community as an important element of the socio-economic and cultural landscape of Semipalatinsk, analyzing their contribution to the formation of multinationality al and multi-confessional urban environment. As a result of the study, the author concluded that the Tatar community played a key role in the integration and development of Semipalatinsk, which had a long-term impact on its evolution tion as a regional center.

Key words: merchant, Semipalatinsk, trade, Tatar entrepreneurship.

References

Gabdulina A.Zh., Dzhumagaliyeva K.V., Akhmetova R. D., Aubakirova H. A., The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire. A.Zh. //Bylye Gody. 2020 56(2) p.674

Gabdulina A.Zh., Aubakirova K.Sh., Akhmetova R.D., Abenova G.A., Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity. // Bylye Gody. 2021. 16(2) p.738

Abdrahmanov K.A. Karavannaja torgovlja sredneaziatskih kupcov s Rossiej v pervoj chetverti XIX v. // Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. № 3(20).- 2021.-S. 399–410.

Abramov N.A. Gorod Pavlodar v statisticheskom otnoshenii // Izvestija IRGO. SPb., 1870. T. 6. Otd. 1.

Atantaeva B.Zh., Ahmetova R.D. Tatarskoe kupechestvo Semipalatinskoj oblasti v XIX - nachale XX veka // Sibirskoe kupechestvo: istoki, dejatel'nost', nasledie materialy tret'ej Vserossijskoj nauchnoj konferencii. Tomsk, 2019. S. 262-269.

Atantaeva B.Zh., Ahmetova R.D. Tatary Semipalatinskogo Priirtysh'ja v istoricheskom i kul'turnom aspekte (XIX – nach. XX vv.) // Ylken Altaj әlemi – Mir Bol'shogo Altaja – World of Great Altay 4(4). 2018. – S.511-535.

Atantaeva B.Zh., Chungalov D. Rol' kupcov v stanovlenii Semipalatinska kak torgovogo i promyshlennogo goroda v HIH – nachale HH vv. // Materialy XVI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Innovacionnye processy v nauke i tehnike XXI veka (Nizhnevartovsk, 20 aprelja 2018 g.), Tom I. - Tjumen' TIU, 2018. – S. 128-131.

Balkashin N. Torgovoe dvizhenie mezhdu Zapadnoj Sibir'ju, Srednej Aziej i Kitajskimi vladenijami // Zapiski ZSO IRGO. Omsk, 1881. Kn. 3. S. 1–32.

Bekish E.T., Muhametshin A.G., Sardarova Je.A., Orazbakov A.Zh. Prosvetitel'skoe dvizhenie v Kazahstane i tatarskaja intelligencija // Mir nauki. Pedagogika i psihologija, 2021 №3, str 12: Prosvetitel'skoe dvizhenie v Kazahstane i tatarskaja intelligencija (mir-nauki.com)

Venjukov M. Kratkij obzor vneshnej torgovli cherez Zapadnuju Sibir' v 1851–1860 gg. // Zapiski IRGO. SPb, 1861. Kn. 3. S. 161–186.

Galiev V.Z. Uchastie tatarskiz mull v razvitii obrazovanija sredi kazahov v 20-60-h godah HIH veka (na materialah vneshnih okruzhnyh prikazov). URL: http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/5/pedagog_galiev.htm#_ftnref11 (data obrashhenija: 30.08.2017).

Gibadullina Je.M. Tatary v rossijskoj torgovle na territorii Kazahskoj stepi vo vtoroj polovine XVIII - 60-e gg. XIX vv.: monografija. Kazan': Respublikanskij centr monitoringa kachestva obrazovanija, 2013. 176 s.

Gibadullina Je.M., Tatarskie torgovcy v Semipalatinskoj oblasti Kazahstana vo vtoroj polovine XIX-nachale XX vv. //Baltijskij gumanitarnyj zhurnal. 2013. № 4 S.70-72.

Zavalishin I. Opisanie Zapadnoj Sibiri. M. T. 3: Sibirsko-kirgizskaja step'. SPb., 1867. 145 s.

Zavalko D. A. 2004. Tatarskaja diaspora na territorii Vostochnogo Kazahstana v XIX v. // Jetnodemograficheskie process v Kazahstane I sopredel'nyh territorijah: material V Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. - Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'jans, 2004. Str. 364

Zakiev M.Z. Proishozhdenie tjurkov i tatar. — M.: Insan, 2002, 496 s.

Zapadnyj Kazahstan v sisteme jetnokul'turnyh kontaktov (XVIII- nachalo XX vv.) [Tekst] : monografija / G.S. Sultangalieva ... – Ufa : RIO RUNMC Goskomnauki RB, 2002. – 257

Kamaldzhanova T.A. Tatarskaja diaspora Vostochno-Kazahstanskoj oblasti v XVIII-XIX vv.// Voprosy istoricheskoj nauki: materialy mezhdunar. nauch. konf. (g. Moskva, janvar' 2012 g.). – M.: Vash poligraficheskij partner, 2012. S. 94-102.

Kasymbaev Zh.Қ. Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861— 1917 g.: (social'no-jekonomicheskij aspekt). — Alma-Ata: Gylym, ^1990.-184 s

Kashljak V.N. Hramy Semipalatinska: proshloe i nastojashhee / Hronologija sobytij. Semipalatinsk: [b.i.], 2004. 610 s].

Kashljak V. N. Semipalatinsk. Tri veka istorii / V. N. Kashljak. - Novosibirsk : Pechatnik, 2002. - 368 s.

Kashljak V.N. Semipalatinsk: ih imenami nazvany... / Kashljak V. - Semipalatinsk: [b. i.], 2007. - 355 s.

Klimova O.G. Organizacija izuchenija istorii Sibirskogo predprinimatel'sta vtoroj poloviny XIX - nachala XX v.-Barnaul, 2021.-334s.

Konshin N.Ja. Materialy dlja istorii Stepnogo kraja // Pamjatnaja knizhka Semipalatinskoj oblasti. Semipalatinsk, 1900. 54 s.

Masanov N.Je., Abylhozhin Zh.B., Erofeeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. Istorija

Kazahstana: narody i kul'tury. Ucheb. posobie. Almaty: Dajk-Press, 2000. – 608 s.

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej v 13 t. / Svod materialov po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannyh i razrabotannyh Jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. – SPb., 1898-1906.

Milli-mədəni mirasybyz: Kazahstan tatarlary.Semej.-Kazan, 2017.-360 b. – (Fənni jekspedicijalar həzinəsennən; unzhidenche kitap)

Muftahutdinova Sh. «Jetnokonfessional'naja politika Rossijskogo gosudarstva po otnosheniju k tataram – musul'manam v Stepnom krae. Sbornik dokumentov i materialov – Kazan': OOO PK «Astar i Ja», 2020. -181s.»

Potanin G.N. Materialy dlja istorii Sibiri. M., 1867.

Radlov V. V. Iz Sibiri: stranicy s dnevnika. M., 1989. - 749 s.

Rossija: polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva : nastol'naja i dorozhnaja kniga dlja russkih ljudej / pod red. V.P. Semenova i pod obshh. rukovodstvom P.P. Semenova, vice-pred. Imp. Rus. geogr. o-va i prof. V.I. Lamanskogo, pred. Otd-nija jetnografii Imp. Rus. geogr. o-va. T. 18 : Kirgizskij kraj : [Ural'skaja, Turgajskaja, Akmolinskaja i Semipalatinskaja oblasti] / sost. A.N. Sedel'nikov, L.P. Osipova, A.N. Bukejhapov [i dr. ; predisl.: V. Semenov]. - Sankt-Peterburg, 1903 (2017). - VIII, 478 s.

Situda M. Semipalatinsk kupecheskij./ Situda M.- Semej, 2019.-255s.

Tatary v Kazahstane: Jenciklopedicheskij slovar'. 3-e, ispr. i dopol. izd. /Pod red. G.T. Hajrullina. – Almaty: izd. «Taugul' Print», 2015. - 348 s.

Torgovye svjazi Semipalatinskogo Priirtysh'ja (XVIII-nachalo HH vv.) // Sbornik dokumentov - Upravlenie arhivami Vostochno-Kazahstanskoj oblasti, Centr dokumentacii novejshej istorii Vostochno-Kazahstanskoj oblasti - Semipalatinsk, 2004. - 350 s.

Hajrullin G.T., Hamidullin A.G. Kazahstan – nash obshhij dom. Tatary. – Almaty: Bilim, 1998 – 128 s.

Shablej P.S. Istorija tatarskoj obshhiny Semipalatinska // Istoricheskaja jetnologija. 2020. T. 5, № 1. S. 75–94. DOI: 10.22378/he.2020-5-1.75–94

Shheglova T.K. Jarmarki Zapadnoj Sibiri i Stepnyh oblastej vo vtoroj polovine XIX veka. Iz istorii rossijsko-aziatskoj torgovli Monografija – Barnaul: Barnaul'skij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet (BGPU), 2002. — 236 s.

Jadrincev N.M. Sibir' kak kolonija. SPb., 1892. 720 s. S. 353

Сведения об авторах:

Щеглова Татьяна Кирилловна – доктор исторических наук профессор, заведующая кафедрой отечественной истории ФГБОУ ВО «Алтайский государственный педагогический университет», Барнаул, Россия.

Сайранбекова Ұлжан Сайранбекқызы – докторант, Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Щеглова Татьяна Кирилловна – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік педагогикалық университетінің ұлттық тарих кафедрасының меңгерушісі, Барнаул, Ресей.

Сайранбекова Ұлжан Сайранбекқызы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан.

Information about authors:

Tatyana Kirillovna Shcheglova – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Russian History, Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russia.

Sayranbekova Uljan Sayranbekkyzy – PhD candidate, Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Поступила в редакцию 30.07.2024
Принята к публикации 10.09. 2024

ҒТАМР 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-6

ЖОҢҒАР БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ КЕЗІНДЕ ҚОЛ БАСТАҒАН СЕМЕЙ – ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ БАТЫРЛАРЫ

Гульнур А.Абенова[1], Қуаныш. А. Нұрғазы[2]*
Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті, Семей, Қазақстан

E-mail: [1] ab.gulnur@mail.ru,
[2*] history.kazakhstan@yandex.ru
https://orcid.org/ 0000-0001-7845-182X
https://orcid.org/0009-0004-8438-2188

Аңдатпа. Мақалада жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Семей – Ертіс өңірінің жоңғарларға қарсы күресі, ел басқарған хандар мен батырлардың ролі және олардың қазақ халқының бірлігін нығайтуға қосқан үлесі талданады. Сонымен қатар қазақ батырларының елінің тәуелсіздігі мен жерін қорғаудағы сыртқы басқыншылыққа қарсы тұруға қосқан ерлік істері шежіре деректеріне сүйене отырып сараптауға тырыстық. Жоңғар басқыншыларына қарсы әскери қимылдарға белсене қатысқан Семей – Ертіс жауынгерлерінің әскери ерліктері, әлеуметтік рөлі мен қазақ халқының қоғамдық санаға әсерін бағалауға мән берілді. Мақалада шежіре, аңыз-әңгімелер, фольклор сияқты тарихи дерек көздер, сонымен қатар қазіргі тарихи зерттеулердің нәтижелері пайдаланылған. Зерттеудің әдістемелік негізі тарихи-салыстырмалы талдау, тарихи-генетикалық әдіс және жүйелік талдау әдісі болды. Зерттеу нәтижесінде Семей – Ертіс жауынгерлері қазақ халқының бірлігін нығайтуда маңызды рөл атқарғаны анықталды. Олар тек әскери қолбасшылар ғана емес, сонымен бірге өз отандастарын азаттық үшін күресуге баулитын рухани тәлімгер болды. Олардың ерліктері қазақтың ұлттық болмысының қалыптасуына және тарихи жадын сақтауға ықпал етті. Жоңғар шапқыншылығы жағдайындағы Семей – Ертіс батырларының рөліне жан-жақты талдау жасауында. Еңбекте алғаш рет Семей – Ертіс жауынгерлері қатысқан соғыс қимылдары туралы деректер жүйеленіп, олардың қоғамдық санаға ықпалы талданады. Зерттеу нәтижелері тарихшыларға, этнографтарға, сондай-ақ Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын қалың оқырманға пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Семей-Ертіс батырлары, Жоңғар соғысы, Қазақ батырлары, Қазақстан тарихы, Қазақтың батырлары, Қазақстанның Халық Батырлары, Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы.

Кіріспе

Қазақ батырларының ролі қазақ халқының тарихындағы ең бір өзекті мәселенің бірі болып табылады. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Семей – Ертіс батырлары – өз Отанының тәуелсіздігі үшін күресте ерлік пен қаһармандық көрсеткен қазақ халқының жарқын өкілдері. Олардың ерліктері ұрпақтан-ұрпаққа аңызға айналған. Бұл тақырып тарихи зерттеулерде бірнеше рет көтерілгеніне қарамастан, Семей – Ертіс батырлары қызметінің көптеген аспектілері әлі де жеткілікті зерттелмеген. Жоңғар басқыншыларына қарсы күрестегі рөлін жан-жақты талдау. Қазақ батырларының әлеуметтік шығу тегін, қатысқан соғыс қимылдарын, қазақ халқының қоғамдық санасына ықпалын зерттеу тарих ғылымының парызы.

Жоңғар шапқыншылығы санды қилы сынақ кезеңдерінде қазақ халқының бірлігін нығайтуда шешуші рөл атқарды. Олардың қоғамдық сана мен халық бірлігіне әсері сан қырлы болды. Батырлар ерліктің, батырлықтың, туған жерге деген адалдықтың бейнесі болды. Олардың ерліктері жерлестерін азаттық үшін күреске шабыттандырды. Түрлі рулар мен

тайпалардың батырлардың төңірегіне топтасуы қазақ халқының бірлігін нығайтуға ықпал етті. Батырлар көбінесе әскери жасақтарды басқарды, қорғанысты үйлестіріп, партизандық әрекеттерді ұйымдастырды. Кейбір батырлар қазақ руларының саяси өмірінде маңызды рөл атқарып, сыртқы қауіп-қатерге қарсы күштердің бірігуіне үлес қосты.

Қазақ елінің қиын-қыстау кезеңдерінде еркіндікке, елдікке, бірлікке шақырған атақты батырларының халық қаһармандарының өнегелі өмірлерін еске алу, оларды болашақ ұрпақтарымызға үлгі ету соңғы жылда ұлттық зерденің қандай дәрежеде екенін көрсетсе керек. Қазақтың үш жүзінің басын біріктіріп, елдің бірлігін, мемлекеттігін сақтауға тарихта айтарлықтай орын алған хан Абылай сынды колбасшы, батырларының бірі - Қабанбай сияқты бабаларымыз халқымыздың тәуелсіздігі үшін күрескен тұлғалар. Сондықтан батырлардың қоғамдағы орнын қазіргі уақытта ұлттық тарихымызды жаңа көзқарастар негізінде қайта жазу және Отан тарихының түйінді мәселелерін анықтау және зерттеу өте маңызды.

Материалдар мен әдістер

Батырлардың әскери ерліктері, әлеуметтік рөлі және тарихи оқиғалардың барысына ашып көрсету. Жоңғар шапқыншылығы жағдайындағы Семей – Ертіс батырларының рөліне тұтас баға беріледі. Сондай-ақ жаңа мұрағаттық материалдар мен тарихи талдаудың заманауи әдістерін пайдаланды.

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Семей – Ертіс батырларының рөлі сияқты бай және көп қырлы тақырыпты зерттегенде тарихи зерттеудің әртүрлі әдістерін біріктіретін кешенді тәсілді қолдану қажет. Шежіре, аңыз-әңгімелер, тарихи әңгімелер, мұрағат құжаттары сияқты жазба дереккөздерді зерттеу. Бұл әдіс тарихи оқиғаларды қайта құруға, әскери әрекеттердің хронологиясын анықтауға, батырлардың әлеуметтік жағдайын және олардың басқа тарихи тұлғалармен байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Семей – Ертіс жауынгерлеріне арналған халық ертегілерін, аңыздарын, жырларын талдау. Халық санасында батыр бейнесін жаңғыртуға, оның ұлттық мінезді қалыптастырудағы рөлін анықтауға фольклорлық дереккөздер көмектеседі. Семей – Ертіс жауынгерлері туралы деректерді сол кезеңде немесе басқа аймақтарда өмір сүрген басқа жауынгерлер туралы мәліметтермен салыстыру. Бұл әдіс олардың қызметінің жалпы белгілері мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Семей – Ертіс өңірінің географиялық жағдайын зерттеу, жер бедерінің ерекшеліктерін ескере отырып, әскери әрекеттерге талдау жасау. Бұл әдіс географиялық факторлардың соғыс жорықтары мен батырлардың іс-әрекетіне қалай әсер еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Жоңғар шапқыншылығы, қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы сияқты кеңірек тарихи үдерістер аясында қарастыру. Бұл әдіс батырлардың қазақ халқының бірлігін нығайтуға қосқан үлесін, тарихтағы орнын бағалауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Қазақ халқының жоңғар шапқыншыларына қарсы күресі туралы қазақ тілінде аса көп тарихи шығармалар болғанымен, қазақ-жоңғар мемлекеттерінің қарым-қатынасы туралы еңбектер орыс тілінде жарық көрді. 1919 жылы Қырғыз /қазақ/ әскери - теңіз комитетінің жанына тарих-есептеу бөлімі ашылып, ал бір жылдан соң Республиканың білім беру комитетінің жанынан Академиялық орталық құрылды. 1925 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамы құрылды, алайда алдымен архив құжаттарынан маңызы кем соқпайтын. Қазан төңкерісіне дейінгі осы тақырыпқа байланысты еңбек жазған ірі тарихшылардың еңбегіне тоқталып өтейік. Жоңғар мемлекетінің басқару әкімшілігінде талас-тартыстар мен өміріне тоқталған тарихшы Н.Бичурин болып табылды (Бичурин, 1834:365). Ресейдің тарихымен қазақ елінің тарихын байланыстыра жазып, қазақ-жоңғар қарым-қатынасына қатысты көптеген деректер келтіреді.

Тарихшы М.Қозыбаев «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» атты еңбегінде қазақ үшін, әсіресе, шығыстан келген жоңғарлардың шапқыншылық соғыстарының тегеуріні қатты болғандығын атап көрсете келе, қазақ халқының басынан кешірген оқиғалардың ішінде жоңғар басқыншылығы ерекше із қалдырғанын атап көрсетеді (Козыбаев,

2000:368).

В. Моисеев қазақ-жоңғар қатынастарының тарихнамасына қатысты еңбегінде «Жоңғар хандығы жаңа ізденістердің нәтижесінде қарапайым көшпенді феодалдық мемлекет, қазақ хандығына қарағанда олардың бір орталыққа бағынуы жоғары дәрежеде еді»-деп жазады (В. Моисеев, 1988:134). Жоңғар мемлекетінің бір орталыққа бағынған мемлекет екенін жаза отырып тарихшы В. Кузнецов (Кузнецов, 1981:30) өз еңбегінде қазақ- жоңғар соғысының XVIII-ғасырдың 40-50-жылдарына тоқталады.

Қазақ-жоңғар қатынастарына қатысты Р. Айтбаева «Қазақтың ауызша тарих айту дәстүріндегі қазақ-жоңғар қатынастары» мақаласын (Айтбаева, 1992:28), ал 1992 жылы «Ауызша тарих айту дәстүрі бойынша XVIII ғ. қазақ қоғамы тарихының негізгі мәселелері» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғап, ауызша жеткен тарихи жырлар арқылы қазақ-жоңғар қатынастарына шолу жасай келе, осы мәселені зерттеуде ауызша тарих негізгі деректердің бірі болатындығын ерекшелеп қорытындылаған.

Батырлар туралы аңыз-әңгімелер ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, халықтың тарихи жадын нығайтып, ұлттық болмысын қалыптастырды. Көптеген батырлар әлсіздер мен қарусыздарды қорғаушы ретінде әрекет етті, бұл қоғамдық келісімді нығайтуға көмектесті. Жаулардан үнемі қауіп төнген жағдайда жауынгерлер өзара көмек пен бірлікке шақырды. Батырларыдың жан-жақтағы майдан даласындағы атауларына сай қатысқандарын анықтап, өмірбаяны, майдан атаулары, жекпе-жек кезеңдері мен оқығаның өрбу барысы, дипломатиялық істерге араласуы және жеке қасиеттерінің көрініс беруін жан-жақты қарастырылады.

Жоңғарларға қарсы халық күресінде қазақ батыры Қабанбай батырдың ерлігі туралы тарихи жырдың кейбір нұсқаларына тақырыбы мен мазмұны жағынан талдау жасаған – Қ. Мұхамедхановтың, Б. Абылқасымовтың, Қ. Жұмаділовтың тарихи романы және басқа мақалалары мен зерттеу еңбектері бар. Аталған еңбектерде соғыс әдістері мен айла-тәсілдері, Қабанбай батырдың ерлігі, қолбасшылық дарыны тамаша суреттелген. Қазақ халқының Ресеймен қарым-қатынастарын суреттейтін, Ресей империясының алғашқы отаршылдық қадамдары, қазақ жеріндегі алғашқы ұлт-азаттық қозғалысы деп келтіреді.

Шет ел тарихшылары да Орта Азия және Қазақстанға жасалған басқыншылық соғыстарына баға беріп, жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қазақ халқының бірлігін нығайтуға қосқан үлесін тұлғалардың роліне басты назар аударады. Мәселен, зерттеуші Уилер (Wheeler, Geoffrey) «The Peoples of Soviet Central Asia» деген еңбегі советтік Орталық Азия халқы туралы жазылған. Оның бұл жұмысында XVIII ғ. 50-жж. жоңғарлардың Жетісуға жасаған шапқыншылығы көшпелілердің жасаған соңғы басқыншылығы ретінде сипатталған (Wheeler Geoffrey, 1964:27).

Жоңғар мәселесінің тарихнамасында соғыс қимылдары мен шапқыншылықтардың әлеуметтік-экономикалық зардаптарына арналған зерттеулер көптеп кездеседі. Дегенмен, қазақ батырларының ерліктері мен қазақ қоғамындағы орнын және олардың ортақ отан қорғаудағы ісіне қосқан үлесін зерттеу әліде қажет етеді.

Нәтижесі

Жоңғар хандығы Орталық Азияда құрыла салысымен-ақ қазақ даласының шұрайлы жайлауына назар аударды. Жоңғар мен қазақ жасақтары арасындағы алғашқы қақтығыстар 1635 жылы болды. Қазақ руларының бытыраңқылығын жақсы білген айлакер, опасыз жоңғарлар тұтқиылдан тосын шабуылға жиі жүгінетін. Мұндай тактика оларға жергілікті жеңістерге жетуге және ықпал ету аймағын біртіндеп кеңейтуге мүмкіндік берді. Қазақ даласының шұрайлы жайлауы көшпелілер үшін қолайлы болған Бұл туралы В. Моисеев Жоңғарияны Орталық Азиядағы «ең соңғы көшпелі империя» дей отырып, оны билеген қонтайшылар Батурдан бастап Қалден Серенге дейінгі билеушілердің сыртқы саясаттағы басты мақсаттары Шыңғыс хан кезеңіндегідей моңғол әлемінің даңқын асырып жаңа қуатты көшпенділер мемлекетін құрмақшы болды - деп атаған (Моисеев, 1991:38).

Жоңғар хандығы Орта Азиядағы иеліктерін біртіндеп кеңейтті. Қазақ жауынгерлері өз тәуелсіздігі үшін күресте ерекше қаһармандық пен ерлік көрсетті. Жоңғар шапқыншылығына

қарсы күресі ұзақ және қиын болды. Біраз жетістіктерге қарамастан, қазақтар үлкен шығынға ұшырады. Осы бір қиын-қыстау кезеңде Жоңғарларға қарсы күрес қазақ халқының рухын шыңдап, ұлттық болмысының қалыптасуына ықпал етті. Қайып пен Әбілқайыр сұлтан басқарған біртұтас қазақ әскері жоңғарларға қарсы аттанды. Тарихта Аягөз шайқасы деген атпен қалған бұл шайқас қазақ пен жоңғар жасақтары арасындағы алғашқы ірі қақтығыстардың бірі болды. Белгілі тарихшы ғалым Жамбыл Артықбаев: «Аягөз түбіндегі жеңіліс Қазақ ордасының ұзақ жылғы саяси және әлеуметтік дағдарысының бастамасы болды», - деп сипаттайды.

Қазақтардың сан жағынан басымдығына қарамастан, ұйымшылдығы мен қару-жарағы жақсы болған жоңғарлар табанды қарсылық көрсете білді. Шайқас кезінде қазақ жауынгерлері ерлік пен ерлік көрсетті, бірақ хандар арасындағы келіспеушіліктер мен біртұтас іс-қимыл жоспарының болмауынан жеңіс жоңғарларда қалды. Қазақтардың жеңілу себептері. Қазақ хандары арасында терең келіспеушіліктер болды, бұл әскерлерді үйлестіруге кері әсерін тигізді. Аягөздегі жеңіліс қазақ халқы үшін ауыр соққы болды. Онда жоңғарларға сәтті қарсы тұру үшін барлық күштерді біріктіріп, күрделі әскери реформалар жүргізу қажет екендігі көрсетілген. Аягөз түбіндегі қазақ жасақтарының талқандауы қазақ халқының тарихындағы ең қасіретті беттердің бірінің басы болды. Бұл тарихта «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен қалған ел басына күн туған ауыр кезең еді. әкелді. Кең-байтақ аумақтар қирап, қалалар мен ауылдар қирап, халық саны бірнеше есе азайды. Бір кездері дәулетті, берекелі болған ел айдалаға айналды. Жоңғар шапқыншылығы қазақ халқының тарихындағы ең қасіретті беттердің біріне айналды. Алайда, барлық қиындықтарға қарамастан, қазақ халқы аман қалып, кейін өз мемлекеттілігін қалпына келтірді.

Ордабасы құрылтайы және ұлы азаттық соғыстың басталуы 1726 жыл қазақ халқының тарихындағы бетбұрыс жыл болды. Биыл Ордабасыда үш жүздің – аға, орта және кіші жүз өкілдерінің басын қосқан ұлы құрылтай өтті. Бұл жиынға Жолбарыс, Сәмеке, Әбілқайыр сынды көрнекті хандар, сондай-ақ атақты билер Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билер қатысты. Жиынның басты мақсаты – қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күреске күш біріктіру. Ұзақ талқылаулардан кейін біртұтас майдан құрып, Әбілқайыр ды Кіші жүздің ханы бас қолбасшы етіп сайлау туралы шешім қабылданды.

Әбілқайырдың туының астына Бөгенбай, Қабанбай, Саурық, Наурызбай, Жәнібек, Малайсары және тағы басқа мыңдаған ержүрек жауынгерлер жиналды. 65 мыңға жуық адамы бар біртұтас қазақ әскері жоңғар иеліктеріне қарсы кең ауқымды шабуылға шықты. Бұланты мен Білеуті өзендерінің маңында болды. Атақты Бұланты шайқасында қазақ жасақтары 40 мыңдық жоңғар әскерін талқандады. Бұл жеңіс соғыстағы бетбұрыс болды және қазақ халқын күресті жалғастыруға шабыттандырды.

Ұйымшылдық пен жоғары рухтың арқасында қазақ жауынгерлері басымдыққа ие болды. Аңырақай шайқасы (1729-1730) қазақ - жоңғар соғыстары тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі болды. Бұл жай шайқас емес, 40 күнге созылған ұзақ жорық болды. Әбілқайыр ханның дана басшылығымен біріккен қазақ әскері жоңғар басқыншыларын талқандайтын жеңіске жетті. Қазақтардың жетістігі тек сан жағынан артықшылықпен ғана емес, әскердің жоғары ұйымшылдығымен де байланысты болды. Әбілқайыдың қасында Жолбарыс хан мен Төле би, Бөгенбай мен Қабанбай, Есет пен Тайлақ сынды аты аңызға айналған жауынгерлер соғысты. Аңырақай шайқасындағы жеңіс қазақ халқының рухын көтеріп, болашаққа деген сенімін нығайта түсті. Бұл жеңіс Орталық Азиядағы саяси жағдайды түбегейлі өзгертті.

Б. Кәрібаев 1723-1728 жж. қазақ-жоңғар қатынасына арнаған мақаласында осы шайқастың тарихи маңызын төмендегідей ерекшелеп, Аңырақай шайқасы – қазақ тарихында, оның ішінде XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қатынас тарихында түбегейлі бетбұрыс әкелген, елді азат етуге жол ашты депбағалайды. Отан үшін шайқаста ұлттық тұтастықты сақтап қалған, ұлттық сан-сезімді бір саты жоғары көтерген, қазақ батырларының ролін, қазақ ынтымағының көрінісі болған, қасаң тарихи тұжырымдамаларға соққы беретін, жаңа тарихи тұжырымдамаға негіз қалайтын атап көрсетеді (Кәрібаев,1999:31).

Толағай тауы жай ғана географиялық нысан емес, қазақ халқының тәуелсіздік

жолындағы күресінің символы. Дәл осы жерде ұлы хан Абылайдың басшылығымен болашақ Қазақ хандығының іргетасы қаланды. Қалбатау тауын өз мекені етіп таңдаған Абылай хан жоңғар басқыншыларына қарсы тұру үшін сенімді бекініс жасады. Осы тарихи оқиғаларға орай Қалбатау маңында сол кездегі әскери ұйымды бейнелейтін топонимдер пайда болды: «Бас Қарауыл» (бас гвардия), «Орта Қарауыл» (ортаңғы ұлан) және «Аяқ Қарауыл» (тыл қорғау). Бұл атаулар дәл осы жерде, тау шатқалдарында қазақ жауынгерлерінің өз Отанын күзетіп тұрғанын еске салады (Еңсенов, 2024:2). Көптеген ержүрек жауынгерлер туған жерін қорғап, осы жерлерде жанын қиды. Олардың ерлігі кейінгі ұрпаққа үлгі болып, қазақ халқының тарихына мәңгілік енді.

Толағай маңындағы Қалбатау шайқасы 1754 жылы жазда болды. Қалбатауда соғысып, қазақ батырларымен соғысқан жау Қалбатау мен Толағай тауларынан қашып, Бекен өзенінің бойына қашады. «Қандыбұлақ» деген жер бар. Ол қалың қамыс пен тоғайлы Ертістің жағасына тығылған. Мұнда екі жақ бірдей шығынға ұшырап, шайқас жалғасты. Ойранның Ертіс жағасындағы «Ақтөбе» деген төбеде Қабанбай, Бөгенбай және басқа да қолбасшылар жауды бақылайды. Кейіннен бұл аймақ «Ойран» атауына ие болды. Осы жерлерде болған сан алуан шайқастарда Отанын ерлікпен қорғаған талай ержүрек жауынгерлер қаза тапты. Олардың есімдері қазақ тарихының шежіресіне мәңгілікке жазылды.

Қалбатау шайқасы (1754) қазақ- жоңғар соғыстары кезіндегі басты шайқастардың бірі болды. Біртұтас қазақ- қалмақ әскерінің бекіністерінің бірі Көкпекті өңіріндегі Табанды Қара жазығы Көкпекті өзенінің жағасында кескілескен шайқастар болды. Қалбатау шайқасында Көкпектідегі Табанды Қара жазығы қазақ - қалмақ әскерлерінің бекіністерінің біріне екі жақ соғысты. Сол шайқаста ерлік көрсеткендердің бірі Қалыбай батырдың ел жадында сақталып, ауызша әңгіме дәстүрімен жеткені дерек.

Қабанбай батырдың ең жақын серіктерінің бірі Уақ руының батыры Бармақ қаза табады. Осыдан кейін Толағай тауынан жауды қуып жүріп, Қалбатау шайқасында Тоқабайұлы Қазақ - қалмақ шайқасының бел ортасында жүрген Жомарт батыр Көкпекті өзенінің бойында болған шайқаста қаза тауып, сол жерге жерленген. Қалбатаудағы шайқастарға қатысқан батырлардың бірі Қаракерей Дора батыр Шаған, Қалбатау, Тарбағатай, Нәдікті бойындағы жеріміздің қалмақтарды тазартуға қатысқан. Қалмақтың Сарықұл, Лаба, Күлба, Доланқара батырларымен соғысқан.

«Ойран» - Қалбатау шайқасында қалмақтардың жеңіліс тапқан жері. Ертіс жағалауы. Көкпекті ауданы, Үлгүлімалшы ауылының маңында. Қалбатау шайқасы азаттық күрестің жарқын беті екені анық. Бұл шайқас 1754 жылы болды. Онда Абылай сұлтан, Бұқар, Үмбетей, Ақтамберді Жыраулар, Қазыбек, Боранбай, Төбет, Сырымбет, Қысубай. Билер, Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Арғын Олжабай, Тобқыты Мамай, Қабырлы Әнібек, Қожаберен, Төртүл Баймұрат, Қарауылсақ Сатыбалды, Саржомарт Сатыбалды, Танаш, Терістанбалы Сәті, Жарылғап, Уақ Бармақ, Қоңырат Төлебай, Қаракерей Қасабай, Нарбота, Желкілдек, Қазымбет, Дәулетбай, Қасай, Шынқожа, Еспенбет, Орақбай, Бостан, Арап, Кешу, Аралбай, Шүрек, Дора, Жомарт, Матай Қалыбай, Ақпантай, Шоңай, Шоңкей, Такей, Е. Жәнделі, Гауһар, Назым. Бұқар жырау мен Сұртай ақыннан ауызша тарих айту дәстүрімен Кәрібай Таңатарұлына жеткен тарихи жырда: Ұлы жүзден Жаныс Өтеген, Үйсін Райымбек, Шапырашты Наурызбай, Ботпай Сәмен, Шанышқылы Бердіқожа және тағы басқаларын атаған.

Кіші жүзден Тама Жайылған және Алшын, Жағалыбайлы, Телеу руларынан жауынгерлер келгендігі туралы мәліметтер жеткен (Құрбанғали, 1992:198). Қалбатаудағы жеңіс қазақ мемлекеттілігін нығайтудағы маңызды кезең болды. Бұл қазақтарды күресті жалғастыруға шабыттандырды және кейіннен олардың елеулі аумақтарын жоңғар билігінен азат етуге мүмкіндік берді. Қалбатаудағы, Шағандағы және басқа да шайқастардағы жеңістер қазақтарды сол жеңіске жақындатты, ол ақыры 18 ғасырдың ортасында қол жеткізілді. Қалбатау – жай ғана географиялық атау емес, қазақ халқының қайсарлығы мен қайсарлығының белгісі. Мұнда, тауда, әр тас ата-бабаларымыз өз жерін қорғаған сансыз шайқастарды есте сақтайды. Қалбатау даласында қаза тапқан батырлардың есімі біздің

жүрегімізде мәңгі сақталады.

1720 жылдары Жоңғар шапқыншылығынан әлсіреген қазақ рулары бірте-бірте өз күштерін қалпына келтіре бастады. Галдан-Церен қайтыс болғаннан кейін Жоңғар хандығының әлсіреуін пайдаланған қазақтар қарсылығын күшейтті. 1730 жылдары Абылай хан басқарған қазақ жасақтары және басқа да жауынгерлер жоңғарларға бірқатар нәзік жеңілістерге ұшырады. Жоңғар ойраттарының қазақ жеріне жасаған соңғы ірі шапқыншылықтарының бірі – 1738-1741 жылдары Сара Мәнжінің қолбасшылығымен 30 мыңдық әскердің шапқыншылығы. Алайда қазақ халқының ерлігі мен бірлігінің арқасында бұл шапқыншылық тойтарыс берді.

XVIII ғасырдың ортасына қарай Жоңғар хандығының әскери күші айтарлықтай әлсіреді. Ішкі тартыс пен Маньчжур Цин әулетінен келген сыртқы қауіп Жоңғар хандығының күйреуіне әкелді. Абылай ханның басшылығындағы қазақ жасақтары осыны пайдаланып, ақыры өз жерлерін, соның ішінде Жетісу мен Шығыс Қазақстанды азат етті. Құрбанғали Халиди келтірген деректер бойынша бұл келіссөз 1757 жылы болғаны мәлім. «Екі жақ (қазақ-қалмақ) бітімге келгеннен кейін қазақтар ақырындап ілгерлей берді. Аякөз өзенінен өтіп Алакөлге, бер жағы Зайсан, Тарбағатай тауына шейін асты» - деп келтіреді. (Құрбанғали, 1992:304).

1755-1758 жылдары Цин әскерлері Жоңғар хандығын талқандауды аяқтады. Бұл оқиға қазақ халқының өз тәуелсіздігі жолындағы ұзақ та қанды күресінің аяқталуын көрсетті. Жоңғар соғыстары күрделі де сан қырлы тарихи процесс екенін есте ұстаған жөн. Бұл мәтін оқиғалардың жеңілдетілген суретін ғана береді. Айта кету керек, жоңғар шапқыншылығына қарсы күреске үш жүздің де өкілдері белсене қатысқан. Қазақ- жоңғар соғыстарының қазақ халқына және жалпы өңірге ұзақ мерзімді зардаптарын айта кеткен жөн.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасы жайында сөз қозғаған Шоқан Уәлихановтың баяндауынша, 18 ғасырдың бірінші онжылдығы қазақ халқының тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі болды. 1723 жылғы оқиға халық жадында ерекше есте қалады. Жоңғар хунташысы Галдан-Церен қалың әскерімен қазақ даласына басып кіріп, бұрынғы қақтығыстары үшін қазақтар мен буряттарды қатаң жазалады. Жоңғарлар ауылдарды ойрандап, мал ұрлады, көптеген адамдарды өлтірді немесе тұтқынға алынды. Қорыққан қазақтар үйлерін, малдарын тастап, қашып кетті. Мыңдаған адамдар аштық пен суықтан өлді. Орта жүз Самарқан өңіріне, Кіші жүз Хиуа мен Бұхарға қоныс аударса, буряттар қол жетпес Болор мен Гисар тауларын пана тапты. Қазақтарға жоңғарлардан басқа Еділ қалмақтары, Жайық казактары, башқұрттар да жорық жасады (Уәлиханов, 1985:111-112).

Жоңғар шапқыншылығынан басылған қазақ жеріне Еділ қалмақтары, Жайық орыс казактары, Орал башқұрттары, Қоқан бектері, Бұқар және Хиуа хандары шабуыл жасады. Қазақ елі өз тарихында тұңғыш рет үлкен зұлматқа тап болды. Ел болып жер бетінен жойылып кете жаздады. Үздіксіз соғыс пен қирау кезеңі айтарлықтай демографиялық шығындарға, экономикалық құлдырауға және мәдени деградацияға әкелді. Бұл тақырып талай рет тарихи зерттеу нысанына айналғанына қарамастан, жоңғар-қазақ қатынастарының көптеген аспектілері әлі де жеткілікті зерттелмеген.

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Семей – Ертіс аймағының батырлары Қабанбай Қожақұлы, Қаракерей Қабанбай, Дарабоз - батыр, дарынды қолбасшы. Азан шақыратын аты Ерасыл. Ол 1692 жылы дүниеге келген. Ол 1770 жылы Абайдың қазіргі Үржар өңіріндегі Барлық тауының етегінде қайтыс болды. Қабанбай - Найман Қаракерей руының Байжігіт тармағынан. Жеті жасында әкесі Қожақұлды, он алты жасында ағасы Есенбайды жоңғарлар өлтіреді. Он алты жасар бала жаудың ортасына кіріп, ағасын өлтірген жоңғар батырын өлтіріп кек алады. Осыдан кейін ол Зайсандағы Керейге барып, күйеу баласы Бердәулеттің қолында болады. Осы жерде қабанға батыл аңшылық жасағанына орай «Қабан батыр» атанған.

Қабанбай батыр қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінің негізгі ұйымдастырушылары мен жетекшілерінің бірі болды. Аягөз шайқасына, 1723 ж. Түркістанды қорғауға, 1726 ж. Бұланты шайқасы, 1730 ж. Аңырақай-Алакөл шайқасына, кейін Шыңғыстау мен Ертіс бойындағы шайқастарға қатысып, Абылай ханның бас батырларының біріне айналды. Қабанбай батыр қазақ руларының сыртқы жауларға қарсы бірлесе күресу үшін

бірігуінде маңызды рөл атқарды. Оның басшылығымен елеулі аумақтар азат етіліп, Қазақ хандығына қайтарылды. Жоңғарияға жер аударылған бірнеше мың қарақалпақты аман алып қалды. 1752 жылы Қабанбай бастаған қазақ әскері алғаш рет Іле, Балқаш, Қаратал аймақтарын жаудан тазартуға қатысты. Осыдан кейін Қаракөл мен Нарынды, Үржар мен Қатынсаны, Алакөл мен Алені азат етіп, Бөгембайдың теріскей әскеріне қосылды. Баспан-Базар, Шорға, Маңырақ шайқастарына қатысып, Зайсан, Марқакөл, Күршім аудандарын азат етті (Кәрімхан: URL).

Қабанбай батыр көрші мемлекеттермен байланыс орнатып, белсенді дипломатиялық қызмет атқарды. 1756 ж. Жоңғар билеушісі Әмірсанды қуған қытай әскерін тойтаруға қатысты, Шонжы, Нарынқол, Кеген аймақтарын қырғыздардан қайтарып алуға қатысты. Қабанбай батыр – Қазақстанның ең ардақты халық батырларының бірі. Оның есімі ерліктің, ерліктің, туған жерге деген адалдықтың символына айналды. Қазақ хандығының тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін нығайту жолындағы күреске өлшеусіз үлес қосты.Қабанбай батыр жай ғана тарихи тұлға емес, ол қазақ халқының ұлттық мақтанышы мен абыройының белгісі. Оның өмірі мен ерліктері халықты шабыттандырып, үлгі-өнеге етіп келеді.

Мамай батыр – қазақ халқының тарихындағы ең жарқын, аты аңызға айналған тұлғалардың бірі. Оның өмірі мен ерліктері жоңғар қамытынан азаттық үшін күрес дәуірімен тығыз байланысты. Мамай батыр Жұмағұлұлы Сырдария өзенінің жағасында дүниеге келген. Жоңғар шапқыншылығы басталғанда Тобықты руынан, туған жері Шыңғыстауды тастап, Оңтүстік Қазақстанның Сырдария алқабын паналауға мәжбүр болды. Ол өзінің батырлық қасиетін он үш жасында көрсете бастады. Жігіт жоңғарлармен шайқаста ерекше батылдық, батылдық пенептілік көрсетіп, қазақтың батыры Қанжығалының ықыласына ие болды. Жеке жеңістерімен танылған Бөгенбай. Жоңғар шапқыншылығынан кейін үш жүз қазақ бар күш-жігерін біріктіріп, жауға қарсы шабуыл жасауға тырысты. Одан кейінгі жылдар жоңғарларға ауыр соққы болып тарихқа енген жылдар. Абылай ханмен бірге Мамай батыр бірнеше шайқастарға қатысқан. 1731 жылы Балқаш көлінің маңында үлкен шайқас болып, оған Мамай батырмен бірге қазақтың атақты батырлары Қабанбай мен Бөгенбай да қатысты. Абылай хан қазақ әскерін басқарды. Қазақ батырлары бірігіп жоңғарларды Батыс Қазақстаннан Ертіске дейін қуды. Қазіргі Абай ауданындағы Қызыл Ту ауылы маңындағы Шаған өзенінің бойында үлкен қақтығыс болып, тарихта «Шаған шайқасы» деген атпен қалды. Мамай батыр Абылай ханның ең жақын серіктерінің бірі болған. Олар қазақ жерінің тәуелсіздігі, қазақ мемлекеттілігінің нығаюы үшін бірге күресті. Мамай батыр өзінің әскери табыстарымен Абылай ханның тұғырын едәуір нығайтып, қазақ руларының бірігуіне ықпал етті.

Аңыз бойынша, Мамай батыр 102 шайқасқа қатысып, жеңіске жеткен. Олар қазақ қолбасшысы Абылай ханның Мамай батырға алмас қылыш сыйлағанын айтады. Бір қызығы, Мамай 92 жасында күресіп, жеңіске жетті. Осыдан кейін ол бес жыл өмір сүрді. 1799 жылы Мамай батыр 97 жасында Архатта қайтыс болды (Қарыұлы, 1993:URL). Мамай батыр есімі ерліктің, батырлықтың, халқына адалдықтың символына айналды. Оның ерліктері халық жырлары мен аңыз-әңгімелерінде жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Ол туралы естелік күні бүгінге дейін өмір сүріп, қазақтың жаңа буын өкілдерін туған жері үшін ерлік жасауға шабыттандырады.

Малайсары (шамамен 1700-1756) – Орта Жүздің батыры және биі. қазақ халқының тарихындағы ең көрнекті және даулы тұлғалардың бірі. Оның өмірі мен қызметі жоңғар шапқыншылығы және Қазақ хандығының құрылуы дәуірімен тығыз байланысты. Менің батырларымның ішінде Малайсары мен Баян батырлар ең биік. «Малайсары – байлығымен, батырлығымен, мінезімен, ал Баян – ақылымен, ерлігімен», – дейді Абылай. Малайсары батыр Абылайды азат етуге аттанғанда жоңғар ханы Голдан Церен оған «Тархан» атағын берді, өйткені оның бейбітшілік орнатуға ұмтылысын бағалады. Малайсары ержүрек жауынгер ғана емес, дарынды дипломат болған. Түрлі ұлт өкілдерімен тіл табыса білуі, татулыққа ұмтылуы оны Абылай ханның таптырмас кеңесшісі етті. Малайсары қазақ пен жоңғар хандықтарының арасында бейбітшілік орнатуда маңызды рөл атқарды, оның саясаты руластары арасында үнемі қолдау таппаған.

Малайсары Арғындағы Бәсентин руынан шыққан. Әкесі Тоқтауыл – батыр, күрескер, шешесі Мөлдір – қалмақ қызы, апасы Гауһар (Қабанбай – батырдың әйелі) – аты аңызғаайналған батыр қыз. Малайсары сұлтан заманынан бері Абылай ханның сенімді серігі болған. Шоканның жазбаларына сәйкес Абылай хан Малайсарының батылдығын, ақылдылығын, батылдығын жоғары бағалаған. Малайсары Ресей жеріне кіруге қарсы болды. Қазақ - қалмақ соғысын тоқтатып, екі хандық арасында бейбітшілік орнату саясатын жүргізді. Қазақ елшісі болып жоңғарларға барды. Малайсары атауы қазіргі Павлодар облысының Май ауданындағы Малайсарының туған жері, Жоңғар Алатауының батыс сілеміндегі тауға берілген.

Дәулетбай Сәтіұлы (1702-1762) – қазақ халқының жоңғар қамытынан тәуелсіздік үшін күрес дәуірімен тығыз байланысты тарихындағы көрнекті тұлға. Аты аңызға айналған Қабанбай батырдың немере інісі әрі қаруласы болған Дәулетбай Қазақстанның шығыс аймақтарын азат етуде шешуші рөл атқарды. Орта жүз найман тайпасының құрамындағы қаракерей руынан шыққан. Дәулетбай жас кезінен өзін ержүрек жауынгер, дарынды қолбасшы ретінде көрсетті. Ол көптеген шайқастарға қатысып, жеке батылдығын ғана емес, стратегиялық ойлау қабілетін де көрсетті. Дәулетбай Қабанбай батырдың сенімді қаруластарының бірі болып, әрқашан жауынгерлердің алдыңғы шебінде жүрді. Ерлігінің арқасында оның есімі Қаракерей руының ұранына айналды. Жетісу, Тарбағатай, Алтай аймақтарын жоңғарлардан азат ету жорығында. Қаракерей Қабанбай батыр басқарған қазақ әскерімен бірге тұңғыш рет Іле, Балқаш, Қаратал өңірін жаудан тазартуға қатысты.

Дәулетбай батыр ел намысын жоқтап, айбар мініп, Баспан – Базар, Шорға, Маңырақ шайқастарына қатысып, Шығыс Қазақстан облыстарын азат етті. Жазба деректерде Қаракерей Қабанбай ажалға дайындалып, немере ағасы Дәулетбайға: «Елді басқар, жаудан қорға, мен жоқ деп жауға айтпа!» деп шақырады. Қабанбай батыр қайтыс болғаннан кейін қазақ әскерінің бір қанатының басшылығын Дәулетбай қолына алады. Туған жерін сыртқы жаудан қорғап, ағасының ісін жалғастырды. Дәулетбай шебер жауынгер ғана емес, дана билеуші де болған. Ол өз халқының амандығын ойлап, қазақ руларының бірлігін нығайтуға ұмтылды.

Дәулетбай батырдың есімі ерліктің, ұлтжандылықтың, халқына адалдықтың символына айналды. Оның ерліктері халық жырлары мен аңыз-әңгімелерінде жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Ол туралы естелік күні бүгінге дейін өмір сүріп, қазақтың жаңа буын өкілдерін туған жері үшін ерлік жасауға шабыттандырады. Дәулетбай батыр Сәтіұлы Шар өзенінің жағасында жерленген. Дәулетбай батырдың туғанына 300 жыл толуына орай атамыздың Отаны кең көлемде аталып өтілді.Дәулетбай батырдың есімі Маңырақ ауылындағы Бозшы орта мектебіне берілді Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы.

Барақ батыр - Шүрекұлы. «Көкжал» Барақ батыр 1701-1702 жылдары Жарме өзенінің бойында дүниеге келіп, 1770 жылы жорық кезінде жау қолынан қайғылы қазаға ұшырады. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес кезеңіндегі басты тұлғалардың бірі. Оның есімі Абылай хан, Қабанбай батыр, Жәнібек батыр сынды көрнекті тұлғалармен тығыз байланысты. Тарихшы Б.Б. Кәрібаев 1723-1728 жж. қазақ-жоңғар қатынасына арнаған мақаласында осы шайқастың тарихи маңызын төмендегідей ерекшелеп, Аңырақай шайқасы – қазақ тарихында, оның ішінде XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қатынас тарихында түбегейлі бетбұрыс әкелген, елді азат етуге жол ашты депбағалайды. Отан үшін шайқаста ұлттық тұтастықты сақтап қалған, ұлттық сан-сезімді бір саты жоғары көтерген, қазақ батырларының ролін, қазақ ынтымағының көрінісі болған, қасаң тарихи тұжырымдамаларға соққы беретін, жаңа тарихи тұжырымдамаға негіз қалайтын атап көрсетеді (e-history.kz:URL).

XVIII ғасырдың басында дүниеге келген Барақ батыр жастайынан жоңғар басқыншыларына қарсы әскери жорықтарға қатысқан. Оның «Көкжал» деген лақап аты оның жарқын келбетін, батыл мінезін айғақтайды. Барақ талай шайқастарда өзін шебер жауынгер, дарынды қолбасшы ретінде көрсете отырып, көзге түсті. Жоңғар қамытынан азат етудегі рөлі ерекше атаққа ие болды. Күкжарлы мен Сарыжомарт руларының жетекші жасақтары Барақ батыр Ертістің оң жағалауы мен Алтай тауының аңғарын жау әскерлерінен сәтті тазартты. Оның әскери тактикасы мен стратегиялық ойлау қабілеті жоңғар басқыншыларына қарсы

бірқатар елеулі жеңістерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Абылай ханның ең жақын серіктерінің бірі болған. Олар қазақ жерінің тәуелсіздігі, қазақ мемлекеттілігінің нығаюы үшін бірге күресті. Олардың ынтымақтастығы өзара сыйластық пен сенімге негізделген. Барақ батыр өзінің әскери табыстарымен Абылай ханның тұғырын едәуір нығайтып, қазақ руларының бірігуіне ықпал етті (Ғабжалилов, 2008:430). Барақ батырдың есімі ерліктің, батырлықтың, халқына адалдықтың символына айналды. Оның ерліктері халық жырлары мен аңыз-әңгімелерінде жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Ол туралы естелік күні бүгінге дейін өмір сүріп, қазақтың жаңа буын өкілдерін туған жері үшін ерлік жасауға шабыттандырады. Жоңғар шапқыншылығы мен Қазақ хандығының құрылуы дәуірімен тығыз байланысты қазақ халқының тарихындағы тағы бір жарқын тұлға – Ақшора батыр. Оның нақты туған және қайтыс болған жылдары белгісіз болғанымен, қазақ мемлекеттілігін нығайтуға сіңірген еңбегі баға жетпес.

Ақшор батырдың өмірбаянындағы ең белгілі эпизодтардың бірі – оның Жоңғар хандығына дипломатиялық қызметі. Бізге жеткен құжаттарға қарағанда, 1742 жылы Ақшора батыр Жоңғар ханы Көлдан Серенге қазақ елшілігін басқарған. Бұл миссияның мақсаты соғыс қимылдары кезінде тұтқынға алынған қазақ тұтқындарын босату болды. Көлдан Серен қазақтарды босатудың қатаң шарттарын алға тартты: «Қасыңа үш кісі қосып беремін, еліңе қайтып барып өзіңмен бірге «ақ үйлі» он аманат әкелесің және Қарасақалды қолыма тапсырасың, сонда ғана Абылай бастаған барлық қазақты қайтарамын», - деп шарт қойғаны жазылған. Бұл күрделі де тәуекелді талаптар еді, бірақ Ақшора батыр өз отандастарын аман алып қалу үшін кез келген құрбандыққа баруға дайын екенін көрсетіп, оларды қабыл алды.

Ақшор батыр есімі ерлік пен адалдық пен дипломатиялық қабілеттердің символына айналды. Оның өмірі мен қызметі халқына қызмет етудің жарқын үлгісі болып табылады. Оның, сондай-ақ басқа да қазақ жауынгерлерінің күш-жігерінің арқасында Қазақ хандығының тәуелсіздігін қорғауға және оның одан әрі дамуына алғышарттар жасауға мүмкіндік туды.

Жәнібек Бердәулетұлы (1714-1792) – қазақ халқының ерлігін, стратегиялық ой-өрісін, туған жерге деген адалдығын танытқан көрнекті тұлға. Оның өмірі мен шығармашылығы Қазақстан тарихындағы ең бір драмалық кезең – Жоңғар шапқыншылығы дәуірімен тығыз байланысты. Керей руының Жәнтекей руынан шыққан Жәнібек жастайынан қазақ жерінің тәуелсіздігі үшін күреске араласқан. Ол өзін ержүрек жауынгер ретінде көрсетіп қана қоймай, тамаша ұйымдастырушылық қабілетін де көрсетті. Оның стратегиялық ойлау қабілеті мен адамдарды біріктіру қабілеті оған бірқатар маңызды әскери жорықтарда шешуші рөл атқаруға мүмкіндік берді. Оның өмірбаянындағы ең жарқын эпизодтардың бірі – жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күреске қатысуы. Жәнібек Абылай хан, Қабанбай батыр сияқты көрнекті қолбасшылармен белсенді қызметтес болды. Оның батылдығы мен әскери айлакерлігі жауды жеңіп, бірқатар елеулі жеңістерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.Жәнібектің тарихи рөлі Бердәулетұлы әскери істердің шеңберінен шығып кетеді. Ол білікті қолбасшы ғана емес, дана саясаткер болған. Оның күш-жігері қазақ жерін қорғауға ғана емес, қазақ руларының бірлігін нығайтуға бағытталды. Сонымен қатар, Жәнібек Бердәулетұлы жай батыр емес, қазақ халқының тарихына елеулі үлес қосқан нағыз мемлекет қайраткері болды. Оның есімі ерліктің, отаншылдықтың және мұратына адалдықтың символына айналды. Жарылғап батыр Түйтеұлы (1733-1784) – қазақ халқының тарихындағы қарсылық пен отаншылдық рухын танытқан көрнекті тұлға. Керннің текті әулетінен шыққан ол қазақ мемлекеттілігін нығайтуда және оның тәуелсіздігін сыртқы қауіптерден, ең алдымен жоңғар шапқыншылығынан қорғауда шешуші рөл атқарды.

Жарылғап батыр жас кезінен-ақ өзін ержүрек жауынгер, дарынды қолбасшы ретінде көрсете білді. Оның әскери жолы жоңғар басқыншыларымен кескілескен шайқас жылдарында басталды. Ол Қалба – Шаған Кебін шайқасында ерекше көзге түсіп, айқаста жоңғардың айбынды батыры Қапалды жеңген. Тәжірибелі жауды жеңу Жарылғап батырға батыл жауынгердің даңқын әкеліп, қазақ жасақтарының рухын едәуір арттырды.

Жарылғап батырдың сан қырлы талантының бір қыры ғана. Ол білікті жауынгер ғана емес, дана кеңесші, талантты шешен және харизматикалық көшбасшы болды. Оның өз

руластары арасындағы беделінің жоғары болғаны сонша, ол Абылай ханның ең жақын серіктерінің біріне айналды. Олар бірігіп, қазақ руларының басын біріктіріп, сыртқы жауларға тойтарыс бере алды. Жарылғап батыр туған жерін сыртқы қауіп-қатерден қорғап қана қоймай қазақ халқының ішкі бірлігін нығайтуға белсене атсалысты. Ол әділдік пен адамгершілікті жақтаушы, мұқтаж жандарға қол ұшын беруге әрқашан дайын болды. Оның дана кеңестері мен істері қазақтың талай ұрпақтарына үлгі-өнеге болды. Жарылғап батыр қайтыс болғаннан кейін оның аты аңызға айналған. Ол қазақ халқының ұлы жауынгерлерінің бірі ретінде тарихта қалды, оның ерліктері халық әндері мен аңыз-әңгімелерінде жырланды. Оның жады күні бүгінге дейін сақталады, жаңа ұрпақ үшін шабыт болып табылады.

Қасабай Шәкәрұл, Көктұма ауылының тумасы Алакөл өңірі. Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қазақ батырларының бірі болды. Аты аңызға айналған Қабанбай батырдың қарулас жолдасы ретінде ол Жоңғарға қарсы күресте, әсіресе, туған жері Қасабай жерін азат ету жолындағы күресте шешуші рөл атқарды. Қасабайдың әскери жеңістері Аңырақай шайқасында және қалмақ жасақтарына қарсы Сайрам соғысында Шәкәрұлының көрнекті әскери қолбасшылық қабілетін айғақтап, қазақ халқының тәуелсіздігін нығайтуға зор үлес қосты. Қасабай батырдың ерлігі жайлы Бұқар жырау былай жырлаған:

Бар еді ел бермейтін бармақтағы, қырқысты жан аямай
Қалмақ тағы. Қасабай, Шөрекпенен батыр Жантай,
Айқасты ата жаумен әр жақтағы (Х.Ғабжалилов, 2008:430).

Өлке батырларының өмірі мен қызметін зерделеу бізге Қазақстан тарихын тереңірек білуге ғана емес, сонымен қатар сыртқы агрессия жағдайында мемлекеттілік пен қоғамның дамуының жалпы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Соңғы жылдар жарық көрген зерттеулердің бірінде ортағасырлар тарихының мамандары К.Пищулина, Қ. Өскенбай және Н. Атығай «Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес» атты зерттеу мақаласында бірқатар маңызды мәселелерді көтерген (Пищулина К.А., Өскенбай Қ., 2006:56). Зерттеушілер нақты тарихи деректер негізінде қазақ хандығы мен жоңғар мемлекетінің арасындағы қарым-қатынас жөніндегі зерттеулерге баға беріп өз пікірлерін білдіреді.

Жоңғар басқыншыларына қарсы күресте Семей – Ертіс жауынгерлері шешуші рөл атқарды. Олар тек әскери қолбасшылар ғана емес, сонымен бірге өз отандастарын азаттық үшін күресуге баулитын рухани тәлімгер болды. Батырлардың ерліктері қазақ халқының бірлігін нығайтуға ықпал етті. Олардың бейнесі әртүрлі рулар мен тайпаларды біріктіретін қарсылық пен тәуелсіздік символына айналды. Батырлар қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарын ұстанған. Олардың өмір жолы мен іс-әрекеті кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге болды. Семей – Ертіс жауынгерлері туралы аңыз-әңгімелер қазақ халқының рухани мәдениетін байытты. Олар тәуелсіздік үшін күрестің тарихи жадын сақтап, ұлттық болмыстың қалыптасуына үлес қосты.

Қорытынды

Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі Қазақстан тарихындағы ең қасіретті де қаһармандық беттердің бірі болып табылады. Бірнеше ондаған жылдар бойы қазақ жері Жоңғар хандығының жойқын шапқыншылығына ұшырады. Жоңғарлардың сан жағынан басымдығы мен әскери күшіне қарамастан қазақ халқы табанды қарсылық көрсетті.

Қазақтың билеушілері, билері мен батырлары қазақ мемлекеттілігін қалай да сақтап қалуға күш-жігерін барынша аямай жұмсады. Бұланты және Аңырақай шайқастары қазақ сарбаздарының жауынгерлік рухын күшейтіп, аспандата биікке көтерді.Ол шайқастардағы жеңіс халық болып топтасқанда кез келген күшті жауды жеңіп шығуға болатынын айқын көрсетіп берді. Дәл осы қиын кезеңде қазақ халқы өз көсемдерінің төңірегіне топтасып, барлық қиындықтарды жеңе білді. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес кезеңі. Басқыншыларға тойтарыс беруде олардың батылдығы, жауынгерлік шеберлігі, халқына берілгендігі басты рөл атқарды.

Отан үшін шайқаста қазақ батырлары ерекше ерлік пен ерлік көрсетті. Орбұлақ, Аягөз және басқа да шайқастар қазақ халқының қайсарлығы мен қайсарлығының символына

айналды. Жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығы үшін апатты зардаптарға әкелді. Халықтың жаппай қуғынға түсуі. Жүздеген мың қазақ соғыс кезінде аштық пен аурудан қырылды. Көптеген қалалар мен ауылдар жойылды, инфрақұрылым жойылды. Қазақ экономикасы күйреу алдында тұрды. Қоғам ұйымдаспады, дәстүрлі өмір салты бұзылды.

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуында жоңғарларға қарсы күрес маңызды рөл атқарды. Ол қазақ рулары мен тайпаларының бірігуіне, ұлттық болмыстың нығаюына ықпал етті. Бұл күрестің қаһармандық беттері халықтық эпостың жасалуына негіз болды. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес тәжірибесі бізге бірлік, ерлік пен табандылық кез келген жауды жеңудің кепілі екенін үйретеді. Бұл сондай-ақ халықтың ең қиын кезеңде де өз болмысын сақтап, өз бостандығы үшін күресуді жалғастыра алатынын көрсетеді.

Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінде батырлар шешуші рөл атқарды. Олардың батылдығы, батылдығы мен әскери шеберлігі жүздеген мың адамдарды ерлікке шабыттандырды. Қазақ батырларының есімі қазақ халқының жүрегінде мәңгілік сақталып, болашақ ұрпаққа үлгі болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

Айтбаева Р. Ауызша тарих айту дәстүрі бойынша XVIII ғ. қазақ қоғамы тарихының негізгі мәселелері: тар. ғыл. канд. автореферат. – Алматы, 1992. - 28 б.

Бичурин Н.Я. Исторические обозрения ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. - СПБ, 1834. - 3-9, 55, 62-63, 128-135, 405 б.

Wheeler Geoffrey. The Modern History of Soviet Central Asia. Morrison and Gibblimitad. – London and Edinburgh, 1964. - 272 p.

Ғабжалилов Х.М. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. - Алматы: Алаш, 2008. - Т. 10. – 430б.

Еңсенов Қ. «Жарма-Көкпекті-Ақсуат» тарихи-танымдық және ғылыми-зерттеу экспедициясының қолжазба материалы. 30 маусым - 6 шілде 2024. 1-20 б.

Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски // В двух книгах. – Алматы: Ғылым, 2000. – кі. 1. - 420 б.

Кузнецов В.С. Амурсана. Новосибирск. 1981, - 30-40 б.

Қалбатау шайқасының тарихы. (дерек көз-https://e-history.kz/kz/news/show/340086).

Кәрібаев Б.Б. Шайқастың тарихи маңызы.//Қазақ тарихы. 1999, №3. - 29-31 б.

Құрбанғали Қ. «Тауарих хамса» – Бес тарих. Алматы, 1992. 304 б.

«Қабанбай батыр».(дерек көз-https://e-history.kz/kz/prominent-figures/show/12485).

Қарыұлы Қ. Мамай батыр. Халық кеңесі. - 1993. (дерек көз-kaz.inform.kz/news/mamay-batyr_a2234414/).

«Көкжарлы Көкжал Барақ». (дерек көз-https://e-history.kz/kz/projects/show/23138).

Моисеев В.А. Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии //Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. - Алматы: Казахстан, 1988. - 134-150 б.

Моисеев В.А. О некоторых социально-экономических и политических последствиях борьбы казахского народа с Джунгарией. // Бөгенбай батыр. -Акмола, 1991. - 38 б.

Пищулина К.А., Өскенбай Қ., Атығай Н. Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес //Туған өлке. 2006. №1(6). - 51-58 б.

Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 том – Алматы: Қазақ кеңес энциклопедиясының бас басылымы, 1985, 111-112 б.

БАТЫРЫ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ В ПЕРИОД ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ

Гульнур А. Абенова, Қуаныш. А. Нұрғазы*

Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан

Аннотация. В статье анализируется борьба Семипалатинско-Иртышского региона с джунгарами в период джунгарского нашествия, роль ханов и батыров, управлявших страной, и их вклад в укрепление единства казахского народа. В то же время мы попытались на основе генеалогических данных проанализировать подвиги казахских героев в защите независимости страны и земли от внешней агрессии. В качестве объекта исследования выступают батыры Семей-Иртыша, принимавшие активное участие в военных действиях против джунгарских захватчиков. Предметом исследования являются их военные подвиги, социальная роль и влияние на общественное сознание казахского народа. В работе использованы исторические источники, такие как летописи, хроники, фольклорные произведения, а также результаты современных исторических исследований. Методологической основой исследования стали историко-сравнительный анализ, историко-генетический метод и метод системного анализа. В результате исследования было установлено, что батыры Семей-Иртыша сыграли важную роль в укреплении единства казахского народа. Они были не только военными лидерами, но и духовными наставниками, вдохновляющими соотечественников на борьбу за свободу. Их подвиги способствовали формированию национального самосознания казахов и сохранению исторической памяти. Научная новизна исследования заключается в том, что оно представляет собой комплексный анализ роли батыров Семей-Иртыша в контексте джунгарского нашествия. В работе впервые систематизированы данные о военных действиях, в которых участвовали батыры Семей-Иртыша, а также проанализировано их влияние на общественное сознание. Результаты исследования могут быть полезны для историков, этнографов, а также для широкого круга читателей, интересующихся историей Казахстана.

Ключевые слова: Батыры Семей-Иртыша, Джунгарская война, Казахские батыры, История Казахстана, Герои казахов, Народные герои Казахстана, Казахское ханство, Джунгарское ханство.

BATYRS OF THE SEMEY-IRTYSH REGION DURING THE DZUNGARIAN AGGRESSION

Gulnur.A. Abenova, Kuanysh. A. Nurgazy*
Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the struggle of the Semey-Irtysh region against the Dzhungars during the Dzungar invasion, the role of the khans and batyrs who ruled the country, and their contribution to strengthening the unity of the Kazakh people. At the same time, we tried to analyze the heroic deeds of Kazakh heroes in defending the country's independence and land against external aggression based on genealogical data. The object of the study is the batyrs of Semey-Irtysh who took an active part in the military operations against the Dzungar invaders. The subject of the study is their military exploits, social role, and influence on the public consciousness of the Kazakh people. The study used historical sources such as chronicles, chronicles, folklore works, as well as the results of modern historical research. The methodological basis of the study was a historical and comparative analysis, a historical and genetic method, and a systems analysis method. As a result of the study, it was established that the batyrs of Semey-Irtysh played an important role in strengthening the unity of the Kazakh people. They were not only military leaders but also spiritual mentors who inspired their compatriots to fight for freedom. Their exploits contributed to the formation of the national self-consciousness of the Kazakhs and the preservation of historical memory. The scientific novelty of the study lies in the fact that it presents a comprehensive analysis of the role of the batyrs of Semey- Irtysh in the context of the Dzungar invasion. For the first time, the work systematizes data on the military operations in which the batyrs of Semey-Irtysh participated, and also analyzes their influence on public consciousness. The results of the study can be useful for historians, ethnographers, as well as for a

wide range of readers interested in the history of Kazakhstan.

Keywords: Batyrs of Semey-Irtysh, Dzungar war, Kazakh batyrs, History of Kazakhstan, Heroes of the Kazakhs, People's heroes of Kazakhstan, Kazakh Khanate, Dzungar Khanate.

References

Aitbaeva R. according to the tradition of oral history, the main problems of the history of Kazakh Society of the XVIII century: narrow. science. Kand. abstract. - Almaty, 1992. - 28 p.

Bichurin N. YA. historical background oiratov or Kalmykov with XV table to present time. - SPB, 1834. - 3-9, 55, 62-63, 128-135, 405 p.

Wheeler Geoffrey. The Modern History of Soviet Central Asia. Morrison and Gibblimitad. – London and Edinburgh, 1964. - 272 p.

Gabzhalilov H. M. history of Kazakh tribes. - Almaty: Alash, 2008. - Vol. 10 - 430 p.

manuscript material of the historical, cognitive and research expedition" Zharminsky-Kokpekty-Aksuat". June 30-July 6, 2024. - pp. 1-20

Kozybayev M. K. Kazakhstan at the level of vekov: expansion and development // In two books. - Almaty: Science, 2000. book 1. - 420 p.

Kuznetsov V. S. Amursana. Novosibirsk. 1981, - pp. 30-40.

history of the Battle of Kalbatau. (source-https://e-history.kz/KZ/news/ show/340086).

Karibaev B. B. historical significance of the Battle.// Kazakh history. 1999, No. 3. - pp. 29-31.

Kurbangali "Tauarih Hamsa" - five stories. Almaty, 1992. - 304 p.

"Kabanbai batyr".(source- https://e-history.kz/KZ/prominent-figures/show/ 12485).

Karyuly K. Mamai batyr. The people's Council. - 1993. (source- kaz.inform. kz/news/mamay-batyr_a2234414/).

"Kokzhary Kokzhal Barak". (source-https://e-history.kz/kz/projects/show/ 23138).

Moiseev V. A. specific issues of Kazakh-jungar relations in Soviet historiography //Issues of historiography and history of Kazakhstan. - Almaty: Kazakhstan, 1988. - pp. 134-150.

Moiseev V. A. on specific socio-economic and political ties of the Kazakh people with the Jungle. //Bogenbay batyr. - Akmola, 1991. - 38 p.

Pishchulina K. A., Uskenbay K., Atygai N. Kazakh and Dzungarian

khanates: peace and unity //Tugan olke. 2006. №1(6). - 51-58 p.

Valikhanov Sh. Sh.collection of works in five volumes. Volume 4-Almaty: general edition of the Kazakh Soviet encyclopedia, 1985, pp. 111-112.

Авторлар туралы мәлімет:

Абенова Гульнур Атымтаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан.

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Абенова Гульнур Атымтаевна – кандидат исторических наук, Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант, Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Information about authors:

Gulnur Atymtaevna Abenova – Candidate of Historical Sciences, Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Nurghazy Kuanish Amanzholuly – PhD candidate, Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Редакцияға түсті 28.08.2024
Өңдеуден кейін қайта түсті 17.09.2024
Жариялауға қабылданды 27.09.2024

МРНТИ 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-7

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX - НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Тахира А. Камалджанова[1], Раушан Д. Ахметова[2*]

[1] *Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

[2] *Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан*

E-mail: [1]Takhira.Kamaljanova@mail.ru,
[2]r.d.akhmetova@mail.ru,*
https://orcid.org/0000-0002-6877-7129
https://orcid.org/0000-0003-1359-0006

Аннотация. Актуальность исследования этнодемографических и культурных процессов в Восточном Казахстане во второй половине XX – начале XXI века обусловлена значительными изменениями, происходившими в регионе на фоне социально-политических и экономических трансформаций. Этот период охватывает ключевые события, такие как освоение целины, урбанизация, миграционные процессы, распад Советского Союза и последующее становление независимого Казахстана. Все эти факторы оказали существенное влияние на этнический состав населения, межэтнические отношения, а также на сохранение и трансформацию культурных традиций.

Исследование данных процессов помогает понять, как происходило формирование современной этнической картины региона, какие вызовы встали перед сохранением культурного наследия различных этнических групп, а также каким образом эти изменения повлияли на национальную идентичность и культурное разнообразие Восточного Казахстана. Анализ этих аспектов актуален не только для историков, но и для решения современных вопросов национальной политики, межэтнической гармонии и культурной интеграции в условиях глобализации.

Ключевые слова: этносы; миграция; демография; население; численность; Восточный Казахстан.

Введение

Восточный Казахстан представляет собой регион с богатым историческим и культурным наследием. Во второй половине XX – начале XXI веков этот регион пережил значительные изменения, оказавшие глубокое влияние на его демографическую и этническую структуру. Миграционные процессы, в том числе экономические и депортационные, стали ключевыми факторами, определяющими этнодемографическую ситуацию в этом периоде. Актуальность исследования обусловлена как историческим значением миграционных изменений, так и их современными последствиями. Этнодемографические процессы в Восточном Казахстане во второй половине XX и начале XXI века характеризуются значительными изменениями в составе и распределении этнических групп.

Методология и методы

Для исследования этнодемографических процессов в Восточном Казахстане во второй половине XX - начале XXI века использовались различные методологические подходы и методы. Методологическая основа исследования базируется на принципах историзма,

целостности и объективности. Для достижения целей исследования использовались методы историко-аналитического подхода и сравнительного анализа, а также статистические данные и архивные материалы. Применение историко-аналитического метода позволило изучить архивные документы, переписи населения и другие исторические источники для понимания изменений в этническом составе населения.

При написании статьи использованы архивные материалы Государственного архива области Абай (далее - ГАОА): фонд 615 - статистическое управление исполкома Семипалатинского областного совета депутатов труда.

Важную группу источников составили данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, составленные по материалам переписи населения 1999 года, 2009 года, 2021 года, которые содержат информацию о количественном и национальном составе населения Республики Казахстан и его восточного региона.

Использование комплексного подхода, включающего эти методы, позволяет получить всестороннее представление об этнодемографических процессах и их причинах в Восточном Казахстане.

Обсуждение

Восточный Казахстан исторически известен своим многонациональным составом. В этом контексте исследование развития диаспор позволяет лучше понять процессы взаимодействия различных этнических групп, их адаптацию и влияние на общественную жизнь.

Этнодемографические изменения в Восточном Казахстане во второй половине XX - начале XXI века занимают важное место в историографии, отражая сложные трансформации, произошедшие в регионе. Этнодемографическому развитию населения Казахстана посвящена монография М.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева (Асылбеков, Галиев, 1991). В работе М.Х. Асылбекова, В.В. Козиной рассмотрены некоторые аспекты этнического состава населения Казахстана с конца 1970-х годов до конца 1990-х годов (Асылбеков, Козина, 1995).

В монографиях Н.В. Алексеенко (Алексеенко, 2007) и А.Н. Алексеенко (Алексеенко, 1994) представлены обзор этнического состава Восточно-Казахстанской области, дается обобщающее объяснение динамики этносов в регионе и миграции народов славянского происхождения.

В монографиях Б.Ж. Атантаевой, Т.А. Камалджановой (Атантаева, Камалджанова, 2014), Р.Д. Ахметовой (Ахметова, 2014) рассматриваются предпосылки и причины возникновения этнических групп в восточном регионе Казахстана, их расселение, особенности их социально-демографического и культурного развития в советский период и в период независимого Казахстана. В исследовании Н.А. Махметовой, Ж.С. Аубакировой рассматривается динамика этнического состава Восточно-Казахстанской области во второй половине XX века на примере двух доминирующих в регионе этносов (Махметова, Аубакирова, 2023). Изучение этнодемографических изменений помогает лучше понять исторические и социальные процессы, которые формировали современное население региона.

Результаты

Безусловно, на демографическую структуру населения оказывают значительное влияние миграционные процессы. По результатам Всесоюзной переписи населения, проведённой 15 января 1959 года, в Семипалатинской области проживало 43 011 немцев, а численность немцев в Восточно-Казахстанской области составляла 2 273 человека. В период между переписями 1959 и 1989 годов в Восточно-Казахстанском регионе основными этническими группами оставались 8 этносов - казахи, русские, немцы, украинцы, чеченцы, татары, белорусы и евреи. За этот промежуток времени произошли значительные изменения в этническом составе региона (Махметова, Аубакирова:169).

Увеличению числа представителей славянских этносов в Казахстане способствовало

освоение целинных и залежных земель, начатое в 1954 году. Всего за период с 1954 по 1956 годы Казахстан прибыли 640 тысяч представителей разных национальностей. Приток переселенцев для освоения целинных земель, а также развития промышленности и сельского хозяйства в регионах не прекращался. В связи с этим в восточном регионе Казахстана резко изменилась демографическая ситуация, увеличилось количество славянских этносов. К 1959 году доля русского населения в регионе составляла 71% (521 100 человек), украинцев – 2,3% (17 199 человек), немцев – 3% (22 737 человек), других национальностей – 4,7% (34 699 человек) (Атантаева, Камалджанова:142).

Руководители хозяйств стремились обеспечить рабочими местами и жильем прибывших на освоение целинных земель. Если не было домов, готовых к заселению, выделялись средства на их строительство или капитальный ремонт старых домов. В зависимости от материального положения колхозов в помощь переселенцам выделялись денежные средства и скот.

В 1960-1970-е годы наблюдалось сокращение численности европейских этносов среди сельского населения, что было вызвано множеством факторов. Тяжёлые социально-бытовые условия в сельской местности, включая нехватку медицинских учреждений, низкий уровень образования в сельских школах, трудности с транспортным обеспечением, отсутствие детских садов в ряде колхозов, а также другие проблемы заставляли переселенцев искать более комфортные места для проживания.

Миграционные процессы, связанные с освоением целинных земель, существенно повлияли на демографический состав населения. В 1979 году на территории Казахстана проживало 7 071 тыс. русских, украинцев и белорусов, что составляло 48,2% населения республики. Согласно переписи 1989 года, их доля по республике снизилась до 43,9%. В восточном регионе Казахстана эта цифра достигала 68,2%. Это свидетельствует о том, что во второй половине XX века на территории Восточного Казахстана, под влиянием политических и экономических факторов, преобладало славянское население.

В последнем десятилетии XX века численность и состав полиэтнического населения Казахстана претерпели значительные изменения. Этот период стал временем, когда начали проявляться долгосрочные негативные последствия событий, происходивших в первой половине века. Переселенческая политика начала XX века, восстание 1916 года, гражданская война, коллективизация, голод 1930-х годов, массовые депортации и репрессии – все эти исторические процессы оказали глубокое влияние на этнический и демографический ландшафт Казахстана. Значительное влияние на демографические и этнические процессы в Казахстане оказала Великая Отечественная война. В период войны в республику были эвакуированы промышленные предприятия и рабочие, а также депортированы целые народы. Эти события существенно изменили этнодемографическую картину региона, что привело к возникновению ряда сложных проблем во второй половине XX века. В послевоенные десятилетия Казахстан столкнулся с неблагоприятной демографической ситуацией: численность населения уменьшалась ежегодно из-за снижения рождаемости, роста заболеваемости и смертности, а также массового оттока населения за пределы республики. Все эти факторы значительно осложняли демографическое развитие страны в тот период.

Эти процессы затронули и Восточный Казахстан, однако здесь они проявились особенно остро из-за специфики его этнического состава.

Казахстан является многонациональным государством, на территории которого проживают представители более 120 народов. Из них 7 этносов с наибольшей численностью населения страны (доля каждого этноса в общей численности населения страны превышает 1%) - казахи, русские, узбеки, украинцы, уйгуры, татары и немцы, на долю которых приходится 95,6% населения страны. Наибольший удельный вес в общей численности населения составляют казахи - 63,1% и русские - 23,7%. На долю других этносов и этнических групп приходится 13,2% населения республики.

В период независимости Казахстана в социально-демографическом развитии диаспор произошли значительные изменения, сопровождающиеся сокращением их численности. С самого начала становления независимого государства наблюдается усиление тенденции

эмиграции.

Динамика роста населения в Восточно-Казахстанской области была одной из самых низких в стране. Этот рост происходил неравномерно: в областном центре численность горожан увеличивалась в 18 раз быстрее, чем в сельских районах. До начала 1990-х годов основное увеличение численности населения Усть-Каменогорска происходило за счет русскоязычного населения (64,5%). В Шемонаихинском районе также отмечался рост славянского населения (на 62,2%). В остальных районах и городах основной прирост обеспечивало казахское население.

Можно выделить две группы районов по динамике численности населения:

I. Усть-Каменогорск, Серебрянск, Глубоковский и Шемонаихинский районы, Зыряновск – здесь наблюдались относительно высокие темпы роста казахского населения (более 20%).

II. Зайсанский, Большенарымский, Уланский, Таврический, Тарбагатайский, Самарский и Курчумский районы – отличались низкими темпами роста населения (10% и ниже) (Ахметова, 2014:39).

С 1991 года в демографических процессах наметилась новая тенденция: численность населения стала расти в южных районах, где ранее наблюдались низкие темпы, в то время как в Усть-Каменогорске началось сокращение населения. Происходила деконцентрация, когда жители южных сельских районов стали возвращаться из городов, в частности из Усть-Каменогорска, обратно в села. Это способствовало увеличению численности сельского населения и снижению темпов роста городского. Например, в период с 1991 по 1993 годы население Зайсанского района выросло в 49 раз, а численность жителей Усть-Каменогорска увеличилась всего на 600 человек.

Сокращение численности населения области было связано с несколькими факторами, главным из которых стало резкое уменьшение естественного прироста (Ахметова, 2014:40).

Миграционная убыль, будучи показателем уровня жизни и занятости в различных отраслях экономики, наблюдалась во всех регионах. Под влиянием миграционных процессов происходили изменения в национальном составе населения. Доля русского этноса сократилась с 63,6% (на 1 января 1994 года) до 62,4% (на 1 января 1996 года), доля немцев уменьшилась с 20% до 1,6%, в то время как доля казахов выросла с 29,6% до 31,2%.

В начале 1990-х годов в Семипалатинской области наблюдался рост числа эмигрантов, покинувших пределы бывшего Советского Союза, особенно из сельской местности. Так, в 1991 году из области уехало более 1 тысячи человек, преимущественно лица немецкой национальности, и половина из них — из сельских районов. В 1990 годуиз сельских регионов области выехали за границу 155 человек, а в 1991 году это число увеличилось до 500. В то же время зарегистрировано прибытие 1,2 тысячи иммигрантов, преимущественно казахов, 800 из которых прибыли из Монголии, что обеспечило положительное сальдо международной миграции (Государственный архив области Абай (далее ГАОА Ф. 615. Оп. 20. Д. 2096. Л.177). Массовый отток славянского и немецкого населения из Казахстана совпал с социально-экономическим кризисом в стране. Реформы "перестройки", инициированные М. Горбачевым, значительно изменили жизнь советских народов. В конце 1980-х и начале 1990-х годов усилилась миграция этнических немцев в Германию. В период с 1989 по 1999 год доля немцев в Казахстане сократилась с 5,8% до 2,4%. В 1989 году немцы были широко расселены в 8 областях республики, однако к 1999 году они оставались только в 6 областях.

Большинство немцев приняли решение вернуться на свою историческую родину, и тот факт, что Германия была высокоразвитой страной, стал для них дополнительным стимулом. Ослабление советской экономики после 1986 года и ухудшение социальных условий ускорили этот процесс. Даже после обретения Казахстаном независимости стабилизация экономики и снижение уровня социальной защиты не смогли существенно повлиять на этот миграционный тренд. Миграционные процессы 1990-х годов можно разделить на два этапа: до 1994 года и конец десятилетия. Первый этап характеризовался массовым оттоком населения в страны СНГ и Германию. Второй этап был отмечен уменьшением как числа уезжающих, так и количества прибывающих в регион. (ГАОА. Ф.615. Оп.1. Д.18. Л.10).

В период с 1993 по 1995 годы наблюдались изменения в миграционных процессах.

Промышленные регионы Восточного Казахстана, которые ранее активно привлекали аселение, стали регионами с постоянным оттоком. Из-за сокращения спроса на рабочую силу и приостановки производств численность населения в рабочих поселках, таких как Асу-Булак, Белогорский, Огневка (Уланский район), Алтай, Карагужиха (Глубоковский район), Малеевск, Путинцево (Зыряновский район), и Первомайский (Шемонаихинский район), снизилась на 15-28% за три года. В городах Зыряновск и Серебрянск сокращение составило 10-12%. Среди сельских районов значительный отток наблюдался в Большенарымском, Катон-Карагайском, Курчумском и Маркакольском районах, где численность населения уменьшилась на 8-12%. Интенсивность происходящих миграционных процессов вывела область в число регионов, теряющих население и особенно трудоспособное.

Важным источником информации о национальном составе населения страны являются данные переписей населения. Переписи предоставляют детальную статистику, отражающую численность различных этнических групп, их распределение по регионам и динамику изменений в национальном составе на протяжении времени. Эти данные позволяют исследователям и государственным органам анализировать демографические процессы, включая миграцию, урбанизацию, и изменения в доле разных этносов.

Данные таблицы 1 отражают численность крупнейших этносов на территории Восточного Казахстана по результатам переписи населения 1999 и 2009 годов в Казахстане (Итоги, 2011:URL:75).

Таблица 1. - Национальный состав населения Восточно-Казахстанской области по итогам переписи 1999, 2009 годов (тыс. человек)

	1999 г.	2009 г.
Казахи	74 098	781 732
русские	694 705	561 183
Украинцы	15 696	7 078
Немцы	2 141	1 403
Татары	24 506	17 789
Поляки	498	245
Чеченцы	1 690	1 651
Корейцы	1 781	1 491

Из общего числа представителей всех этносов и национальностей, проживающих в Казахстане, наибольшая численность населения приходится на казахский этнос, по переписи 2009 года численность казахов составила 10 096 763 человека или 63,1% от общей численности населения страны.

Численность казахов за межсчетный период увеличилась на 2 085 311 человек или на 26,0%. По переписи 1999 года численность казахов в общей численности населения республики составила 8 011 452 человека или 53,5% (Таблица 1).

В течение десятилетия на рост численности казахов в основном повлиял естественный рост, а также возвращение кандасов на территорию республики (Диаграмма 1, Диаграмма 2).

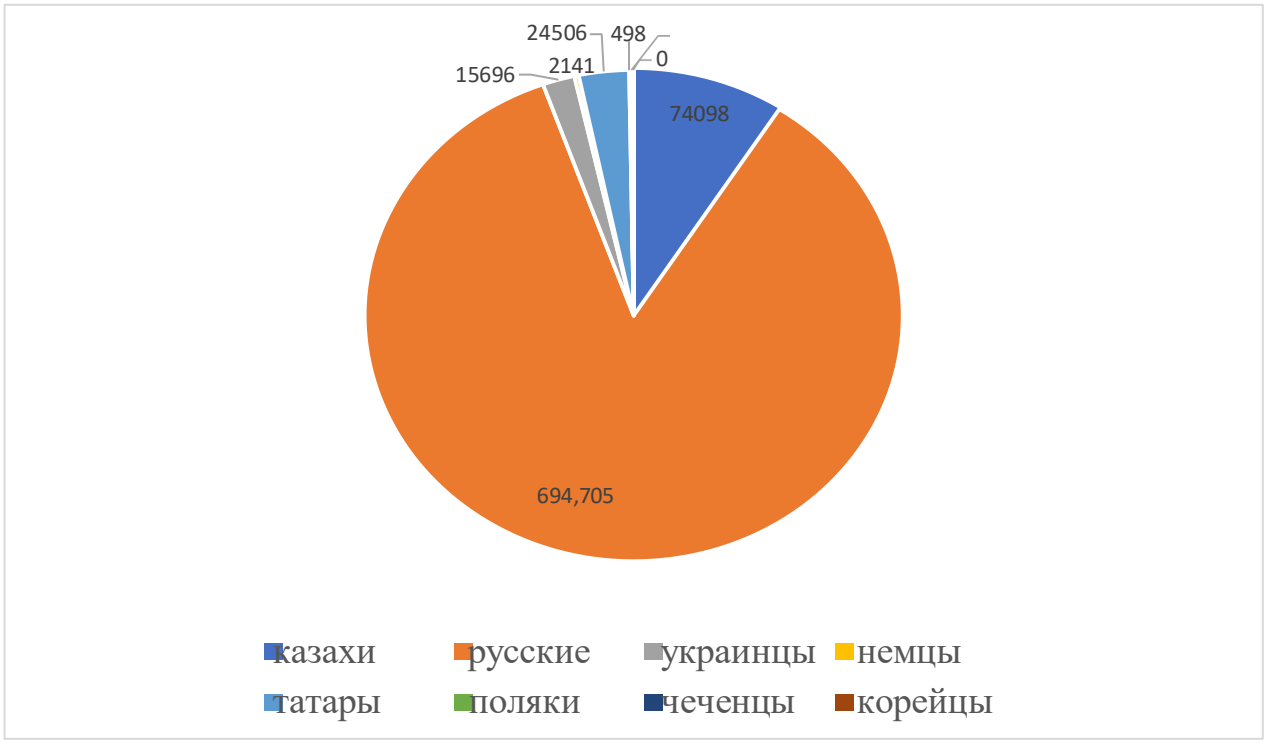

Диаграмма 1. – Национальный состав населения Восточно-Казахстанской области по итогам переписи 1999 года (человек) (Национальный состав, 2000:75)

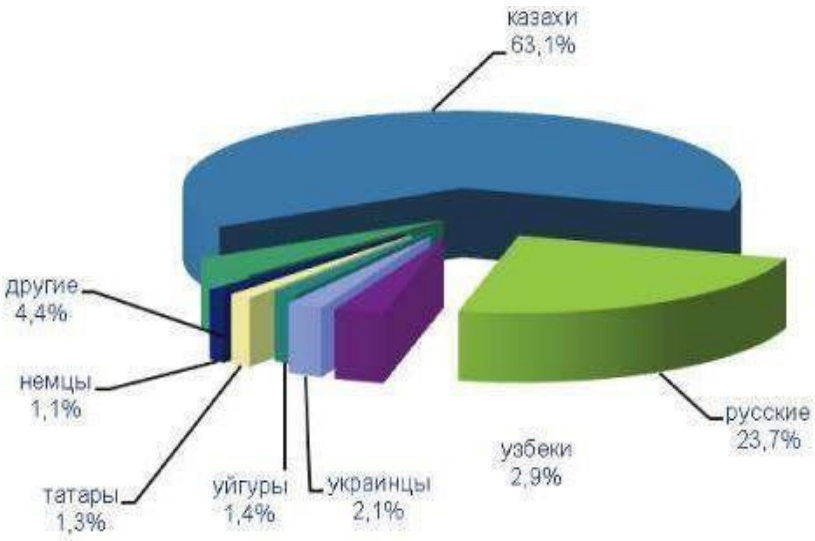

Диаграмма 2. - Доля отдельных национальностей в общей численности населения по переписи 2009 года (Итоги, 2011:URL:5-6)

Диаграмма 3. - Краткие итоги переписи 2021 года (Дашборд, 2021)

Диаграмма 4. - Численность населения по отдельным национальностям в разрезе регионов / Восточный Казахстан

На диаграмме 4 представлена численность населения по отдельным национальностям на территории Восточного Казахстана по итогам Национальной переписи населения Республики Казахстан 2021 года (Итоги, 2022: URL:12).

По итогам переписи 2021 года численность казахов в Республике Казахстан составила 13,4 миллиона человек, рост с 2009 года составил 33,7 процента (10 миллионов в 2009 году). Доля казахов в общем количестве выросла с 63,1% до 70,4%. Также в число самых многонациональных вошли русские – 2,9 млн человек (15%), узбеки – 614 тыс. человек (3,2%), украинцы – 387 тыс. человек (2%) и уйгуры-290 тыс. человек (1,5%).

Сравнительный анализ данных трех переписей за 1999, 2009, 2021 годы показывает, что численность титульного этноса увеличилась с 53,4% в 1999 году до 70,4% в 2021 году. Рост численности казахов произошел в основном за счет естественного прироста, а также миграционных потоков соотечественников из других стран на территорию республики. Отмечается также уменьшение численности других этносов.

В то время как массовая миграция в Восточный Казахстан в начале и середине XX века была связана с промышленным развитием региона и урбанизацией, усиление эмиграции в конце XX века также было определено этими процессами, поскольку русскоязычное население стремилось сохранить благоприятную среду обитания и надеялось найти благоприятные условия для работы в промышленных зонах.

Наиболее активные миграционные процессы произошли в первой половине 1990-х годов. Улучшение социально-экономической, политической и этнокультурной ситуации, очевидное в начале XXI века, привело к снижению миграционной активности нетитульного населения области.

Согласно результатам Национальной переписи населения Республики Казахстан 2021 года, в Восточном Казахстане были зафиксированы следующие данные о численности населения по гендерному признаку (2 таблица).

Таблица 2. - Численность населения в Восточном Казахстане в разрезе регионов по гендерным принципам по итогам Национальной переписи населения Республики Казахстан 2021 года (Итоги, 2022: URL:14-15).

Национальности	Мужчины	Женщины
Казахи	419 617	422 768
Русские	195 953	235 025
Украинцы	4 080	5 349
Немцы	8 797	10 010
Татары	8 143	9 518
Корейцы	771	736

Согласно данным, представленным в таблице, почти во всех этнических группах, кроме корейцев, преобладает число женщин.

Внешняя миграция, прежде всего за пределы стран СНГ, в 1990-2000 гг. в основном касалась жителей Усть-Каменогорского, Бородулихинского и Глубоковского районов. Эмиграция немцев имеет ярко выраженный этнический характер, и ее особенностью является то, что представители этого этноса в основном уезжают на свою историческую родину в соответствии с политикой репатриации правительства Германии. На современном этапе большая часть немецкой диаспоры сосредоточена в Центральной, Северной и Восточно-Казахстанской областях.

Пик миграции в Казахстане, в том числе и в восточном регионе, пришелся на начало 1990-х годов. На сегодняшний день миграционная ситуация значительно стабилизировалась. Следует отметить, что в социально-демографическом развитии диаспор Восточного Казахстана происходили существенные изменения, связанные с последствиями насильственного переселения, которые затронули экономическую, социальную, культурную сферы жизни депортированных народов со 2 половины XX века до начала XXI века.

Заключение

Общая историческая судьба этнических групп, проживающих в современном Казахстане, положительно повлияла на менталитет народа, его жизненные идеи и устремления, сформировала общие для всех этносов ценности и идеалы. Всем им в определенной степени присущ искренний интерес к историческим корням своего народа в общей истории, стремление овладеть обычаями и традициями своего народа. Наш общий казахстанский дом обогащается благодаря развитию и взаимообогащению разных культур и языков.

После масштабных миграционных процессов этнодемографическая структура региона претерпела значительные изменения. Казахи, как государствообразующая нация, стали преобладающим населением. Основной причиной изменения этнического состава стало массовое переселение русскоязычного населения за пределы Казахстана, особенно активно происходившее в первой половине 1990-х годов. В начале XXI века улучшение социально-экономической, политической и этнокультурной ситуации привело к снижению миграционной активности нетитульного населения региона.

Список литературы

Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане. - Алма-Ата: Ғылым, 1991. -191 с.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. - Алматы: Атамура, 1995. - 191 с.

Алексеенко Н.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах / Н.В. Алексеенко. —Ч. 2. С 1917 г. по начало XXI века. —Усть-Каменогорск: Изд-во «Медиа–Альянс», 2007.—108 с.

Алексеенко А.Н. Народы Восточного Казахстана /А.Н.Алексеенко. - Усть- Каменогорск: Б.и., 1994. —52 с.

Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А. Этнические диаспоры Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. (социально-демографический и культурный аспект). – Семей, 2014. – 256 с.

Ахметова Р.Д. Этнокультурные процессы в Восточном Казахстане в 80-х годах XX – начале XXI века. - Семей: Тенгри, 2014. - 172 с.

Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Астана, 2011. – 151 с. https://stat.gov.kz/ru/national/1999/, С.75.

Дашборд по кратким итогам переписи населения 2021 года https://stat.gov.kz/ru/instuments/dashboards/28478/

Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 64с. https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/e62/b1e0sokkht34a1iyu2qdmu30dayt6sz1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B8%20%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F.pdf

Махметова Н.А., Аубакирова Ж.С. XX ғасырдың II жартысындағы Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамының динамикасы // ҚарМУ Хабаршысы «Тарих. Философия» сериясы. 2023. - № 2(110). -168-175 бб.

Национальный состав населения Восточно-Казахстанской области по итогам переписи 1999 года. Том 1. Алматы, 2000. – 199 с. https://stat.gov.kz/ru/national/1999/

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР

Тахира А. Камалджанова[1], Раушан Д. Ахметова[2*]
[1] Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., Қазақстан
[2] Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті, Қазақстан

Аннотация. Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық және мәдени үдерістерді зерттеудің өзектілігі XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басында аймақта орын алған әлеуметтік-саяси және экономикалық өзгерістер аясында айтарлықтай өзгерістермен байланысты. Бұл кезең тың жерлерді игеру, урбанизация, көші-қон үдерістері, Кеңес Одағының ыдырауы және одан кейінгі тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы сияқты негізгі оқиғаларды қамтиды. Осы факторлардың барлығы халықтың этникалық құрамына, ұлтаралық қатынастарға, сондай-ақ мәдени дәстүрлердің сақталуы мен өзгеруіне айтарлықтай әсер етті.

Осы үдерістерді зерттеу аймақтың қазіргі этникалық бейнесінің қалай қалыптасқанын, түрлі этникалық топтардың мәдени мұрасын сақтауда қандай қиындықтарға тап болғанын және бұл өзгерістердің Шығыс Қазақстандағы ұлттық бірегейлік пен мәдени әртүрлілікке қалай әсер еткенін түсінуге көмектеседі. Бұл аспектілерді талдау тек тарихшылар үшін ғана емес, сонымен қатар жаһандану жағдайында қазіргі ұлттық саясат, ұлтаралық келісім және мәдени ықпалдасу мәселелерін шешу үшін де маңызды.

Кілт сөздер: этностар; көші-қон; демография; халық; саны; Шығыс Қазақстан.

ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 20th - EARLY 21st CENTURY

Takhira Kamaljanova[1], Raushan Akhmetova[2*]
[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana
[2] Shakarim University of Semey

Annotation. The relevance of the study of ethnodemographic and cultural processes in East Kazakhstan in the second half of the twentieth – early twenty-first century is due to the significant changes that took place in the region against the background of socio-political and economic transformations. This period covers key events such as the development of virgin lands, urbanization, migration processes, the collapse of the Soviet Union and the subsequent formation of independent Kazakhstan. All these factors have had a significant impact on the ethnic composition of the population, interethnic relations, as well as on the preservation and transformation of cultural traditions.

The study of these processes helps to understand how the formation of the modern ethnic picture of the region took place, what challenges faced the preservation of the cultural heritage of various ethnic groups, as well as how these changes affected the national identity and cultural diversity of East Kazakhstan. The analysis of these aspects is relevant not only for historians, but also for solving modern issues of national policy, interethnic harmony and cultural integration in the context of globalization.

Keywords: ethnic groups; migration; demography; population; number; East Kazakhstan.

Reference

Asylbekov M.H., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane [Socio

demographic processes in Kazakhstan]. - Alma-Ata: Gylym, 1991. -191 s.

Asylbekov M.H., Kozina V.V. Demograficheskie processy sovremennogo Kazahstana [Demographic processes of modern Kazakhstan]. - Almaty: Atamura, 1995. - 191 s.

Alekseenko N.V. Istorija Vostochnogo Kazahstana v dokumentah i materialah [The history of East Kazakhstan in documents and materials] / N.V. Alekseenko. —Ch. 2. S 1917 g. po nachalo XXI veka. —Ust'-Kamenogorsk: Izd-vo «Media–Al'jans», 2007.—108 s.

Alekseenko A.N. Narody Vostochnogo Kazahstana [The peoples of East Kazakhstan]. - Ust'-Kamenogorsk: B.i., 1994. —52 s.

Atantaeva B.Zh., Kamaldzhanova T.A. Jetnicheskie diaspory Vostochnogo Kazahstana v 1937-2005 gg. (social'no-demograficheskij i kul'turnyj aspekt) [Ethnic diasporas of East Kazakhstan in 1937-2005 (socio-demographic and cultural aspects)]. – Semej, 2014. – 256 s.

Ahmetova R.D. Jetnokul'turnye processy v Vostochnom Kazahstane v 80-h godah XX – nachale XXI veka [Ethnocultural processes in East Kazakhstan in the 80s of the XX – early XXI century]. - Semej: Tengri, 2014. - 172 s.

Itogi Nacional'noj perepisi naselenija Respubliki Kazahstan 2009 goda [Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009]. Tom 2. Astana, 2011. – 151 s. https://stat.gov.kz/ru/national/1999/

Dashbord po kratkim itogam perepisi naselenija 2021 goda [Dashboard based on the summary results of the 2021 census] https://stat.gov.kz/ru/instuments/dashboards/28478/

Itogi Nacional'noj perepisi naselenija 2021 goda v Respublike Kazahstan [Results of the National Population Census of 2021 in the Republic of Kazakhstan]. – Nur-Sultan, 2022. – 64 s. https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/e62/b1e0sokkht34a1iyu2qdmu30dayt6sz1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B8%20%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F.pdf

Mahmetova N.A., Aubakirova Zh.S. XX gasyrdyn II zhartysyndagy Shygys Kazakstan oblysynyn jetnikalyk құramynyn dinamikasy [Dynamics of the ethnic composition of the East Kazakhstan region in the second half of the XX century] // KarMU Habarshysy «Tarih. Filosofija» serijasy. 2023. - № 2(110). -168-175 bb.

Nacional'nyj sostav naselenija Vostochno-Kazahstanskoj oblasti po itogam perepisi 1999 goda [The national composition of the population of the East Kazakhstan region according to the results of the 1999 census]. Tom 1. Almaty, 2000. – 199 s. https://stat.gov.kz/ru/national/1999/

Сведения об авторах:

Камалджанова Тахира Анваржановна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана.

Ахметова Раушан Дюсенбековна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор университета имени Шакарима города Семей

Авторлар туралы мәлімет:

Камалджанова Тахира Анваржановна - тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана қаласы.

Ахметова Раушан Дюсенбековна – тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің қауымдастырылған профессоры.

Information about authors:

Kamaljanova Takhira Anvarzhanovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.

Akhmetova Raushan Dyusenbekovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Shakarim University of Semey.

Поступила в редакцию 02.08.2024
Поступила после доработки 10.09.2024
Принята к публикации 27.09.2024

ҒТАМР 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-8

БАТЫСТАН ШЫҚҚАН ТҰҢҒЫШ ӘЙЕЛ ДӘРІГЕР – АҚҚАҒАЗ ДОСЖАНОВА

Ерке Конбай[1]*, Айдын Ж. Әбденов[2]
[1] *Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан*
[2] *Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан*

E-mail: [1*]erke.konbai@zhubanov.edu.kz,
[2]aidyn_617@mail.ru
[1]https://orcid.org/0009-0003-2678-945X
[2] https://orcid.org/0000-0003-1271-4265

Аннотация. Ақтөбе өңірінде туған дарынды, білікті дәрігер Аққағаз Досжанова XX ғасырдың бастапқы ширегінде қазақ халқының медицина саласына зор үлес қосқан тұлға. Кеңес үкіметінің қиын қыстау кезінде жасөспірім қыз Орынбор қыздар гимназиясын үздік аяқтап, Мәскеу медицина курсына жолдама алады. Аққағаздың Мәскеуден білім алуына себепкер болған ағасы Сағындық Досжанов туралы Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақталған құжаттар алынып, сараланады. Осы музей қорындағы Аққағаз бен ағасы Сағындық туралы жиналған құжаттар мақаланың негізі болып табылады. Аққағаздың дәрігерлік қызметінің шарықтауы 1921-1922 жылдардағы Батыс өңірін жайлаған аштықпен тура келеді. Сол жылдардағы табиғи апаттан егін шықпай, Батыстағы губерниялары мен уездердегі балалардың халі аса ауыр болды. Орталық балалар комиссиясы жұмысын 1921 жылы 16 шілдеден бастады. Панасыз қалған балаларды қамқорлыққа алу, балалар үйіне орналастыру жұмыстарын ұйымдастырады. Зайыбы А.Ершин мұғалімдер семинариясын аяқтау мақсатында Орынборға келіп, оқып жүріп, Ташкент қалалық оқу-білім жанындағы балалар үйлері мен интернаттар үйінің меңгерушісі қызметіне тағайындалады. Ерлі- зайыптылардың тағдыры осы жерде қауышады. А.Досжанова жұқпалы ауруларға шалдыққан, ашыққан әйелдер мен балаларды емдеп қана қоймай, газет беттеріне тұрмыстық гигиена, сақтық шараларына қатысты мақалалар шығарды. Қоғамдық жұмыстарда Аққағаз елдегі саяси өмірдің «Алаш» үкіметінің басшыларымен бірге ірі қалалардағы жасырын барлау қызметтерін атқарғандығы туралы естеліктер ашылады. Отбасындағы Аққағаздың аяулы ана, сүйікті жар бейнесін ашуға жұбайы Ә.Ершиннің музей қорында сақталған естеліктері негіз болады.

Кілт сөздер. Аққағаз Досжанова; тұңғыш әйел дәрігер; Ташкент; панасыз балалар; XX ғасыр 20-30 жылдар; Алаш; Сағындық Досжанов.

Кіріспе

XX ғасырдың 20-30 жылдары Кеңестік Қазақстан үшін ең қиын кезеңдер болды. Ел болашағы үшін күресіп, жан берген алаштықтар, ашаршылықтан қалжыраған жас өспірімдерді емдеу, тамақтандыруда зор үлес қосқан ақ халатты абзал жандар саусақпен санарлық. Көшеде үйсіз, күйсіз қалған балаларды аман алып қалу үшін, елдің әр аймағында балалар үйі, патронаттық отбасылар құрыла бастады. Елдің экономикалық жағдайының тәлтіректеп тұрған уақытына панасыз балаларды аман алып қалуда Самарканд, Бұхара, Түркістан сияқты жылы жақтарға санитарлық пойыздармен жөнелтіліп отырған. Осы Түркістан өлкесінде педиатр-дәрігер қызметін атқарған Батыстан шыққан тұңғыш әйел дәрігер Аққағаз Досжанова ғылыми зерттеудің өзегі болып табылады. Азамат соғысы жылдарында елімізде панасыз қалған балаларды интернаттар мен балалар үйіне орналастыру қызу қолға алынады. Аққағаз осы

жұмыстың басы-қасында болады. Халық денсаулығы мен ұлтының тағдыры үшін жастайынан саяси істерге араласқан Алаш қозғалысының күрескер тұлғалардың бірі, бүкіл шығыс халықтарының әйелдері арасында САГУ-дің медицина факультетін бітірген әйел дәрігер – Аққағаз Досжанова. «1922 жылы осы оқуын бітіргенде сол кездегі қазақтың бүкіл бетке ұстар қайраткерлері жиналып, ұлан-асыр той жасап, тойды ғұлама жазушы М.Әуезовтің өзі басқаруы да А.Досжановаңың бейнесін сомдай түсетін куәнің бір ғана белгісі дер едік», - деп жазды Ж.Қаңтарбаев «Қазақ әдебиеті» газетінде (1993 ж. шілде).

Материалдар мен әдістер

Ғылымдағы «тарихи тұлғатану» термині ресми түрде жариялағандықтан, өз заманының биік тұлғасы А. Досжановаңың тарихын зерттеу, оның қызметтегі кәсібилігі, ой-интелектісімен, шығармашылығын, медицина саласына қосқан үлесін саралай отырып, зерделеу, тағылымдық жақтарын ашып көрсету зерттеудің міндеттері болып табылады. Мақаланы жазуда нормативтік-құқықтық құжаттардың қатарында КСРО мен ҚазақКСР-де қабылданған бірқатар қаулылар пайдаланылады. Кейіпкерлердің іс-қағаз, эго-құжаттары, баспасөз беттеріндегі материалдар мен естеліктер деректік базасы қолданылады. Түркістан Республикасының Халық Кеңесі Комиссарларының 14.12.1922 жылғы №238 қаулысында А. Досжановаға 100 сом көлемінде сыйақы берілгені және ОАМУ-де білім алатын шығыс қыздарының білім алуына себеп болған. Дәрігер, педагогтардың жетіспеушілігін Ташкентте ашылған оқу орындарының түлектері толтырды. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің құрында сақталған жеке құжаттар тарихилық, объективтілік әдістер қолданылып, талданды. Эго-құжаттар А. Досжановаңың сол кездегі куәгерлердің көзқарасы арқылы көріп, тануға мүмкіндік берді. Зайыбы А. Ершиннің, құрбысы З. Умидованың тағы басқа кейіпкерлердің ашаршылық пен дәрігерлер қызметінің ауыртпалығын көтеріп, өз көзімен көрген, маңызды оқиғалары мақалада құжат ретінде қолданылды.Естеліктер дәрігер Аққағаздың кеңестік жұмыс күндерін, шынайы өмірін көрсетеді. Мерзімді басылымдардағы А. Досжанова туралы жазылған мақалалар оның әйел мен бала өміріндегі қызметін айқындайды.

Мақалаға Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінің (АОМА) қорынан материалдар қолданысқа алынды.

Талқылау

Аққағаз Досжанова туралы алғашқы дерек 1913 жылы «Айқап» журналында жарияланғаны туралы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-рухани «Үш таған» журналында Б. Молдиннің мақаласында былай ақпар береді. Ол газетте Орынбор гимназиясын үздік бітірген қазақ қызы Аққағаз Досжанова жөнінде көптеген мәліметтер келтіреді. А. Досжанова мен бірге Гулайым Байгурина, Рахима Габдилкалиқызы білім алған делінген (Б. Молдин, 2019:142).

Аққағаз Досжанова туралы жазылған мақалалар, зерттеулер аз емес. 1922 жылы 20 желтоқсанда «Правда» газетінде «О первой женщине-киргизке» атты мақала жарияланды. 1967 жылы «Наука и жизнь» журналының 9-санында сол мақала қайта басылып шығады. Мақалада қазақ қызының оқудағы жетістіктері сөз болады (Әлжанов, 2007:106). 1974 жылы «Қазақстан» баспасынан Жібек Қаңтарбаеваның «Аққағаз Досжанова» туралы кітабы жарық көрді. Сонымен қатар қазақ энциклопедиясында қысқаша мәлімет берілген. 1993 жылы №6 «Ақиқат» журналында Рахима Сыздыққызының «Қазақтың қайраткер қыздары» атты мақаласында А. Досжановаңың әкесі Досжанов Омар туралы естеліктер жарияланған. Кейін 2015 жылы Ақтөбе облысының әкімдігі, Ақтөбе облысының мәдениет, мұрағаттар мен құжаттар басқармасы, облыстық тарихи-өлкетану музейінің редакциялық кеңесінің шешімімен еліміздің тарихында өшпес жарқын із қалдырған, жерлестерімізге арналған Ақтөбе аймағының тарихи қайраткерлерінің өмірі мен қалдырған ізгі істерін таныстыру мақсатында «Ақтөбе аймағының тарихи тұлғалары» атты ұжымдық энциклопедия шықты. Онда Аққағаз Досжановаңың өмірі мен қызметі зерттеліп, сараланып көрсетіледі.

Ақтөбелік музейтанушы, этнограф Р. Ильясованың «Арулар-аналар, даналар» деген еңбегінде Орынбор мемлекеттік архивіндегі деректерде (№131 іс, 85 парағында), 1911-1912

жылдары Орынбор гимназиясында Аққағаз Досжановамен бірге басқа да қазақ қыздарының оқығанды жазылған. Шақабай Қарабаева, Хұсни Қарабаева екеуі 1-3 кластарға, ал Халима Бағымбаева, Аққағаз Досжанова, Мария Қаратаева бірден 7 қосымша класқа алынады. Бұл соңғы үшеуінің білім дәрежесінің жоғары бағаланғандығының нәтижесі. Гимназияда Аққағазға үлгілі мінездеме мен арифметика пәнінің мұғалімінің куәлігі тапсырылады. Куәліктің көшірмесі Орынбор архивіндегі №173 қағаздар тобынан алынды. Содан кейін ол Бөрте болысында мұғалімдік қызметін атқарады (Ильясова, 2003:85).

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында А.Досжановаңың Орынбор гимназиясын үздік бітіргені жөнінде, 1914 жылы Орынбор оқу округінің қазақ қызына берген алғашқы куәліктің көшірме суреті сақталған. Бірақ сапасы өте нашар, «Ақтөбе аймағының тарихи тұлғалары» атты ұжымдық энциклопедияда жарияланған (Ақтөбе аймағының тарихи тұлғалары, 2015:186).

Бұл жайлы сол кездегі «Оренбургский Вестник» газеті арнайы мақала жасап, гимназияда озат оқыған, алғашқы қазақ қызының жетістігін ерекше мақтанышпен жазады. Себебі, сол кезеңдегі қоғамдық түсінікте қазақ қыздарының мектепке баруы, білімге ұмтылуы сирек құбылыс саналған. МашҺүр Жүсіп «Қазақтың қаздай қалқыған еркін дәурені өткеннен кейін, указной молда, орыстың солдатынан қашқан ноғайлар, Бұхардан келген молдалар, діни миссионерлер қазақтың тұнық діни санасын өзгертіп, содан қазақтар әйелге ер азаматпен тең деп қарамай, оқуға, білім алуға рұқсат бермеді» деп айтады, сол заманда Аққағаз Досжанова сияқты оқыған қазақ қыздарының білім алуы, қазақ қоғамы үшін символдық мәні бар жаңалық болды.

Нәтиже

Аққағаз Досжанова 1893 жылы 21 мамыр күні Орынбор губерниясына қарасты Торғай облысы, Ақтөбе уезінің бесінші ауылында (қазіргі Ақтөбе облысы, Мәртөк ауданы, Бөрте ауылы) дүние есігін ашады (Энциклопедия, 2015). Ол туралы 1993 жылы «Ақиқат» журналының №6 номерінде филология ғылымының кандидаты Р. Сыздыққызы «Қазақтың қайраткер қыздары» деген мақаласында былай келтірген: Аққағаздың әкесін халық «Батыр Омар», «шәйіт Омар» деп атаған. Аты ерлігімен аңызға айналып, кейініректе «сібір Омар» аталып кеткен Омар Досжанов 1857 жылы Торғай облысындағы Қостанай уезіне қарасты Домбар болысының екінші ауылында туған. Қазақстандағы революциялық қозғалысқа, Қостанай уезінде Кеңес үкіметін орнату жолындағы күреске берсене қатысқан революционер. Троицкідегі орыс-қазақ мектебінде білім алған аудармашы, кеңес хатшысы қызметін атқарған. Кейіннен Ташкентке ауысады. Сауатты, әрі шешен ол үстем тап өкілдерінен қаймықпай, олардың қарапайым халыққа жасаған қияметтерін беттеріне басып, батыл әшкерлейді. Бірақ әділдік іздеп, әділетсіздіктің жолында көптеген қиыншылықтарға жолығады. Үстем тап өкілдерінің қолына түседі. Ол жайлы «Қазақ Советтік Энциклопедиясының» 4-томында былай жазылған: «Бір байдың тағылық қорлығына шыдап, өлім тырнағында жатқан әйелге араша түсіп, құтқарғаны үшін қала басшылары Досжановты нақақтан – нақақ Сібірге каторгаға айдайды». 1910 жылы елге оралған Омарға тыныш өмір сүруіне мүмкіндік бермейді. 1912 жылы Омар Досжанов Қостанай түрмесіне қайта қамалады. Енді оны «шариғатқа бағынбады, бүкіл Русьдің императорына тіл тигізді» деп айыптайды. Қазан революциясы қарсаңында Омар Досжановқа бостандық беріліп, ол 1918 жылы қаңтарда Қостанай уездік Кеңес Атқару Комитетінің мүшесі және Соғыс-революциялық трибуналдың төрағасы болып сайланады. Бұл уақытта уақытша контрреволюциялық үкімет орнаған болатын. Досжанов қаза табады. Аққағаз өз жазбаларында әкесі туралы естелік қалдырады « ... Бір күні мен әкемнің өзін қандай сылтаумен зәбірлегені туралы әңгімесін естідім. Әкем түнде қайтып келе жатқанда, жан түншігерлік айғай естиді. Сол дауыс шыққан жаққа қарай барады. Ақ отауға келіп, оның жабағынан сығаласа, мынадай тағылық істің куәсі болады. Ортада жан-жағына жастық тіреп алаған феодал отыр, қолында таяқ, әлденеге риза болғандай күлімдейді. Ал, алдында тақыыр жерде, қолы байланған, омырауы жалаңаш тоқалы жатыр. Оның қасында байдың бәйбішесінен туған бес жасар бала кішкентай күшігімен ойнап отыр. Ол күшікті сорлы тоқалдың төсіне

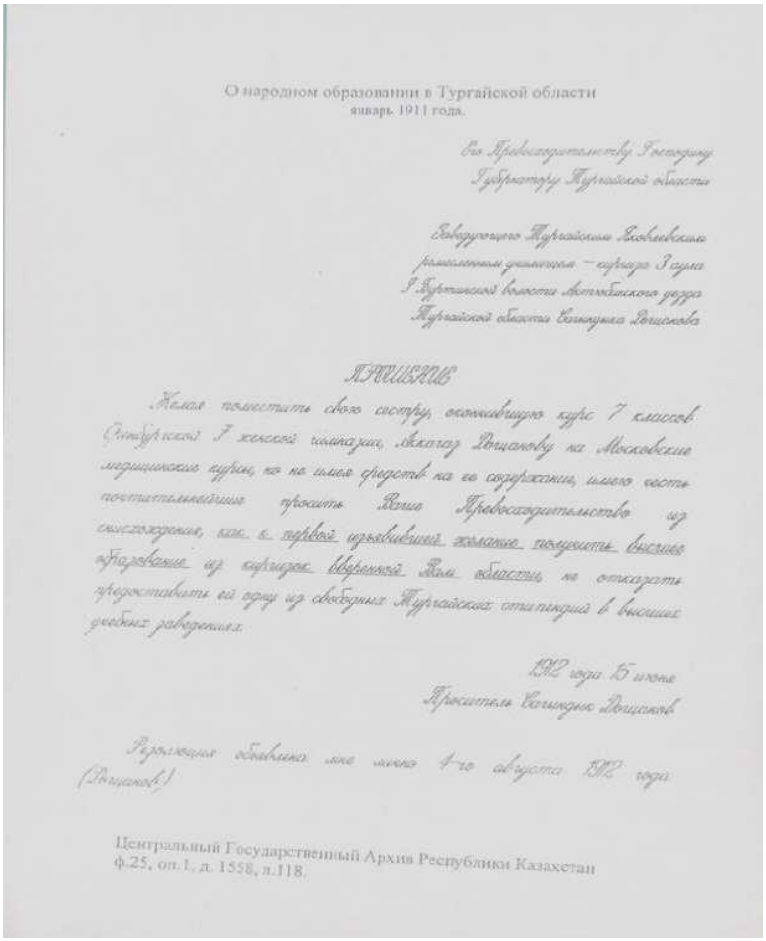
апарып салады. Күшік оны жабысып еміп, тілімен жалап жатыр. Бұндай тағылықты естігенмен, көзбен көрмеген Омар үйге кіреді. Отауға кіріп келіп, әйелді арашалап алады. Бай оның басынан таяқпен салып қалады. Әкемнің денесі зор еді, ол бір соққанда байды шалқасынан түсіреді. Сөйтіп, арашалап алған әйелді ертіп, түн ішінде қашып кетеді. Байлар мен молдалар әйелдің теңдігін қорғағаны үшін, отбасының ісіне араласып, шариғат заңына қарсы келгені үшін каторгаға айдап жібереді. Мен 4 жасқа толғанда, біз елге оралдық. Әкем Сібірде 22 жыл болды. Халық оны содан бері «Сібірдің Омары» деп атайтын болды» (Сыздыққызы, 1993:87-88).

Сібірден оралған соң, Аққағаздың анасы қайтыс болады. Мақала Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің материалдар қорында сақталған. Бұл дерек Аққағаздың өз қолынан жазылған естелік болғандықтан, мақала үшін маңызы зор.

Жастайынан жалғыз қалған жас қыздың тәрбиесін Ы. Алтынсариннің өнегесімен осы өлкеде көптеген мектеп ашқан, соңынан оның ағартушылық ісіндегі ізбасары болған ағасы Сағындық Досжановтың бақылауында өтеді. С. Досжанов Ақтөбе облысындағы Ойыл, Қобда, Тұзтөбеде, Бөртеде мектеп ашып, бала оқытқан. Сағындық Досжанов Алаш ардақтыларының сабында болған азамат, ол Халел және Жаһанша Досмухаммедовтермен бірге Батыс Алашорданы құруға қатысады. Қазақ Халық комиссарлары Кеңесінің Орталық Атқару комитетінің мүшесі болды. Торғай облыстық халық ағарту комиссары қызметін атқарып, осы облыста 1917 жылдың 2-8 сәуірі мен 20-25 тамызы күндері өткен Ақтөбе қаласында II Торғай облыстық қырғыздардың құрылтайды ұйымдастырушыларының бірі болды. Съездің басшылық қызметінде Мырзағазы Искулов және оның серіктестері Сағындық Досжанов, Ахмет Тұңғанчин, хатшылары Тел Жаманмұрынов, Абдулхамит Жүндібаев жұмыс жасағандығы жазылады. Осы құжаттың көшірмесі Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталған. Осындай көзі ашық, көкірегі ояу, ұлтжанды күрескердің тәрбиесі мен тәлімін алған Аққағаздың бағы да айқын еді. Сағындық қарындасын мектепке беріп, қазақ даласында кенжелеп қалған дәрігер мамандығын таңдауға да ағасының тікелей ықпалы болды деп айта аламыз. Екі кластық орыс-қазақ мектебін бітірген Аққағаз ағасының ұйғарымымен Орынбордағы әйелдер гимназиясына оқуға барады.

Ауыр материалдық жағдайға қарамастан, кезіккен қиындықтарды жеңіп, Мәскеудегі Жоғары медициналық курсқа түседі. Мәскеуге бағыт алған қазақ қызының бұл талпынысы, сол заманда ерлікпен пара-пар саналды. Қазақ балаларының көбінде Мәскеу тұрмақ өз елінде оқуға мүмкіндігі жоқ болатын, дарынды Аққағаз осы сынақты сүрінбей өтеді. Аталған музей экспозициясында Сағындық Досжановтың 1912 жылы 15 маусымда Торғай облысының губернаторына жазған өтініш хатының көшірмесі бар. Хатта: «Жеті кластық Орынбор қыздар гимназиясын бітірген өзімнің қарындасым А. Досжановаы Мәскеу Жоғары медициналық курсына түсіру үшін өтініш етемін, алайда оны қамтамасыз етуге жағдайымның келмеуіне байланысты және сіздің қарамағыңыздағы қырғыздардан бірінші болып жоғары білім алуға ниет білдіруіне байланысты, оған жоғары оқу орындарына арналған Торғайлық бос стипендиялық орын беруіңізге қолдау білдіруіңізді, Жоғары мәртебелі Сізден кешіріммен, ибалы түрде сұрауды дәреже тұтамын» - деп жазылған. Аққағаздың ағасы С. Досжановтың жасаған талпыныстарын ерекше бағалап, сол кезеңдегі көзі ашық, оқыған азаматтың ір-әрекеті деп бағалауға болады.

Мәскеу қаласында 4 жыл білім ала жүріп, саяси өмірге белсене араласады. Мәселен, 1917 жылы Мәскеудегі Татар слободасындағы медреседе қазақ зиялылары ұйымдастырған бас қосуға қатысып, мұсылман елдерінің азаттығы туралы арнайы баяндама жасайды. Мәскеудегі белгілі қоғам қайраткерлерінің ақыл кеңесімен сол 1-8 мамыры аралығында Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысып, биік мінберден мұсылман әйелдерінің мұң-мұқтажын жоқтап сөз сөйлеп, төрт делегаттың бірі болып сайланады. Осында оқыған жылдар оның өмірі мен көзқарасына үлкен өзгерістер әкеледі.

О народном образовании в Тургайской области
январь 1911 года.

Его Превосходительству Господину
Губернатору Тургайской области

Выпускницы Тургайской женской
гимназии ученицы – сирота Э года
Тургайской области Актюбинского уезда
Тургайской области Есимхана Досжанова

ПРОШЕНИЕ

Желая поместить свою сестру, оканчивающую курс 7 классов Оренбургской 1 женской гимназии, Аккагаз Досжанову на Московские медицинские курсы, на на имея средств на ее содержание, имею честь покорнейшую просить Ваше Превосходительство из милосердия, как к первой окончившей женщине получить высшее образование из сирот Тургайской Ваш области, не отказать предоставить ей одну из свободных Тургайских стипендий в высших учебных заведениях.

1912 года 15 июня
Проситель Есимхан Досжанов

Разрешение выдано мне июня 4-го августа 1912 года
(Досжанов)

Центральный Государственный Архив Республики Казахстан
ф.25, оп.1, д. 1558, л.118.

Сурет 1. С. Досжановтың қарындасын Мәскеу медицина курсына қабылдау туралы өтініші. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің(АОТӨМ) қорынан алынды

Ірі қоғамдық шараларға қатысып жүріп Аққағаз Досжанова өз денсаулығына қарамаған сияқты. Жолдастарының көмегімен клиникаға түсіп, сол кездегі атақты дәрігер, профессор Д.Д. Плетневта емделгенмен де, ауруынан айыға алмай 1918 жылы күзде денсаулығына байланысты Мәскеудегі фельдшерлер курсын тастап, тез арада «Қайырымды медбике» куәлігін иеленіп елге қайтады. Елге қайтар жолда ақтардың тұтқына түсіп, таныстарының арқасынада тұтқыннан босайды. Жайлауда құнарлы тамақ ішіп, тынығып алған арманшыл Аққағаз әрекетсіз отырмай, білім алуға талпынып 1,5 жылдан кейін Мәскеуге қайта оралады. Бала кезінен білімге құштар, іздемпаз, белсенді төрт тілді еркін меңгерген Аққағаз Досжанова Мәскеу өмірінің саяси және қоғамдық тынысына тез араласады. Бұл бірінші дүниежүзілік соғыс басталып, Ресейдің аса бір күйзеліске ұшырап түрған кезі. Төңкерістің толқулы күндері Татар қонысында шығыстық студенттер арасында теңдік пен еркіндік, шығыс әйелдерінің теңдігі туралы дәрістер оқып, жұмысын оқумен бірге алып жүреді. Мәскеудегі татар студенттері қоғамының белсенді мүшесі болды. 1917 жылы ақпан айында Мәскеудің татар слободкасындағы медреседе бұрата халықтардың патша үкіметі езгісінен азат етілгені туралы орыс тілінде баяндама жасап, Мәскеудегі мұсылман жастарының көшбасшыларының біріне айналады.

Медициналық курста білім алатын қыздар әскери қызмет атқаруға міндетті болғандықтан, жаралы әскерлерге алғашқы жәрдем көрсету, жаралылар тиелген эшелондарға күтуші ретінде кезекшілік ету қызметтерін атқарады. Ол бір шеті Польша, екінші шеті Томскіге дейін баратын жаралылар тиелген эшелондарда жұмыс жасады. Науқастармен бірге госпитальді Томск қаласына ауыстырған кезде Томск университетінің медицина факультетіне түскісі келеді, алайда сол кездегі жазылмаған заң бойынша жат жерліктерге, онымен қоса ауқатты әулеттен шықпағандарға университет есіктері жабық еді. Дегенмен, Аққағаздың

бағына орай медицина факультеті студенттерінің майданға алынуы нәтижесінде Томск университетінде студенттер қатары сиреп қалған кезін пайдаланып оқуға түседі. Оның жоғарғы әйелдер курсының фельдшерлік факультетін бітіргені ескеріліп, 2-ші курсына қабылданады. 4 курс бітіргендер тәжірибеден өту міндет болғандықтан, құрбысы Таным Сабатаеваға еріп Семей облысының Абай ауылына келеді. Тәжірибе алудың аяғы, сол кездегі ашаршылықтың салдарынан елде өршіп тұрған жұқпалы аурумен күресу науқанына қатысуға ұласады. Ол азып-тозып бара жатқан елдің жағдайына басқаша қарайды.

Практикасын аяқтаған дәрігер Аққағаз Досжанова Томскге қайтпайды. Сол уақытта ұлт азаматтарының білім алуы үшін Ташкентте Орта Азия мемлекеттік университеті (САГУ) ашылады. Хабарды естігін Аққағаз 1921 жылы күзінде Ташкентке барады. Медицина бөлімінің 5-ші курсында оқып жүріп, қалалық акушер-гинекология клиникасында ординатор қызметін атқарады. Өкпе, оба індеті мен малярия секілді аурулармен күреседі.

Министерство Здравоохранения УзССР
ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
МЕДИЦИНСКИЙ ИНСТИТУТ
Гор. Ташкент, Карл Маркса, 103. Телефон № 61521
№ 4400 194 г. 20 июня

СПРАВКА

В списках врачей окончивших медфак САГУ в 1922 году значится врач ДОЩАНОВА Аккагаз.

ОСНОВАНИЕ Протокол экзаменационной комиссии за 1922г.

Начальник Учебной части ТашГосМИ /С.С.РУМИ /

Секретарь Учебной части /М.П.ГУРЕВИЧ /

Сурет 2. С. Досжановтың Ташкент мемлекеттік медицина институын бітіргендегі туралы анықтама (АОТӨМ) қорынан алынды)

1919 жылы РКП (б) ОК саяси бюросының өкілі В. Куйбышев губернаторлар мен патшалардың үйлері мен саяжайларын қараусыз, панасыз қалған балаларға, жетімдерге, балалар үйінің қарамағына беру мақсатында тәркіленсін деген жарлық береді. Барлық елдегі сауатты қазақтар мен мұғалімдер осы жұмысқа жұмылдырады (Ақтөбе аймағының тарихи тұлғалары, 2015:184).

А. Ершиннің естелігінде 1919 жылдан бастап 1920 жылдың күзіне дейін Ташкент қаласында 200-250 адамдық (панасыз балалар) 8-10 инетернат-балалар үйін ұйымдастырады. Тез арада оқытушылар/тәрбиешілер құрамы жасақталып, 1920 жылы 7 қарашада Ташкентте 2000 адамдық шерулер ұйымдастыруға интернат балаларын бір үлгіде киіндіріп сапқа тұрғызуға күш салады (АОТӨМ қоры материалдары). 1921 жылы тамыз, қыркүйек айларында жарияланған №33,193,243,249 нұсқаулар мен 1922 жылы 13 наурыздағы «Әйелдер бөлімі өкілдерінің балалар өмірін жақсарту жұмысына басшылық ету туралы» №585 нұсқау бойынша Аққағаз Досжанова ұйымдастыру жұмыстарының қайнаған ортасынан табылды. Оның еңбегін халық ғана емес, республика басшылары да жоғары бағаланған. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында Халық комиссарлар Кеңесінің 1922 жылғы 14 желтоқсандағы Қаулысының көшірмесі сақталған. Түркістан Республикасының Халық Кеңесі Комиссарларының төрағасы Т. Рысқұлов қол қойған қаулыда А. Досжановаға 100 сом көлемінде сыйақы берілгені және ОАМУ-де білім алатын шығыс қыздарына А.Досжанова атындағы шәкіртақы тағайындалғаны айтылған. Бұл А. Досжанова атындағы шәкіртақы тағайындауы, үлкен еңбегінің жемісі деп бағаланғаны. 1925-1926 жылдары А.Досжанованы паналап, медицина факультетіне оқуға түсуге біраз қыздар барған. Олар дәрігер-педагог Дамеш Ермекова (Т. Жүргеневтің әйелі), тұңғыш қазақ эпидемологы Зинеп Мұхамедиярқызы Тұңғашина. Зинеп анасының айтуымен Аққағазды іздеп келіп, қамқорлығында болып, білім

алады. Зинеп Аққағазды өте сезімтал, мейірімді жан екенін еске алып, үнемі айтып отырады (Ильясова, 2003:87).

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ ТУРКРЕСПУБЛИКИ

«14» декабря 1922 года

№ 258

Текущей осенью окончила медицинский факультет Туркестанского Государственного Университета тов. ДОСЖАНОВА Аккагаз, первая женщина – киргизка получившая высшее специальное образование в Советской Республике.

В истории киргизского народа это второй случай получения женщиной высшего врачебного образования. Принятую в лице тов. ДОСЖАНОВОЙ врача из среди женщин коренного населения Совет Народных Комиссаров Туркреспублики, в развитие условий, благоприятствующих в будущем делу получения высшего образования женщинами – туземками

п о с т а н о в и л:

1. Учредить при Туркестанском Государственном Университете из средств Совнаркома стипендию имени ДОСЖАНОВОЙ, предназначив таковую для выдачи студенткам-мусульманкам, уроженкам Туркестана.

2. Выдать-тов. ДОСЖАНОВОЙ из средств Совнаркома премию в сумме 100.000 руб. денежными 1922 года и принять на счет Совнаркома оборудование врачебного кабинета по ее специальности.-

Председатель Совета Народных Комиссаров Туркреспублики

Зам.Управляющего Делами

Секретарь

Сурет 3. Түркістан мемлекеттік университетін бітіргендігі, 100 мың сыйақы дайындау туралы шешімнің көшірмесі. (АОТӨМ қорынан алынды)

Аққағаздың қазақ қыздарының ішіндегі алғашқы медициналық жоғары білімді маман болғандықтан, сол кездегі Түркістанның Орталық Атқару Комитеті дәрігерлік кабинет жабдықтайды. 10 мың стерлинг құны бар Англиядан хирургиялық құралдар алдырады. Аққағаздың зайыбы өз естелігінде осы кезеңді былай еске алады, «...оларға жоғары сападағы медициналық құралдар (хирургиялық пышақтар, қайшылар және скалпель т.б) бөлінген (Ершин естелігі, 1965). А. Досжанованың САГУ-дың медицина факультетін шығыстың тұңғыш қызының бітіруін алаш зиялыларынмен бірге тойлап өтеді. Той Түркістан Республикасының Атқару Комитетінің орынбасары Сұлтанбек Қожановтың үйінде өтеді. Осы мәжілісте заманымыздың құлама ғалымы М.Әуезов құттықтай отырып, А,Досжанова атындағы дербес стипендия тағайындауы өте орынды және лайықты шешім деп қабылдайды. Жиынға қазақ зиялылары мен қатар Түркістан Республикасының жауапты қызметкерлері Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов, Әшім Омаров, Санжар Аспендияров, Біләл Сулиев, Сегізбай Айзунов, Нәзір Төреқұлов, Мұхамбетжан Тынышбаев ақын жазушылардан Әубәкір Диваев, Қайролла Қаратаев, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов болса, дәрігерлерден Халел Досмұхамбетов, Әлжан Байгурин, Мағрипа Қойайдарова, Мадина Хасимова, адвокаттар Серікбай Ақойов, Жүніс Қиақов қатысыпты (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музей қоры материалдары). Бұл фото сол кездегі Аққағаз Досжанованың замандастары арасында, елдің саяси деңгейінде беделінің биік болғандығының айғақтайды.

Сурет 4. ОАМУ-ін бітірген қазақ зиялылары. Ташкент 1922ж. А.Досжанова ортасында. (АОТӨМ қорынан алынды)

Т.Рысқұлбеков басқарған үкімет дәрігерлік бөлімшелердің жабдықталуына баса назар аударады. Аққағаздың жұбайы әрі елдегі панасыз балалармен, жастармен жұмыс барысындағы әріптесі Әлімгерей Ершинмен бірге жетімдерге пана болып, күндіз-түні еңбек етеді. Жетім балалардың үйлерін жиі аралап, олардың жағдайынын жақсартуда көп күш салады. Санитарлық тазалықты қадағалау, әйелдердің күтімі, жас сәбидің өмірін сақтау т.б. тақырыптарға дәрістер оқып, газет-журналдарға мақала жазады.

Аққағаз Досжанованың курстасы Өзбекстан Республикасының медицина ғылымына еңбегі сіңген қайраткері, медицина ғылым академиясының корреспондент мүшесі Зульфия Умидова оның оқып жүріп жұмыс жасағанын, қаладағы жалғыз перзентхана бөлімін басқарғанын айта келіп, мынадай естелік қалдырады «...1920 жылдары ұзаққа созылған азаматсоғысының салдарынан халық шешек, оба ауруларынан апатқа ұшырып жатты. Ол сол кезде Орынбор, Жизақ, Самарканд, Бұхара қалаларынан жиналған панасыз балаларға қамқор болды. 1-ші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі уақытта еліміздің түкпір-түкпіріндегі жетім қалған панасыз балаларды емдеп, жинап, оларды интернат үйлеріне орналастырып, үкімет қамқорлығына өтуіне белсене араласты. Аққағаз құрбыларымен бірге күн демей, түн демей медициналық жәрдем беріп, адам жанына арашасы болды» (Сарсембина, 2009). Мемлекеттік маңызы зор балалар панасыздығын жою шаралары жастардың жалынды жетекшісі Ғани Мұратбаевтың басшылығымен және қызу қатысуымен өтеп жатты. Жас дәрігердің өз жұмысына деген тиянақтылығы мен жауапкершілігінің жоғары екендігін және жүрегінің кеңдігін айқындап тұр. А. Досжанованың өткір тілді, сөйлегенде өз ойын нақты, кейде мақалдатып тапқырлықпен жеткізетіндігін зайыбы А. Ершин өз естелігінде жазады (АОТӨМ қоры материалдары).

Сонымен қатар, 1917 жылы мамыр айында Мәскеуде өткен мұсылмандар съезіне Шығыс әйелдері атынан Аққағаз делегат болып қатысады. Съезге қатысушылар естелігінде Аққағаз Досжанованың сұлулығы мен сыпайылығына, сауаттылығына таң қалғандығы туралы келтіріледі. 1918-1919 жылдары саяси өмірге араласқан Аққағаз туралы мәліметтер еш жерде берілмейді. Ол көбіне Мәскеу және Томск қалаларында саяси белсенділік танып жүрген. Патшалық Ресей бодандығындағы мұсылман елдерінің зиялыларымен етене араласып, таныс болуы, жас маманға жауапты істерді атқару жүктелгенін аңғаруға болады.

Тұңғыш дәрігер қыздың өмірі мен қызметін зерттеушілер, 1918 жылы денсаулығының сыр беруіне байланысты елге қайтып, емделуге мәжбүр болғанын айтады. Сол уақыттағы қазақ зиялылары Ахмет Байтұрсынов, Алихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Жаһанша Досмұхамбетов т.б құрған «Алаш» партиясы қазақ елінің автономиялық дербестігін алу жолында күреске шығады. Қазақ зиялылары басқа да ұлттармен біріге отырып, пролетариат диктатурасы толық жеңгенше күрес жүргізеді. Алаш партиясының саяси қызметіне араласқан Аққағаз Досжанова Ақтөбе, Гурьев (Атырау), Хан ордасы, Орал жағына аттанады. Кеңес үкіметінің қылышынан қан тамып тұрған уақытта, зейінді қазақ қызы Орынбордағы орталықтармен етене жұмыс жасап отырады. Хиуа мен Бұхара саяси жағдайларды бақылып, хабар алмасып отырған. 1918-1919 жылдардағы отты оқиғаларға қатысы бар Гүлсім мен Сафия Музафаева сияқты башқұрт, татар қыздарымен қатар қазақ қызы Аққағаздың Шығыс түрік халықтары арасынан шыққан ерекше жан екенін Заки Валиди Тоган мақтанышпен жазады (Қаңтарбаева, 1976:38).

А. Досжанова өз қызметімен ел аралап жүргендігін пайдаланып «Алаш» үкіметінің құпия өкілі ретінде «Алаш» партиясының барлаушысы болып, берілген тапсырмаларды жасырын түрде орындап, байланыс орнатқан көрнекті өкіл болғандығын, Мәскеудегі саяси ахуал жөнінде Әліби Жангелдинге ақпараттарды беріп отырғандығы сөз етіледі (Қаңтарбаева, 1974:36).

Н. Мартыненконың жинақтаған мұрағат құжаттары мен «Алаш орда» съездері жинақтарынан Сағындық пен Аққағаз Досжановтардың «Алаш» партиясының белсенді өкілдері болғандығы айқындалды (Ақтөбе аймағының тарихи тұлғалары, 2015:187)

Жібек Қаңтарбаеваның 1976 жылы жарық көрген «Аққағаз Досжанова» атты еңбегінде 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін Аққағаз Москвада, Орынборда, Татар слободасындағы медресеге жиналған студент арасында орыс тілінде бүгінгі жағдай ертеңгі жарқын болашақ туралы жасаған баяндамасының түп нұсқасы сақталмағандығын, Аққағаз сондай жастар қозғалысына белсене араласқан деп келтіреді (Қаңтарбаева, 1976). Дегенмен, оның өскен ортасына, өмір жолына барлай қарасақ, жап-жас қазақ қызының саяси күреске белсене араласқанын көреміз.

1920 жылы жазында Түркістан Республикасы оқу-ағарту комисариатының нұсқауы бойынша оқытушылар институтының жаңа бітірген Аққағаздың болашақ зайыбы Әлімгерей Ершин Ташкент қалалық оқу-білім жанындағы балалар үйлері мен интернаттар үйінің меңгерушісі болып тағайындалады. Өмірдің осы кезеңдері туралы Аққағаздың зайыбы Әділгерей Ершин былай деп еске алады: «Мен 1918 жылы желтоқсан айында Ташкентке басқа мұғалімдермен бірге семинарияны аяқтау үшін келдім, себебі азамат соғысына байланысты Ақтөбедегі біз оқыған семинария жабылады. Маған Т. Рысқұловтың қолы қойылған мандат беріп, оқуымды аяқтамай Ташкенттегі және шет аймақтардағы барлық мұғалімдер мен сауатты қазақтардың басын қосып, балалар мекемелерінің ұйымдастырушы болып жұмысқа кірістім. 1920 жылы көктемде семинарияны бітіре салысымен Түркістан Халық Кеңесінің комиссарлар төрағасының өкімі негізінде Басқарма мүшесі ретінде таныстырып, мектептер мен интернаттар қауымдастығының бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындады. Аққағазбен 1921 жылы күзде Ташкентте таныстық. Аққағаз келгенге дейін студенттер мен жұмысшылар болып тату өмір сүрдік. Аққағаз келісімен достығымыз одан сайын нығая түсті, ол жиі студенттік кештер ұйымдастырды. Ол қыздардың арасында, мен ұлдардың арасында үлкені болдым. Бәрі бізді жұптастырып әлек болды. Біз еш мән бере қоймадық. 1921 жылы ашаршылыққа ұшыраған Еділ бойы мен Жайықты Орталық Азияның анағұрлым жақсы тамақтандырылатын аудандарына көшіру және қоныстандыру бойынша Балалар комиссиясының комиссары болдым. 1921-22 жылдары ересектер мен балалар тиелген әр қайсысына 1500-нан кем емес 15 санитарлық пойыздарды алып бардым. Бізді әр станцияда дәрігер, педагогтар күтіп алып, денсаулықтарын тексеріп, жағдайларын қарап отырды. Ташкенте Аққағаз бастаған дәрігерлер тобы мен ұстаздар күтіп тұрды. Олар балаларды мұқият тексеріп, іріктеу үшін эшелондарды күтіп алды. Ауру балалар мен ашыққандарды анықтап, алғашқы көмек көрсетіп, қажет болған жағдайда ауруханаларға немесе оқшауланған

интернаттарға жіберіп, барлығына оларды орналастыруға қажетті қатаң нұсқауларды беріп отырды. Аққағаз Ташкентте педиатр болып тағайындалған соң, бір күнде барлық мектеп-интернаттарды аралап шығатын (ол күнде осындай айналым жасайды). Интернаттағы, көшедегі балалардың көбі қышыма, экзема және басқа да тері ауруларына шалдыққан. Оларды қолдарымен, жылы сөздерімен емдеді. Ташкент мектеп-интернатының көптеген тәрбиеленушілері өздеріне қамқор анадай болған дәрігерін көпке дейін есіне алып, айтып жүретін» (АОТӨМ қоры материалдары). А. Досжанова мен А. Ершинді ортақ айналысқан қызмет жақындастырды деп толық айтуға болады.

А. Досжанова туралы жақсы білген, араласқан, қызметтес болған атақты дәрігер Исакк Иванович Бучацкий «жұмыс бастылығына қарамастан, өзгелердің қамы үшін қызмет етуді, жақсылық, қайырымдылық жасауды жаны жақсы көрді. Өйткені, ол аса адал, ізгі ықыласты, зерделі де сирек адам еді. Сол жылдары өмір ауыртпашылығы өз басына да түсіп жүрсе, еш білдірмеді, шағымданбады» деген естеліктер кездеседі. Сол уақытта панасыз балаларды жинау жөніндегі активтер еліміздің шалғай аудандарындағы ауру әлсіз, жетім балалар тиеген эшалондар келіп жатты. Балаларды ұқыпты да, тез сұрыптап, емханаға, интернаттарға жіберіп отырды.

Жаңа үкіметтің қалыптасу жылдарында жас дәрігер «Степная правда» (11.09.1921ж. №65), «Түркістанда» деген мақаласында жұқпалы аурулардың қауіп төндіріп тұрғанын және бала мен ана денсаулығына қатысты дәрігерлік кеңес беріп отырды. Одан бөлек «Әйел теңдігі», «Абай», «Жас азамат» сияқты журналдарда жазбалары жарияланып тұрды (Тайжанов, 2016:95). Бұл отандық медицина емес, қазақ баспасөзінің дамына да үлес қосқанын көрсетеді. Дәрігер Аққағаздың мақалаларының көбі «Әйел теңдігі» журналында шыққан, қазіргі «Қазақ әйелдері» журналының бастауы болып табылады. Яғни, әйел теңдігі мәселесі, қыз-келіншектердің сауаттылығын арттыру, тұрмыстық құқығын қорғау, бала тірбиесіндегі ролін айқындау қызметтерінің басында жүріп, мәселені қозғап отырды. Еуропалық стильдегі медицинаны насихаттады. Педиатрия саласының алғашқы маманы ретінде бала денсаулығының сау болуы үшін қыр-сырын халыққа түсіндірді.

Оның жазу, сызуға деген қабілеті Орынборда жүрген кезден бастап байқалған, өйткені 1914 жылы Орынборда шығып тұрған «Қазақ» газетінің редакциясында М. Дулатовтың жары Ғайнижамал Дулатова, Мұхтар Мурзиннің жары Гүлайым Балғынбаева және Аққағаз Досжанова болатын. Әлеуметтік желіде үшеуінің бірге түскен сүреттері соның дәлелі болып табылады. Қазақ журналистикасының алғашқы қарлығаштары деуге әбден болады. Қазіргі ғылыми зерттеулер, оның жазбаларын саралай келе А. Досжанова публицист, журналист деген атаулар береді. Себебі, ол ең алғашқы жазбаларын «Жас азамат» журналында жариялаған (бұл журнал бұрыңғы «Қазақ» газетінің жалғасы). Жастарды азаттық рухында тәрбиелеу, патриотизмге баулу, азаттық жолында үлкен күреске дайындау мақсатында тырнақ алды туындылары жарық көрді. Дегенмен, ол дәрігер болғандықтан, көбіне халық денсаулығына байланысты мақалалар жариялаған. Сол кезеңде жұқпалы аурулардың өршіп тұруы, одан сақтану жолдарын жазып, халыққа ой салған. Бүгінгі күнмен өте өзектес мәселені көтерген қазақ қызы.

Ә. Ершин өз естелігінде Аққағаз тұлғасын дәрігер ретінде де, ұстаз ретінде де әңгімелейді. Өз тілімен қоса басқа тілдерді де терең меңгергендігі сонша, әр сөзді анық айтып, жалғау мен екпінді шатастырмайтын. Қазақ тілінде мақалдатып сөйлегенде, біз аңырқап қалатынбыз. Яғни, Аққағаз Досжанованың өз заманындағы тіртуар тұңғыш жоғары білімді дәрігер, ақыл-парасатымен саяси істерге белсене араласқан, Алаш қайраткерлерінің зор құрметіне ие болғанын көрсетеді. Аққағаз ағасы Сағындық Досжановты сыйлап, ұстазы ретінде ерекше құрмет тұтқан. Алғашқы білім алған ұстазы ретінде жылы жүзін еске алып, сабаққа дұрыс дайындық жасамасам, құлағымнан тартып жазалайтын деп күліп отыратын. 1925 жылы отбасын құрып, 1926 жылы дүниеге Шахбаз деген ұлымыз келеді. Ол өз баламызбен қоса С. Досжановтың үш ұлын (Арон, Мухаммед, Әлімғазы) тәрбиелейді. Олар Ташкенттегі орта мектепті бітіртіп, Мәскеуден жоғары білімді агроном, инженер

мамандықтарын игереді. Өкініштісі, кейіннен бұл үш жігіт, әр түрлі аурулардан көз жұмады. Денсаулығына байланысты тағы да дүниеге бала әкеле алмайтынын білген балажан Аққағаз, менімен келіспей, жақындарымның Қапиза, Нагима деген қыздарын қарамағына алды. Қыздарға берген тәрбиесі мен білімі басқалар үшін үлгі болды. Бұнымен Аққағаз тоқтамады, менің үлкен ағамның 2 жасар ұлы Ануарбекті (1924 жылғы) ұлым Шахбазға серік болсын деп асырып алғаны туралы естелігінде бөліседі (АОТӨМ қоры материалдары).

Аққағаз Досжанова 1922 жылы алғашқы Түркістандық дәрігерлер съезіне өкіл ретінде барып, ғылыми бас қосуларға белсене араласады. Ол өз баяндамасында ана мен баланы қорғау мәселесіне көп көңіл бөледі. Гинекологиялық ауруханаларда қызмет атқара жүріп, көшеде қалған қараусыз, панасыз балаларды жинап, балалар үйіне орналастырады.

А. Досжанованың зайыбы А.Ершин өздерінің негізгі қызметтері жайлы былай дейді: «менің міндетім Орынбор қаласындағы ашыққан балаларды жинап жағдайы жақсы губернияларға көшіру жөніндегі арнайы нұсқаумен Ташкентке, одан әрі Жизақ, Самарқанд, Бұхараға санитарлы пойыздармен жөнелту. 1921-1922 жылдары әр вагонға 1500 адамнан кем дегенде 15 пойыз ілесіп отырды. Олармен бірге Ташкентке дейін барып, интернатқа балаларды іріктеу үшін Ташкентте бір күн аялдаған соң, басқа станцияларға жібереміз. Аққағазбен осы жерде көрісіп, тілдесеміз. Ол келген пойыздағы балалардың денсаулығын тиянақты тексеріп, ауырып келгендерді медициналық бөлімдерге жіберіп отырады».

Осы кезеңдегі панасыз балалардың жылы жақтарға көшірілуі бойынша мынадай құжаттар тіркелген. 1921 жылы 22-28 қараша арасында Ақтөбенің балалар үйі мен интернаттарынан 7-14 жас аралығындағы Самарқандқа – 332 , Ташкентке – 224 бала жіберілген (Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (АОМА) 59-қ.,1-т. 17-іс. 213,217-пп). Ал, 16-29 желтоқсанда 3-15 жас аралығындағы 229 бала (Темірден – 60, Ақбұлақтан – 169) Самарқанд және Түркістан Республикаларына санитарлы пойыздармен жөнелтіліп отырған (АОМА.59-қ.,1-т. 17-іс.221,222-пп). Қазақстанның түкпір-түкпірінен осындай балалар тиелген санитарлық пойыздар көптеп келіп жатты. Сол уақыттағы маман тапшылығына қарамастан, дәрігерлер мен тәрбиеші-педагогтар өз міндеттерін үлкен жауапкершілікпен орындап отырды. Бұл тек Ақтөбе бойынша ғана жөнелтілген балалар туралы дерек, басқа да елдің түкпірінен мыңдаған балалар мен әйелдер бар екені тарихтан белгілі.

Сонымен қатар, Аққағаз қазақ қыздар оқуға тартқан бірінші ағартушы қыз. Ол туралы шәкірті ҚазҰУ-нің химия факультетінің негізін қалаған Б.А. Бірімжанов: «балалық шағымдағы алғашқы ұстазым еді» деп еске алады. Аққағаздың архив мұрасын зерттей келе оның ағартушылық, дәрігерлік қызметпен қатар саяси қызметті қоса атқарғаны анықталды. Аққағаз Досжанова туралы ғылыми толық зерттеу жүргізген «Аққағаз Досжанова» очеркінің авторы Ж. Қаңтарбаева көп жеке деректерінің жоғалғандығын, кей жылдарды қандай қызметтерге араласқандығы туралы ақпарлардың жойылғандығын алға тартады. Яғни, Кеңес үкіметі саясатының кейбір тұстарын байқауға болады. А. Досжанованың атқарған тікелей маңызды жұмысы көшеде қалған ашаршылық құрбандарының, панасыз балалардың тағдыры болды. Архивтерде 1921-22 жылғы аштық құрбандары, табиғи апаттан панасыз қалған балалар тағдыры туралы деректердің кейбір тұстарын құрастыра алмай жатамыз. Олда Кеңес үкіметі саясатының жемісі.

1930 жылы, кейбір деректерде 1931 жылы Аққағаз отбасымен Ташкенттен Алматыға көшіп келіп, №1 қалалық ауруханада дәрігер-гинеколог қызметін жалғастырады. Бұл кезең қазақ даласына келген ұлы нәубет ашаршылық жылдары, 2 миллионнан аса қазақтың өмірін қиған, аштық тұсында Аққағаз бар күшін адамдарды құтқаруға сарп етті. Аққағаздың өмірі елдің қалыптасуындағы ауыр жағдайда өтті. Елді жайлаған жұқпалы безгек ауруының алдын алуға, ауырған жандарды құтқаруда мол еңбек етеді. Бұл кезең Аққағаз Досжанованың бұрыңғы ауруын қайта қоздырып, ашаршылық, жоқшылық оның денсаулығына қатты зиянын тигізді. 1932 жылы 21 қаңтарда білікті дәрігер, аяулы ана, сүйікті жар өмірімен қоштасты.

А. Досжанованың тұлғасын қайта жаңғырту мақсатында көптеген зерттеулер мен мемлекеттік органдарға сұраныс-хаттар түсірудің арқасында тұңғыш дәрігердің еңбегі

ақталып, есімі жария етіледі.

Аққағаз Досжановаңың құрметіне 2016 жылы 17 маусым күні Ақтөбе қаласының орталығындағы көшелердің біріне қазақ қыздары арасынан шыққан тұңғыш жоғары білімді дәрігер, қоғам қайраткері Аққағаз Досжановаңың есімі берілді. Осы көше бойына орналасқан М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университетінің Студенттер кешені алдына Аққағаз Досжановаңың ескерткіші орнатылды. Салтанатты жиынға Аққағаз Досжановаңың ұрпақтары қатысты.

Қорытынды

Аққағаз Досжанова XX ғасырдың басындағы қиын-қыстау заманда, білімділігі, қайсарлығы мен жігерлігін таныта білген мықты дәрігер екендігін дәлелеледі. Ана мен бала денсаулығына көп көңіл бөлген, жұқпалы аурулардың алдын алуда жүргізген жұмыстары мен жарияланған мақалалары, мыңдаған жанның өмірін сақтады. Балаға деген ықылысы мен сүйіспеншілігі сол уақыттағы панасыз балалардың жүрегіне үміт отын жақты. Әйелдер қозғалысын өрістетуде ана мен баланы егіз деп қарады. Батыс Алаш үкіметінің саяси жұмыстарын атқарудағы ұлтына деген патриоттық сезімі, жауапкершілігі үлкен табандылықты көрсетті. Қайнаған өмірі тынымсыз еңбек үстінде өтіп, қоғамдық маңызын асқақтатты. Тұлға туралы зерттеулердің аздығына қарамастан, біраз құжаттар айналымға алынды. Аққағазды алда үлкен ғылым күтті, өкінішке орай шығармашылық қызметінің гүлденген шағында қайтыс болды.

Әдебиеттер тізімі

Ақтөбе блыстық тарихи-өлкетану музейі (АОТӨМ) ҚҚТ-5204/20;5458;5304/2;5327;5328;2089;4485. Ағайынды Алаш мүшелері Аққағаз (1893-1932 жж) Сағындық Досжановтар туралы көшірме құжаттар, суреттер.

Әлжанов А. Алғашқы қарылғаштар. – Алматы: Арыс, 2007. -112 б.

Ильясова Р. Арулар-аналар, даналар. – Алматы: Зерде, 2003. -232 б.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. Досжанова Аққағаз. -Алматы, 2001. Т. 3. – 273-274бб.

Қаңтарбаева Ж. Аққағаз Досжанова. -Алматы, 1974. – 34 б.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. – Алматы: Мектеп, 2017. -656 б.

Маринец А. Открыт первый в Казахстане памятник врачу // Актюбинский вестник. 20 июня 2016 г.

Молдин Б. Аққағаз Досжанова және оның заманы // Үш таған. 2021. №2. -28-30 бб.

Өтеміс И. Ақтөбеде Аққағаз Досжанова атындағы көше бар // Ақтөбе газеті. 2016 жыл 17 маусым.

Сарсенбина Б. Аққағаздың аманаты // Жас Алаш. 2009. 18 тамыз №4. – 24-28 бб.

Тайжанов А. Аккагаз Досжанова как врач и общественный деятель // Медицинский журнал Западного Казахстана. 2016. №2(50). – С. 91– 95

Талжанов С. Адам туралы толғау. – Алматы: Жазушы, 1965. – 174 б.

Тоган З.В. Воспоминания. –Уфа, 1994. – С. 400

ПЕРВАЯ ЖЕНЩИНА-ВРАЧ ИЗ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА – АККАГАЗ ДОСЖАНОВА

Ерке Конбай*, Айдын Ж. Абденов

Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан Актюбинский университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Аннотация. Уроженка Актюбинского региона, талантливый и квалифицированный врач Аккагаз Досжанова внесла значительный вклад в развитие медицины казахского народа в первой

четверти XX века. В сложные времена Советской власти она успешно окончила Оренбургскую женскую гимназию и поступила на медицинские курсы в Москве. Статью составляют документы, хранящиеся в фонде Актюбинского областного историко- краеведческого музея, которые касаются Аккагаз и её брата Сагындыка Досжанова, который способствовал её обучению в Москве. Вершиной медицинской деятельности Аккагаз стало её участие в борьбе с голодом, охватившим Западный регион в 1921-1922 годах. В результате стихийного бедствия урожай не был собран, и дети в губерниях и уездах Запада оказались в особенно тяжёлом положении. Центральная детская комиссия начала свою работу 16 июля 1921 года, организуя помощь беспризорным детям и их размещение в детских домах. Её муж, завершив обучение в учительской семинарии, приехал в Оренбург, а позже был назначен заведующим детскими домами и интернатами при Ташкентском городском учебном отделе. Судьба супругов связалась в этом месте. Аккагаз Досжанова не только лечила женщин и детей, страдавших от инфекционных заболеваний и голода, но и публиковала статьи в газетах на тему бытовой гигиены и профилактических мер. В общественной деятельности Аккагаз проявляла участие в политической жизни страны, сотрудничая с руководителями правительства «Алаш» и участвуя в секретной разведывательной деятельности в крупных городах. В её семейной жизни образ заботливой матери и любимой жены раскрывается в воспоминаниях её супруга, хранящихся в музее.

Ключевые слова. Аккагаз Досжанова; первая женщина-врач; Ташкент; беспризорные дети; 20-30-е годы XX века; Алаш; Сагындык Досжанов.

THE FIRST FEMALE DOCTOR FROM WESTERN KAZAKHSTAN – AKKAGAZ DOSZHANOVA

Yerke Konbay*, Aidyn. Zh. Abdenov
Shakarim University of Semey, Kazakhstan
Aktobe University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. A native of the Aktobe region, the talented and skilled doctor Akkagaz Doszhanova made a significant contribution to the development of Kazakh medicine in the first quarter of the 20th century. During the challenging times of Soviet rule, she successfully graduated from the Orenburg Women's Gymnasium and enrolled in medical courses in Moscow. The article is based on documents stored in the fund of the Aktobe Regional History and Local Lore Museum, which pertain to Akkagaz and her brother Sagyndyk Doszhanov, who facilitated her education in Moscow. The pinnacle of Akkagaz's medical career was her involvement in combating the famine that plagued the Western region in 1921-1922. As a result of this natural disaster, crops failed, and children in the provinces and districts of the West were in particularly dire conditions. The Central Children's Commission began its work on July 16, 1921, organizing assistance for homeless children and arranging their placement in orphanages. Her husband, after completing his studies at a teacher's seminary, arrived

in Orenburg and was later appointed as the head of orphanages and boarding schools under the Tashkent City Education Department. It was here that the couple's fates intertwined. Akkagaz Doszhanova not only treated women and children suffering from infectious diseases and hunger but also published articles in newspapers on topics related to household hygiene and preventive measures. In her public work, Akkagaz was involved in the political life of the country, collaborating with the leaders of the "Alash" government and participating in covert intelligence activities in major cities. Her role as a caring mother and beloved wife is revealed in the memories of her husband, preserved in the museum.

Keywords. Akkagaz Doszhanova; first female doctor; Tashkent; homeless children; 1920s-1930s; Alash; Sagyndyk Doszhanov.

References

Aktobe oblystyk tarihi-olketanu muzeji (AOTOM) [Aktobe regional historical and local history museum] ҚҚТ-5204/20;5458;5304/2;5327;5328;2089;4485. Agajyndy Alash musheleri Akkagaz

(1893-1932) Sagyndyk Doszhanovtar turaly koshirme kuzhattar, suretter. [Members of the Alash about Akkagaz (1893-1932) and Sagynyk Doszhanovs copies of documents, pictures].

Alzhanov A. Algashky karylgashtar [The first violins]. – Almaty: Arys, 2007. -112 bet. (in Kazakh)

Il'jasova R. Arular-analar, danalar [Mothers, sages]. – Almaty: Zerde, 2003. -232 bet. (in Kazakh)

Kazahstan Ulttyk yenciklopedijasy [National encyclopedia of Kazakhstan] Almaty. Doszhanova Akkagaz. 2001. Tom 3. – 273-274 bb.

Kantarbaeva Zh. Doszhanova Akkagaz. Almaty, 1974. – 34 b. (in Kazakh)

Koigeldiev M. Alash kozgalysy [Alash movement]: Monografija. Ekinshi kitap. – Almaty:Mektep, 2017. - 656 b.

Marinec A. Otkryt pervyj v Kazahstane pamjatnik vrachu // gazeta «Aktjubinskij vestnik». 20 ijunja 2016 g.

Moldin B. Akkagaz Doszhanova zhane onyn zamany [Akkagaz Doszhanova and her time]. // Ysh tagan. 2021. №2. -28-30 bb.

Otemis I. Aktobede Akkagaz Doszhanova atyndagy koshe bar [There is a street named after Akkagaz Doszhanova in Aktobe] // Aktobe gazeti. 2016 zhyl 17 mausym. (in Kazakh)

Sarsenbina B. Akkagazdyn amanaty [Akkagaz's trust] // Zhas Alash. 2009. 18 tamyz №4. – 24-28 bb.

Taizhanov A. Akkagaz Doszhanova kak vrach i obshhestvennyj dejatel' // Medicinskij zhurnal Zapadnogo Kazahstana [Akkagaz Doszhanova as a doctor and public figure]. 2016. №2(50). – S. 91–95

Talzhanov S. Adam turaly tolgau [Thinking about a person]. – Almaty: «Zhazushy», 1965. – 174 b.

Togan Z.V. Vospominanija [Memories]. Ufa. 1994. – S. 400.

Авторлар туралы мәлімет:

Айдын Ж. Әбденов – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Ерке Конбай – докторант PhD, Семей қаласының Шәкәрім университеті, Қазақстан.

Сведения об авторах

Айдын Ж. Абденов – кандидат исторических наук, региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Ерке Конбай – докторант PhD, университет имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Information about authors:

Aydyn Zh. Abdenov – Candidate of Historical Sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Erke Konbay – PhD candidate, Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Редакцияға түсті 03.07.2024
Өңдеуден кейін қайта түсті 28.08.2024
Жариялауға қабылданды 27.09.2024

МРНТИ 03.20.00

https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-1(1)-9

ДЕТИ - ЖЕРТВЫ КАЗАХСТАНСКОГО ГОЛОДОМОРА (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОБЛАСТИ АБАЙ)

Бакыт Ж. Атантаева, Раушан Д. Ахметова*, Айжан Р. Ботабекова
Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан
E-mail: batantaeva@mail.ru,
**r.d.akhmetova@mail.ru, aizhan.botabekova@mail.ru*
[1]https://orcid.org/0000-0001-6104-9797
[2*]https://orcid.org/0000-0003-1359-0006
[3] https://orcid.org/0009-0009-1384-8047

Аннотация. В данной статье на основе архивных документов и анализа научных трудов исследуются причины появления в казахском обществе вследствие проведения силовой модернизации сельского хозяйства такого социального феномена как детская беспризорность, рассматриваются положение детей в 1931-1933 гг., материально-бытовое положение детей в детских учреждениях. Насильственная коллективизация, проводимая советским правительством, политика седентаризации, разрушение традиционного казахского хозяйства - все эти факторы в сумме являются причинами массовой гибели людей из-за голода и различных инфекционных заболеваний, что привело к тому, что большое количество детей осталось без заботы и опеки родителей. Как свидетельствуют архивные документы, положение детей, оставшихся без попечения родителей было очень сложным, мест в детских домах и коммунах не хватало для всех нуждающихся, сами детские учреждения также находились в неудовлетворительном состоянии, располагались в приспособленных помещениях, не хватало одежды, продуктов, средств гигиены, не было должного медицинского обслуживания. Авторами также отмечается, что бедственное положение приютов усугублялось отсутствием должного контроля за финансированием и снабжением. В документах приводятся также факты массового бегства детей из детских домов. Проанализированы акты о содержании воспитательной и учебной работы детских учреждений, которые говорят о нехватке учителей, учебников и учебных пособий, что отрицательно сказывалось на организации учебно-воспитательной работы в детских домах. Авторами сделан вывод, что трагическая судьба детей стала следствием жестокой и необдуманной политики советского правительства.

Ключевые слова: коллективизация; дети; беспризорность; голод; детский дом; детские коммуны; Восточный Казахстан.

Введение

В рамках ускоренного курса на коллективизацию, который предполагал оседлость веками кочевавшего народа, была разрушена многовековая традиционная хозяйственная отрасль казахов - кочевое и полукочевое скотоводство. Голод 1931-1933 годов в Казахстане стал одной из самых трагических страниц в истории страны, затронув миллионы жизней. В результате насильственной коллективизации и неэффективной аграрной политики, тысячи семей лишились средств к существованию, а дети оказались самой уязвимой группой населения.

Появление в казахском обществе такого феномена как детская беспризорность, является одним из негативных результатов политики насильственной коллективизации, вследствие чего казахская степь была охвачена масштабным голодом. Исследование трагических страниц отечественной истории приобретает особую актуальность для нынешнего и будущего поколения нашей республики. Актуальность изучения темы голода 193-1933 гг. состоит в необходимости принятия прошлого трагического опыта и в извлечении уроков из

отрицательных результатов последствий массовой насильственной коллективизации в Казахстане.

Материалы и методы

Методологией исследования является общенаучные принципы историзма и объективизма, системности и комплексности в изучении взаимосвязанных фактов и событий.

Научная статья опирается на архивные источники, отложившиеся в Государственном архиве области Абай.

Новизна исследования заключается во введении в научный оборот ранее неопубликованных архивных документов из фонда № 578 «Восточно-Казахстанская областная контрольная комиссия ВКП(б) и рабоче-крестьянская инспекция» Государственного архива области Абай.

Обсуждение

В изучении истории голода 30-х годов в Казахстане на современном этапе произошли значительные концептуальные изменения. Если в советской историографии большое внимание уделялось вопросам политики Советского государства по осуществлению коллективизации: охват, количество и т.д. В настоящее время одним из методологических принципов исследования является историко-антропологический, который предполагает повышенный интерес к человеку в истории, мотивам его поведения, действий, поступков, представлениям, ментальным нормам и ценностям, повседневному бытию, всем формам жизнедеятельности.

Мощный импульс и толчок формированию общественного мнения, ломке прежних идеологических штампов и оценок и становлению новых теоретико-методологических подходов в исследовании проблемы дали монографические труды и публикации в периодических изданиях М.К. Козыбаева (Козыбаев, 2000), Т.О. Омарбекова (Омарбеков, 2011), К.С. Алдажуманова (Алдажуманов и др., 1998), Б.Г. Аягана (Аяган и др., 2012), Ж.Б. Абылхожина (Абылхожин, 1997).

Из зарубежных авторов, занимающихся проблемой голода 1931-1933 гг. можно выделить С. Камерон и ее труд «Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана из серии Historia Rossica» (Камерон, 2020), Конквест Р. Большой террор (Конквест, 1991). В исследовании Роберта Конквеста «Жатва скорби», посвященном периоду коллективизации и голода в СССР, одна из глав посвящена тяжелой участи детей, сташих жертвами советской модернизации (Конквест Р. Жатва скорби = The harvest of sorrow: Сов. коллективизация и террор голодом / Роберт Конквест; Пер. с англ. Исраэль Коэн и Нели Май; Под ред. Михаила Хейфеца. - London: Overseas publ. interchange, 1988. - 620 с.).

Проблема коллективизации в Казахстане и ее катастрофических последствий стала объектом исследования многих казахстанских исследователей. Но, в вышеперечисленных работах акцент делался на причины и последствия голода. О детях в условиях голодомора имеются только отдельные публикации, касающиеся, в основном, детской беспризорности, среди которых можно выделить статьи З.Е. Кабульдинова (Кабульдинов, URL), З.Г. Сактагановой, Г.Б. Карсаковой (Сактаганова, URL). Следует отметить также исследование Байсариной К.К. о судьбах детей-сирот Восточного Казахстана в период голодомора (Байсарина, URL).

Результаты

Одним из тяжелых последствий голода является увеличение масштабов детской беспризорности. Деградация общества и появление такого нового социального феномена в казахском обществе, как беспризорность, связано со многими причинами: раскулачиванием байских хозяйств, конфискацией их имущества и высылкой за пределы Казахстана, форсированным темпом коллективизации и окончательным разрушением многовековой традиционной отрасли казахов-кочевого и полукочевого скотоводства, массовый падеж скота

вследствие насильственного перехода местного населения с полукочевого скотоводства на оседлый образ жизни, катастрофически масштабный голод населения.

Все эти факторы в сумме являются причинами массовой гибели людей из-за голода и различных инфекционных заболеваний, что привело к тому, что большое число детей осталось без заботы и опеки родителей. В Восточно-Казахстанской области известны безуспешные случаи, когда голодающие родители пытались определить детей в детдомы, но из-за отсутствия мест, детей были вынуждены оставлять буквально на улице: «В Курчумском районе из колхозов приезжали люди с малолетними детьми с просьбами в хлебе. Детей просили определить в приюты, но так как детские дома были переполненными, то их просто оставляли в райцентре» (Неизвестные страницы, 2022:114).

В 1932 г. детская беспризорность начала набирать большие обороты. Например, в Постановлениях бюро Обкома ВКП (б) и обл. КК РКИ из доклада Обл. ДК товарища Кованского о состоянии борьбы с детской беспризорностью известно, что «в связи с недородом во многих районах Восточно-Казакстанской области и откочевкой преимущественно казакского населения, детская беспризорность приняла большие размеры, увеличившись в 1-м полугодии 1932 года от 2000 до 9170 чел.» (Государственный архив области Абай (далее ГАОА) Ф.578. Оп.1. Д.5. Л.11).

Что собой представляла огромная масса беспризорных детей в начале 1930-х годов? Прежде всего, это были дети, чьи родители погибли от голода или болезней, либо были убиты или арестованы во время репрессий. Традиционная у казахов благородная обязанность родственников усыновлять и удочерять оставшихся сиротами детей не срабатывала: их зачастую не оставалось в вымиравших целиком аулах.

Даже при возвращении откочевников в Казахстан, их положение и положение их детей не становилось лучше. Так, из актов и материалов к ним по обследованию устройства откочевников нам известно следующее: «Медицинско-санитарное обслуживание откочевщиков и возвращенцев поставлено совершенно неудовлетворительно: проводится оно не систематически от случая к случаю. Такое же положение и с детьми откочевщиков. Специальных врачей для медико-санитарного обслуживания не было выделено, а прикрепленные врачи по совместительству, вместо конкретной помощи, только фиксировали факты смертности, в то время, как детдома с детьми откочевщиков находились и находятся в ужасных условиях: нет постельных принадлежностей, верхней одежды, белья, спят на полу вповалку, в окнах нет стекол и т.д. в результате участились случаи смертности детей» (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д. 80. Л.96).

К весне 1929 г. было установлено, что большинство детей школьного возраста не получают образование в связи с отсутствием школ вблизи колхозов. В колхозах отсутствовали детские ясли, помещения для проведения культурной работы. Плохие жилищные условия стали основной причиной слабого формирования культурно-массовой работы, блокировали процесс создания культурного быта и стали причиной, приводящей к антисанитарному положению.

Невозможность соблюдать элементарные правила гигиены способствовала возникновению и распространению инфекционных заболеваний. Архивные документы свидетельствуют о том, что в детских домах не соблюдались даже базовые гигиенические нормы, в частности в постановлении к протоколу № 22/29. От 3/III-33 заседания президиума Рай КК-РКИ о результатах проверки Райдеткомиссии и деткоммуны приводятся следующие факты: «Исключительно скверное состояние гигиены. Нет умывальников, нет ведер, столовой посуды. Дети моются в бане в очень редких случаях и без мыла. Прикрепленный фельдшер Лапа обслуживает недостаточно. Вследствие чего при крайне необорудованных интернатах и скученности детей появились заболевания …4 детей тифом» (ГАОА. Ф.578. Оп. 1. Д. 5. Л. 100).

Из-за значительного наплыва беспризорных детей не всех удавалось разместить в специализированных детских домах и коммунах. Если же ребенок попадал в детское учреждение, то положение в нем было не лучше: у детей, находящихся в детских домах, не было одежды, обуви, дети не проходили санобработки. В некоторых детдомах даже посуды

было недостаточно, ели по очереди из ведра. Детская смертность была обыденным фактом, похоронные бюро не успевали хоронить жертв голода и болезней (Неизвестные страницы, 2002:114).

Еще одной проблемой является большая скученность детей в детдомах вследствие недостаточной площади детучреждений. Так, в приложении к протоколу заседания президиума Рай КК РКИ содержится информация об обследования Центрального детдома, где имеются факты содержания большого количества детей в маленьких помещениях: «приемник-помещение рассчитано на 35 чел. находится детей 201 чел.» (ГАОА. Ф. 578. Оп. 1. Д .172, Лл. 11-15).

Из резолюций 1932 г. известно, что, несмотря на принимаемые местными Областными организациями меры для борьбы с детской беспризорностью, в этих мероприятиях есть огромнейший ряд недостатков. Например, работа Облоно и Облздрава ведется с большим недостатком информации и статистики. По линии этих учреждений нет данных о состоянии стационарных и вновь открытых учреждений по обслуживанию беспризорных детей. Так же из-за отсутствия связей «между данными сообщенными Краевым организациям и фактическим наличием беспризорными детьми в Области имеются расхождения на 2492 беспризорника, что преуменьшило отпуск кредитов и разнарядку пром.прод. товаров со стороны краевых организаций» (ГАОА Ф.578. Оп.1. Д.17. Лл. 14-15).

В исследуемый период нормы питания детей в детских домах были недостаточными. Продукты, даже по заниженным нормам, часто поставлялись в учреждения не полностью или с большими задержками. Материалы проверок районных детских домов республики регулярно отмечали низкокалорийное и однообразное меню, замену продуктов, нехватку жиров и белков, а также плохо приготовленную еду.

В начале февраля 1933 г. бригадой Восточно-Казахстанской КК РКИ было проведено обследование в каздеткоммуне в г. Семипалатинске. По материалам составленного акта известно о плохом материальном состоянии деткоммуны и случаях расхищения помощи деткоммунам. Например, «в день проверки учреждения, детям на завтрак выдали 200 грамм хлеба и чай с двумя карамельками, на обед дети ели суп и кашу без хлеба, а на ужин дети ели то же самое, что и на завтрак. Такие нормы питания были установлены заведующим детдомом Гуляевым. За работой Гуляева нет никакого контроля, так же выяснилось, что 434 кг хлеба недоставало, а на себя Гуляев истратил 4 кг карамели и 2 кг печенья.

Если говорить о состоянии помещения, где находится детдом, то здесь так же результаты обследования оказались неутешительными. Помещение детдома было полностью приспособлено для этого учреждения, но из-за халатного и безразличного отношения управления и персонала, здание находилось в антисанитарном состоянии. В помещении сыро, печи были в аварийном состоянии, вследствие чего стены были в копоти, покрыты сажей.

В пункте акта о содержании воспитательной и учебной работы детдома известно, что нет четкого учебного плана из-за того, что математику, физику и русский язык преподает один учитель. Учебными пособиями школа при детдоме обеспечена слабо, учебников почти нет. Воспитатели не отличались высоким профессионализмом и у них часто вставал вопрос о нахождении занятий для детей. Отсутствие соответствующих квалифицированных педагогических кадров негативно сказывалось на организации учебно-воспитательной работы в детских домах.

В выводах акта приводится следующий итог: «Детдом находится в антисанитарном состоянии, кухню превратили в предмет распространения заразы» (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д. 5. Лл. 82-86).

Еще одним доказательством плохого положения детдомов являются материалы из протокола № 1 совещания при Обл. КК РКИ от 21-го марта 33 года, где слушали о детучреждениях в Жана-Семей и проведении противоэпидемических мероприятий в них. Так, на совещании постановили, «что в детприемнике страшная скученность, дети задерживаются до трех-четырех недель, топчанов почти нет, большинство детей спит на полу без всяких постельных принадлежностей, кружек, тарелок, ложек, умывальников, полотенец, мыла нет,

среди детей страшная вшивость, грязь, много детей не стриженных, при поступлении дети санобработку не проходят. Помещение и окружающая площадь страшно загрязнены, уборной, помойной ямы, мусорного ящика нет. В других детдомах отмечается скученность, грязь, вшивость, недостаток белья и постельных принадлежностей, дети всех детдомов систематическую санобработку не проходят» (ГАОА Ф. 578 Оп. 1. Д. 5. Л. 96).

Одной из причин больших масштабов смертности детей является слабо организованная медицинская помощь, безответственность отдельных медицинских работников, содержание больных и здоровых детей в одних помещениях, беспрепятственный уход больных детей из некоторых детдомов в город, где они заражали здоровых людей. Здесь же мы можем видеть халатное отношение Райздрава к своей работе, факты чего приводятся в приложении к протоколу заседания президиума Рай КК РКИ в феврале 1934 г.: «Райздрав не обеспечил надлежащего обслуживания детей и не придал этому серьезному значения, дети на 35% больные и находятся вместе со здоровыми в д/домах. Приемник 60% дети больные, а д/больница перезагружена, при наличии случаев отказа прикрепленных докторов лечить детей. Больница завед. Алдияров отказались принять в больницу привезенных детей, в результате 3 человека умерло» (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д .172, Лл. 11-15).

Акт обследования работы Областного детского изолятора фавозных детей подтверждает, что воспитанники детских учреждений получали скудную и низкокалорийную пищу: «утром дети ели чай с хлебом, сахаром и два помидора, на обед мясной суп и кашу с сахаром и хлебом, а на ужин молоко с хлебом и два помидора, хотя по нормам каждый ребенок должен был съедать в день по 450 грамм хлеба, по 50 грамм сахара, мяса и пшена, по 150 грамм помидоров. В рационе совсем нет жиров, имеются перебои в поставке хлеба и мяса по 2-3 дня, в результате чего дети на обед оставались без хлеба и им выдавалось больше пшена» (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д. 194. Лл. 16-18).

В материалах, направляемых из районов в Красную контрольную комиссию ВКП (б) и Наркомат РКИ в КазАССР, содержится анализ причин и связанных с ними фактов массового бегства детей из детских домов: «Нет систематической повседневной работы по сбору детей беспризорников и устройства их. Периодически собираемые в городах и на больших станциях дети помещаются в чрезвычайно отвратительные жилищно-санитарные условия, поэтому дети совершают массовые побеги и снова появляются на улицах» (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 194. Лл. 3-4).

В архивных документах отложились сведения о положении откочевщиков и их детей из различных районов Восточного Казахстана. Например, в акте обследования устройства откочевников по Кокпектинскому району бригадой Кокпектинской Рай КК РКИ от 16 марта 1933 г. приводится статистика по контингенту детдома (Таблица 1).

Также в акте приводятся сведения о состоянии детдома: «Помещение д/дома очень тесное. Санитарное состояние д/дома далеко не достаточно. Воспитательной работы почти отсутствует. Зав. д/дома часто меняется, в следствии чего хромает общее руководство самого д/дома. Обеспеченность продуктами питания вполне удовлетворительное. Обеспеченность детей обувью, верхней одеждой и постельной принадлежностью далеко недостаточно, т.е. не превышает 20%» (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 181, Лл. 118-122).

Также в акте приводятся сведения о состоянии детдома: «Помещение д/дома очень тесное. Санитарное состояние д/дома далеко не достаточно. Воспитательной работы почти отсутствует. Зав. д/дома часто меняется, в следствии чего хромает общее руководство самого д/дома. Обеспеченность продуктами питания вполне удовлетворительное. Обеспеченность детей обувью, верхней одеждой и постельной принадлежностью далеко недостаточно, т.е. не превышает 20%» (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 181, Лл. 118-122).

Таблица 1. Контингент детдома в с. Кокпекты на 16 марта 1933 г.
(составлено по: ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 181, Лл. 118-122)

Дети откочевщиков других районов	57 чел.
Количество беспризорных детей	290 чел.
Полубеспризорные дети	85 чел.
Мальчиков	247 чел.
Девочек	128 чел.
Старше 15 лет	30 чел.
Казахов	350 чел.
Русских	22 чел.
Татаров	3 чел.

В общем, состояние хозяйственной части детдома бригадой в составе Дутлякова и Линович, оценено положительно: «Продуктами дети обеспечены. Мясо бывает ежедневно. Дети получают и сахар, и масло, и овощи. Работающим в поле дают молоко больше, чем остальным. Часть помещения для общежития ремонтируется. В той части, где живут девочки, чисто и аккуратно. В изоляторе, где много больных, главным образом, малярией, чисто». Сам детдом № 1 носит производственный характер с сельскохозяйственным уклоном. Дети должны работать с 13 лет, но на деле есть нарушения со стороны ГОРОНО, что отражается отрицательно на детдоме. В детдоме сейчас много ребят дошкольного возраста. Старшие ребята отказываются иногда работать из мотива, что маленькие не работая, снабжаются» (Ф. 578. Оп. 1. Д. 194. Лл. 21-24).

О состоянии учебно-воспитательной части в детдоме № 1 приводятся следующие результаты обследования: «По штату воспитателей должно быть 14, имеется 6, из них 2 в отпуску. Недоукомплектованность штата объясняют низкой ставкой-75 руб. для воспитателя. За счет недостающих воспитателей, благодаря большей нагрузки имеющихся воспитателей, они получают не 75 руб., а 95 руб. Фактически имеющиеся четыре воспитателя не могут обслужить 378 чел. ребят. Два их них работают в полевом хозяйстве, а один с 60 ребятами в Пионерлагере. В детдоме 150 пионеров» (Ф. 578. Оп. 1. Д. 194. Лл. 21-24).

Помощь, оказываемая детям из приютов, часто не доходила до самих детей. Из-за недостаточного контроля за производственными предприятиями со стороны Семипалатинской городской детской комиссии, «большие средства уходили на содержание аппарата и обслуживающего персонала, чем на беспризорных детей» (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д. 17 Лл. 15).

Еще одной причиной, по которой помощь детям не доходила до них, было открытое присвоение этой помощи заведующими детскими домами, воспитателями и медсестрами. Такие факты есть в акте обследования работы Областного детского изолятора фавозных детей. Так, при назначении новой медсестры Людвиг в вышеназванное учреждение и при последующем увольнении с работы, «она в первый же день взяла для собственных надобностей простыней 8 штук, 3 наволочки, 1 одеяло, 5 подушек и несмотря на то, что она уволена он их не сдает Зубовой и живет в квартире изолятора» (ГАОА. Ф. 578. Оп. 1. Д. 194. Лл. 18).

Доказательством безответственности снабжающих организаций Облснаба, Облпотребсоюза, Заготзерна, Союзмуки, Союзтранса и др. и разбазаривания помощи для является факт замен «запряженных продуктов наиболее низко-качественными продуктами, например-замена белой пшеничной муки, ржаным зерном и кукурузой, а зачастую отдаленным степным районам наряды совершенно не доставлялись и последние использовали частично, растранжиривались не по своему назначению» (ГАОА Ф.578. Оп. 1. Д. 5. Л.11).

Со стороны руководителей детучреждений постоянно наблюдалась непорядочность и получение продуктов питания сверх установленной нормы путем указания ложных количеств контингента за отсутствием учета продуктов, полученных из ЦРК и от шефских организаций распустившие руководство над завхозами, что 185 кг. Хлеба пролежали в кладовой с 22 ноября

33 г. по 11/1-34 г. (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 172. Лл. 16). Эти факты известны из заключения комиссии Облоно и Облздрава, проводившей обследование детского дома № 13. В этом же детдоме комиссией была отмечена слабая постановка воспитательной работы: «Имеется 4 воспитателей контингенту среднем 120 человек, воспитательная работа проводится неудовлетворительно. Одновременно выявлены те моменты, что с утра до вечера воспитанники находятся все время в красном уголке, не имеется никаких занятий, в а это время спальные комнаты, т.н. общежитие закрыты» (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 172. Лл. 20).

Отсутствие контроля за финансированием детдомов, упорядоченной отчетности, большая неравномерность и произвольность в распределении финансов, отсутствие помесячного плана финансирования детдомов, безответственность и халатность финансирующих областных и районных организаций является еще одной причиной того, что многие детдома находились в чрезвычайно тяжелом положении.

Так, из постановления Секретариата Восточно-Казахстанского Обкома ВКП (б) от 28 октября 1933 г. о состоянии финансирования детдомов видна следующая картина финансирования детдомов в Восточно-Казахстанской области:

Таблица 2. Состояние финансирования районных детдомов в ВКО на 28 октября 1933 г. (составлено по: ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 172. Л. 8).

Район	На приобретение одежды и обуви на 1 ребенка	На развертывание подсобного хозяйства
Зайсанский	121 руб.	41 руб.
Жарминский	96 руб.	178 руб.
Бельагачский	23 руб.	37 руб.
Баян-Аульский	40 руб.	29 руб.
Бишкарагайский	40 руб.	2 руб.

В этом же постановления Секретариата Восточно-Казахстанского Обкома ВКП (б) от 28 октября 1933 г. о состоянии финансирования детдомов, приводится следующая информация о финансировании одного воспитанника детдома за 9 месяцев 1933 г.:

Таблица 3. Финансирование на 1 воспитанника районных детдомов ВКО на 28 октября 1933 г. (составлено по: ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 172. Л. 9).

Район	Финансирование на 1 воспитанника
Жарминский	491 руб.
Зайсанский	443 руб.
Тарбагатайский	62 руб.
Уланский	86 руб.

По разнице финансирования можно увидеть катастрофически неравномерную и неправильную систему снабжения средствами детдомов из-за отсутствия системной отчетности и незнания областными организациями финансового состояния детдомов, вследствие чего развился параллелизм- неправильное распределение средств по отдельным районам (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 172. Л10).

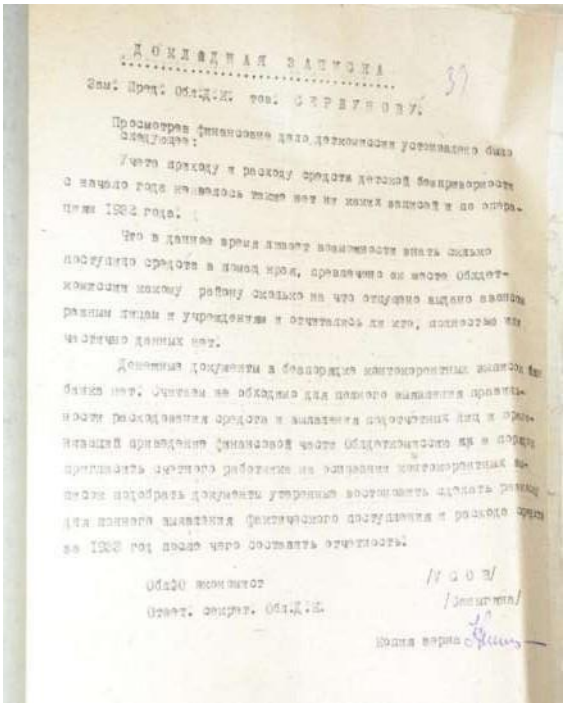

Рис.1. Докладная записка заместителю председателя Обл. Д.К. тов. Сербунову о состоянии финансирования дел деткомиссии (ГАОА Ф.578, оп.1, д.194, Л.33)

В качестве подтверждения факта плохого состояния детдомов можно привести материалы из еще одного акта обследования детского изолятора по ул. Достоевская № 71, составленного 11 декабря 1933 г. В день обследования в изоляторе находилось 122 ребенка. В акте говорится о крайне плохом материальном обеспечении изолятора: «Помещение очень тесное для такового количества детей. При максимальном уплотнении верхних пяти спальных комнат еле умещаются 60-65 маленьких топчанов, около половины детей спят прямо на полу, под ногами и под топчанами. Нательным и постельным бельем по словам старшей воспитательный и сестры вполне обеспечены, но на момент осмотра ни на одной постели не было простыни, на весь дом имеется штук 20 матрацев, несколько десятков совершенно ветхих, пришедших в абсолютную негодность стеганных грязных одеял, около половины детей не имеет никакой подстельки, спят на голых досках и на полу. Говорить о чистоте при этих условиях, конечно, не приходится. В одной из спальных комнат из-за печки мы вытащили кучу грязных лохмотьев, которое оказалось служили одеялами для подстельки детям. Часть детей не могли выходить на улицу из-за отсутствия обуви. Верхняя одежда и головные уборы детей, по заявлению детей, хранятся в одной куче, и они ежедневно обменивают их, что ведет внутри изолятора переносу заразы с одного ребенка на другого. Благодаря этой же обезличке внутри изолятора развито воровство верхней одежды, продажа на барахолках пальто и шапок. Несмотря на наличие электропроводки, электричество в последние дни не горит. В доме помещают детей с паршой, стригущим лишаем и чесоткой. Внутри изолятора детей с разнородными заболеваниями друг от друга не изолируют. Изоляция и перегруппировка этой скученности невозможна» (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д.172. Л. 104).

В номере 213 газеты «Прииртышская Правда» было проведено и опубликовано сравнение детского изолятора № 13 и детприемника № 7. Из результатов проверки и сравнения этих двух детучреждений можно сделать вывод, что большую роль в положении всех детдомов того времени играли заведующие учреждениями. Так, в газете приводится следующая информация сравнения этих двух детучреждений: «Детский изолятор № 13 и детприемник № 7-соседи, находятся они на расстоянии трех кварталов, пользуются одними правами,

получают одинаковое снабжение, но какая большая разница в обслуживании детей. Если в детприемнике № 7 чистота и порядок, дети получают вкусный обед из двух, трех блюд, то в изоляторе антисанитарное состояние, грязь, плохое медобслуживание и скверное питание. На методах обслуживания этих двух детдомов, их состоянии мы остановимся подробнее для того, чтобы лучшие образцы работы детского приемника № 7 сделать достоянием всех детдомов и не повторять ошибок работы детдома № 13.

Детский изолятор № 13 на Бельагачской улице находится в бывшей мечети. Здание совершенно не приспособлено под детдом: все дети находятся в одной большой комнате, которую с успехом, при желании, можно было бы разбить на несколько комнат. Окна разбиты, постоянные сквозняки естественно и без того неважное состояние поступающих в изолятор больных.

В задачу изолятора входит лечение больных детей, поступающих из других детских домов. В действительности же этого нет. По существу, нет никакого лечения, дети предоставлены сами себе. Больные паршой, стригущим лишаем, трахомой, т.е. болезнями, быстро переходящими и заразными, даже не отделены друг от друга, все они находятся в общей комнате и обедают за одним столом. К детям постельные принадлежности: одеяла, подушки, простыни не прикреплены, даже больше того - их по существу нет: на 90 детей только 17 матрацев, 42 простыни, 47 наволочек и 44 одеяла, но это наличие по списку, в личном же пользовании детей их гораздо меньше. Даже топчанов не хватает, и дети спят на вшивых полушубках, на полу, на улице. Никакого контроля за уходом детей в детдоме нет, когда вздумается, они, беспрепятственно уходя на базар и заражают здоровых. На это безобразное явление ни администрация, ни прикрепленный врач, ни сестра, находящиеся при детдоме, не обращают внимания. Для больных детей не имеется даже самых простейших медикаментов: ваты, йода и др. прикрепленный врач к детдому Неудачин почти никогда там не бывает.

В детдоме систематические перебои с хлебом, завтраков и ужинов нет, дается утром и вечером только чай с хлебом и сахаром, обед же состоит из одного супа и это в то время, когда детдома сейчас регулярно снабжаются жирами, хлебом, крупами и в изобилии овощами.

Совершенно другую картину мы видим в детприемнике № 7. Здесь чувствуется забота со стороны администрации, воспитателей и медперсонала к детям. Помещение чистое, светлое все дети обеспечены полностью постельными принадлежностями, бельем, у каждого имеется своя койка с чистым одеялом, простынью и подушкой. Воспитатели проводят с ребятами регулярные занятия, игры.

После обеда для всех установлен мертвый час, дети отдыхают час, два. Без разрешения ни один из находящихся беспризорников в детдоме не может уйти в город, в воротах установлен контроль.

Не жалуются в этом детдоме дети на питание. Обеды из двух, трех блюд, на второе дается каша с маслом, регулярно получается молоко. Детдом сейчас имеет сравнительно солидные запасы: 500 кг мяса, 300 кг сливочного масла и т.д.» [28].

Таким образом, читая статью о сравнении детского изолятора № 13 и детприемника № 7 можно сделать вывод, что у двух детучреждений при одинаковых бытовых условиях и финансировании были абсолютно разные жилищно-материальные обстановки. Внимательное отношение со стороны обслуживающего персонала детприемника № 7 обеспечило хорошее обслуживание детей и с другой стороны, преступно безобразное отношение со стороны администрации № 13 привело детдом почти к развалу (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 172. Л. 103).

Несмотря на то, что в 1933 г. активно вводились новые меры по борьбе с детской беспризорностью, основная цель этих мер не была достигнута и была далеко от исполнения. Так, из выписки из протокола № 3 Заседания Президиума В.К. Облисполкома от 3-го февраля 1933 г. известно, что целый ряд рекомендаций Президиума не был приведен в исполнение:
«а/ не ликвидирована полностью дет. беспризорность/ дет. домами не охвачено 1013 детей б/не закончена типизация домов для детей в/слабо поставлена воспитательная работа в д/домах, не все дети школьного возраста охвачены всеобучем» (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д. 5. Л. 49).

Следует отметить деятельность Семипалатинской окружной детской комиссии при

Семипалатинском окрисполкоме, которая организовывала помощь в виде продовольствия, топлива, одежды детским учреждениям, в первую очередь учреждениям для беспризорных детей. Данный орган возглавлял борьбу с детской беспризорностью, соединял и согласовывал работу всех учреждений, которые работают в этом русле.

Весной 1933 года началась активная работа по выводу беспризорных детей с улиц и их передаче в детские дома, что привело к резкому увеличению их числа в этих учреждениях: если в июне в детдомах находилось 6000 детей, то к началу 1934 года их число возросло до 10 500 (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д.172. Л 126).

К декабрю 1933 г. «устройство ребят из д/д на учебу, вывод их на производство, в колхозы, совхозы, патронирование и т.п. мероприятия проводятся настолько интенсивно, что по всем масштабам превышает прилив в детдома новых беспризорников с улиц. В связи с этим контингент воспитанников детдомов начинает постепенно снижаться. С января по декабрь 1933 г. таким путем устроено всего 1435 д.

В колхозах..... 124 ч.
Совхозах и предприятиях….148 ч.
На учебу .....839 ч.
Возвращено род ..... 295 ч.
Отдано в част. руки ..... 39 ч.

В результате проведения указания мероприятий, количество контингентов детдомов сократилось с 10500 человек в начале года до 8573 ч на 1/12 33 г.» (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д.172. Лл. 127-128).

К 1933 г. согласно приложению к протоколу № 40 заседания Президиума Сем. Гор. КК и Коллегии РКИ от 20/УП-1933 года, коллегия отмечает следующие результаты по борьбе с детской беспризорностью: «благодаря непониманию всей важности ликвидации дет беспризорности, наличия формально бюрократического отношения, неимение твердых планов работ в этой части Гор ОНО отсутствие оперативного руководства детдомами, неумение организовать общественность на борьбу с детской беспризорностью, работа проходила и все еще проходит самотеком, а отсюда как следствие:

а/ принимаемые с улиц дети в значительном количестве уходили из детдомов обратно на улицу

б/ неупорядочен наряд поступления и расходовании средств

в/ отчетность по детдомам не налажена

г/ недорасход бюджетных средств за первое полугодие на 200 руб.

е/овощей детдом не получает совершенно, молоко с большими перебоями и в кислом виде» (ГАОА Ф. 578. Оп.1. Д. 181. Л. 15).

По материалам протокола заседания Особой Комиссии при СНК по борьбе с детской беспризорностью в связи с продовольственными затруднениями в ряде районов края от 25 марта 1932 г., где сообщаются сведения об общем количестве детей, которым необходима помощь, в Семипалатинске количество человек по Наркомздраву составляет 450 человек, а по Наркомпросу 650 человек (Алдажуманов, 1998:120-123).

В детских домах наблюдалась крайне низкая материальная обеспеченность одеждой и обувью. Это подтверждается постановлением к протоколу № 22/29 от 3 марта 1933 года заседания президиума, в котором указано, что на 221 человека обеспеченность одеждой составляла всего 25%, обувью – 10%, а сменного белья вовсе не было (ГАОА. Ф.578. Оп. 1. Д. 5. Л. 100). Отсутствие надлежащих жилищно-бытовых условий, нехватка квалифицированных кадров и неумелое отношение воспитателей и медработников к детям подтверждаются актом обследования работы Областного детского изолятора. В акте упоминается жалоба детей на медсестру Людвиг, которая грубо обращалась с ними и выполняла свои обязанности нерегулярно (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д. 194. Л18). Недостаток учебно-воспитательной работы способствовал повторной беспризорности среди детей.

В приложении к протоколу заседания президиума Рай КК РКИ приведены следующие примеры неэффективной работы и недостаточного вовлечения общественности в борьбе с детской беспризорностью: профсоюзы и хозяйственные организации не оказывали регулярной и практической помощи детским домам, шефство над ними организовано лишь на бумаге, за исключением Треста Алтайзолото. Члены профсоюзов не поставили задачу активной борьбы с беспризорностью, также отмечено отсутствие общественного контроля и активного участия в решении проблемы безнадзорности. В результате, в Центральном детском доме из 157 детей 150 имели родителей или родственников (ГАОА Ф. 578. Оп. 1. Д .172, Л. 14).

Заключение

Насильственный переход казахов к оседлости и массовая гибель скота привели к гуманитарной катастрофе по всему Казахстану, и в частности, в его восточном регионе. Эта политика вызвала масштабный голод, в результате которого многие дети остались без родительской опеки и оказались в ужасных условиях в специализированных детских учреждениях. Постоянный голод и распространение инфекционных заболеваний стали неотъемлемыми частями их жизни.

В результате казахстанского голодомора дети стали одними из самых уязвимых жертв трагических событий начала 1930-х годов. Насильственный переход к оседлости и массовая гибель скота вызвали гуманитарную катастрофу, которая привела к масштабному голоду. Многие дети лишились родительской опеки и оказались в ужасных условиях в детских учреждениях, где страдали от постоянного голода и распространения инфекционных заболеваний. Их бедственное положение и страдания стали не только личной трагедией, но и свидетельством неэффективности и жестокости проводимой политики.

Документы Государственного архива области Абай свидетельствуют о масштабах бедствия, жестоких испытаниях, выпавших на долю детей, и их борьбе за выживание. Потеря детства, семьи в результате катастрофических последствий репрессивной аграрной политики того времени подчеркивает ужасающий гуманитарный кризис, который навсегда изменил демографическую и социальную структуру региона. Этот трагический опыт должен оставаться в памяти как важное напоминание о необходимости защиты самых уязвимых групп населения в периоды политических и экономических потрясений.

Список литературы

Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. - Алматы: МП "ЮАТ", 1997. – 360 с.

Алдажуманов К.С. и др. Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов / Вступ. Статья и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каиргалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романов. - Алматы: Фонд «XXI век», 1998.-263 с

Аяған Б.Ғ. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты = Правда о голоде 1932-1933 годов: монография / Б.Ғ. Аяған; ҚР білім және ғылым министрлігі, Мемлекет тарихы институты. - Алматы: "Литера-М", 2012. - 336 б. с.

Байсарина К.К. Шығыс Қазақстан өңіріндегі ашаршылық және панасыз балалар тағдыры (1930-1932 жж. // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: исторические и социально- политические науки. 2021. № 1(68). С. 9-14. // https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313

Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. - Алматы, 2000. - Т.1. – 417 с.

Конквест Р. Жатва скорби = The harvest of sorrow: Сов. коллективизация и террор голодом / Роберт Конквест; Пер. с англ. Исраэль Коэн и Нели Май; Под ред. Михаила Хейфеца. - London: Overseas publ. interchange, 1988. - 620 с.

Кыдыралина Ж.У. Массовый голод 1932-1933 гг. в Казахстане: трагедия народа // Сборник материалов М/ун. Научно-метод. конф. «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы» (к 80-летию трагедии). –

Астана, 2014. – С. 132-138 //https://arysmedia.kz/wp-content/uploads/2023/12/sydykov_eb_red_golod_1930kh_godov_v_ukraine_i_kazakhstane_vo.pdf

Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.). Хрестоматия. - Алматы, 2011.-204 с.

Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана/ Сара Камерон; авториз. пер.с англ. А.Терещенко.- М.: Новое литературное обозрение, 2020. - 360 с.

Кабульдинов З.Е. Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX века // https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239/

Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX века). Сборник документов. Часть I. - Семипалатинск. - Семипалатинский государственный университет имени Шакарима, 2002. - 250 с.

Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. // Вестник КазНУ: Серия историческая. 2017. № 3(86). С. 4-10. https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/138/140

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ҚҰРБАНЫ БОЛҒАН БАЛАЛАР (АБАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Бакыт Ж. Атантаева, Раушан Д. Ахметова*, Айжан Р. Ботабекова
Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті, Қазақстан

Аннотация. Мақалада архивтік құжаттар мен ғылыми еңбектерді талдау негізінде ауыл шаруашылығын күшпен жаңғырту жүргізу салдарынан қазақ қоғамында балалардың панасыздығы сияқты әлеуметтік құбылыстың пайда болу себептері зерттеліп, 1931-1933 жылдардағы балалардың жағдайы, балалар мекемелеріндегі балалардың материалдық-тұрмыстық жағдайы қарастырылады.

Кеңес үкіметі жүргізіп отырған күштеп ұжымдастыру, седентаризация саясаты, дәстүрлі қазақ шаруашылығының жойылуы - осы факторлардың барлығы аштық пен түрлі жұқпалы аурулардың салдарынан адамдардың жаппай қырылуының себептері болып табылады, бұл көптеген балалардың ата-аналарының қамқорлығынсыз және қамқорлығынсыз қалуына әкелді.

Архивтік деректерге сәйкес, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың жағдайы өте қиын болған. Балалар үйлері мен коммуналарда барлық қажеттіліктерді қамтамасыз ету мүмкін болмағандықтан, орын тапшылығы байқалды. Балалар мекемелерінің жағдайы да нашар болды: олар бейімделмеген ғимараттарда орналасқан, киім, тамақ және гигиеналық құралдар жетіспеді, медициналық көмек көрсетілмеді немесе жеткіліксіз болды. Авторлар баспаналардың жағдайын нашарлатқан негізгі себептер ретінде қаржыландыру мен жабдықтауды тиісті бақылаудың болмауын атап өтті. Сонымен қатар, құжаттарда балалардың бұл мекемелерден жаппай қашу оқиғалары да тіркелген.

Балалар мекемелеріндегі тәрбие мен оқу жұмыстарының мазмұнына қатысты актілерде мұғалімдердің, оқулықтар мен оқу құралдарының жетіспеушілігі туралы айтылған, бұл жағдай оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруға кері әсерін тигізген. Авторлар кеңестік биліктің асығыс және қатал саясаты балалардың ауыр тағдырына әкелді деген тұжырымға келді.

Кілт сөздер: ұжымдастыру; балалар; панасыздық; аштық; балалар үйі; балалар коммуналары; Шығыс Қазақстан.

CHILDREN - VICTIMS OF THE KAZAKH FAMINE (BASED ON MATERIALS FROM THE STATE ARCHIVE OF THE ABAI REGION)

Bakyt Zh. Atantayeva, Raushan D. Akhmetova*, Aizhan R. Botabekova
Shakarim University of Semey, Kazakhstan

Abstract. This article, based on archival documents and the analysis of scholarly works, explores the reasons for the emergence of such a social phenomenon as child homelessness in Kazakh society, a consequence of the forced modernization of agriculture. It examines the conditions of children in 1931-1933 and the material and living conditions of children in orphanages. The forced collectivization carried out by the Soviet government, the policy of sedentarization, and the destruction of traditional Kazakh livelihoods were all contributing factors to the mass death of people due to famine and various infectious diseases, which left a large number of children without parental care and guardianship. According to archival documents, the situation of children left without parental care was very difficult, there were not enough places in orphanages and communes for all those in need, the children's institutions themselves were also in poor condition, located in adapted premises, there were not enough clothes, food, hygiene products, and proper medical care. The authors also note that the plight of the shelters was aggravated by the lack of proper control over financing and supply. The documents also cite the facts of the mass flight of children from orphanages.

The acts on the content of educational and educational work of children's institutions are analyzed, which indicate a shortage of teachers, textbooks and teaching aids, which negatively affected the organization of educational work in orphanages. The authors conclude that the tragic fate of the children was the result of the cruel and thoughtless policy of the Soviet government.

Keywords: collectivization; children; homelessness; hunger; orphanage; children's communes; East Kazakhstan.

References

Abylhozhin Zh.B. Ocherki social'no-jekonomicheskoj istorii Kazahstana. XX vek [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century.]. - Almaty: MP "JuAT", 1997. – 360 s.

Aldazhumanov K.S. i dr. Nasil'stvennaja kollektivizacija i golod v Kazahstane 1931-1933 gg. [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931-1933.] Sbornik dokumentov i materialov / Vstup. Stat'ja i sost. K.S. Aldazhumanov, M.K. Kairgaliev, V.P. Osipov, Ju.I. Romanov. - Almaty: Fond «XXI vek», 1998.-263 s

Ajagan B.G. 1932-1933 zhyldardagy asharshylyk akikaty = Pravda o golode 1932-1933 godov: monografija [The truth about the famine of 1932-1933] / B.G. Ajagan; KR bilim zhane gylym ministrligi, Memleket tarihy instituty. - Almaty: "Litera-M", 2012. - 336 b. s.

Bajsarina K.K. Shygys Kazakstan oңirindegi asharshylyk zhane panasyz balalar tagdyry (1930-1932 zhzh. [Famine and the fate of homeless children in the East Kazakhstan region (1930- 1932).] // Vestnik KazNPU im. Abaja. Serija: istoricheskie i social'no-politicheskie nauki. 2021. № 1(68), S. 9-14. // https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313

Kozybaev M.K. Kazahstan na rubezhe vekov: razmyshlenija i poiski [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches]. - Almaty, 2000. - T.1. – 417 s.

Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror—famine". - London: Overseas publ. interchange, 1988. - 620 p.

Kydyralina Zh. U. Massovyj golod 1932-1933 gg. v Kazahstane: tragedija naroda [The mass famine of 1932-1933 in Kazakhstan: the tragedy of the people] // Sbornik materialov M/un. Nauchno-metod. konf. «Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniju problemy» (k 80-letiju tragedii). – Astana, 2014. – S.132-138 // https://arysmedia.kz/wp-content/uploads/2023/12/sydykov_eb_red_golod_1930kh_godov_v_ukraine_i_kazakhstane_vo.pdf

Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg.) [Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930-1933).]. Hrestomatija. - Almaty, 2011.-204 s.

Kameron S. Golodnaja step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan] / Sara Kameron; avtoriz. per.s angl. A.Tereshhenko.- M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020.- 360 s.

Kabul'dinov Z.E. Golod sredi kazahov i massovye otkochevki naselenija v nachale 30-h godov XX veka [Famine among the Kazakhs and mass migration of the population in the early 30s of the twentieth century] // https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239/

Neizvestnye stranicy istorii Semipalatinskogo Priirtysh'ja (20-30 gg. XX veka) [Unknown pages of the history of the Semipalatinsk Irtysh region (20-30 gg. XX century)]. Sbornik dokumentov. Chast' I. -Semipalatinsk. - Semipalatinskij gosudarstvennyj universitet imeni Shakarima, 2002. - 250.

Saktaganova Z.G., Karsakova G.B. Vlijanie goloda na rost chisla besprizornyh detej v Akmolinskoj gubernii v 1920-e gg. [The impact of famine on the growth of the number of street children in Akmola province in the 1920s.] // Vestnik KazNU: Serija istoricheskaja. 2017. № 3(86). S. 4-10. https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/138/140

Сведения об авторах:

Атантаева Бакыт Жумагазиевна – доктор исторических наук, профессор университета имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Ахметова Раушан Дюсенбековна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор университета имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Ботабекова Айжан Рымбековна – магистр истории, преподаватель университета имени Шакарима города Семей, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Атантаева Бакыт Жумагазиевна – тарих ғылымдарының докторы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры. Қазақстан.

Ахметова Раушан Дюсенбековна – тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің қауымдастырылған профессоры, Қазақстан

Ботабекова Айжан Рымбековна – тарих магистрі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің оқытушысы, Қазақстан.

Information about authors:

Atantayeva Bakyt Zhumagazeyevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Akhmetova Raushan Dyusenbekovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Botabekova Aizhan Rymbekovna – Master of History, lecturer at Shakarim University of Semey, Kazakhstan.

Поступила в редакцию 10.07.2024
Поступила после доработки 22.08.2024
Принята к публикации 27.09.2024

Басуға жіберілген күні 27.09.2024ж. Пішімі 60х84 1/8
Шартты баспа табағы 5,8
Таралымы 100 дана. Бағасы келісімді

Техникалық редакторы: Н. Азатбекұлы, К. Мухаметкалиева
Безендіруші: С.Т. Мырзабеков

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген.
Куәлік № KZ33VPY00084989 2024 жылғы 05 қантарда есепке қою туралы

Жылына 4 рет шығады

Құрылтайшысы: «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Шәкәрім университетінің баспаханасында басылды

Редакцияның мекен-жайы: 071412, Абай облысы,
Семей қаласы, ул. Глинки, 20 А
Тел.: +7 (7222) 31-32-49, эл.почта: history.vestnik@shakarim.kz